800
A62

ANTICHITATEA ŞI MOŞTENIREA EI SPIRITUALĂ

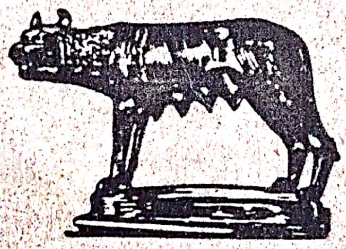

Editura Universităţii «Al.I.Cuza»
Iaşi - 1993

Scanned with OKEN Scanner

ANTICHITATEA ŞI MOŞTENIREA EI SPIRITUALĂ

ACTELE
SESIUNII DE COMUNICĂRI
A SOCIETĂŢII DE STUDII CLASICE DIN ROMÂNIA
IAŞI, MAI, 1988

Editat de TRAIAN DIACONESCU
şi
MARIUS ALEXIANU

Scanned with OKEN Scanner

ARGUMENT

Societatea de studii clasice din România a organizat, în zilele de 20-22 mai 1988, la Universitatea "Al.I.Cuza" din Iaşi o sesiune de comunicări cu tema Antichitatea şi moştenirea ei spirituală. La lucrările sesiunii au participat cadre didactice şi cercetători din diverse centre de învăţămînt superior, tineri şi vîrstnici, abordînd teme din domeniul filologiei, istoriei, filosofiei şi dreptului roman.

Comunicările şi discuţiile, desfăşurate în şedinţe plenare sau pe secţii, au avut un caracter interdisciplinar şi au fost axate pe problema interferenţei limbilor şi literaturilor clasice cu limbile şi literaturile moderne precum şi pe problema formării, continuităţii şi unităţii poporului român în spaţiul carpato-ponto-nistrean. Sesiunea de comunicări de la Iaşi a reprezentat, fără îndoială, un act de cultură care a contribuit la întărirea prestigiului filologiei clasice româneşti şi, implicit, la luminarea unor probleme controversate privind istoria şi limba poporului nostru romanic.

Lucrările sesiunii s-au încheiat cu o excursie la celebrul centru arheologic de la Cucuteni. Volumul de faţă cuprinde numai o parte din lucrările sesiunii pentru că, în timpul scurs de atunci, autorii au publicat în alte reviste comunicările prezentate la Iaşi. Multiplicarea acestui tom cu lucrări inedite, chiar dacă sînt inegale ca valoare, răspunde interesului manifestat de oamenii de cultură care au participat la sesiune şi au solicitat publicarea acestor lucrări. Universitatea din Iaşi îşi face o datorie legitimă sprijinind litografierea acestui volum, aşa cum a procedat şi la sesiunile precedente.

Traian Diaconescu

S U P R I N S

LINGVISTICA

I. FISCHER, Concepţia lui Aulus Gellius cu privire la inovaţia lingvistică. 1
LUCIA WALD, Interpretări vechi şi noi ale elăpsei în gramatici latine. 8
TRAIAN DIACONESCU, Conceptul de alegorie în retorica greacă şi latină. 24
FLORICA BECHET, Contradicţia dintre vechi şi nou - determinant al polisemiei (lat. *aquila*). 35
EUGEN MUNTEANU, Latina medievală ca limbă a tradiţiei şi începuturile limbilor literare europene moderne. 44
PETRU ZUGUN, Modele latine pentru conversiunea românească. 59
IOAN OPREA, Limba latină şi modernizarea lexicului savant românesc. 72
ILIE DAN, Aspecte ale lexicului românesc de origine latină. 83
NICOLAE FELECAN, Românescul *corp*, moştenit sau neologic? 101
AURICA BRADEANU, Forme ale neutrului latin în spaniola contemporană şi valorile lor (articolul *lo*). 107
CHIRILA BLANARU, Evoluţii ale mai mult ca perfectului indicativ în cadrul limbilor romanice 117
IOAN LOBIUC, Elementul latin literar în limbile română, polonă, ucraineană şi rusă. 127

LITERATURA

EMIL DUMITRASCU, *De rerum natura* - posibilă analiză sociologică. 148
LIVIU FRANGA, Horatius sau enigma refuzului. 167
N. TODERASCU, Un pasaj descriptiv vergilian: *aurata chlamys*, (*En.*, V, 249-259). 176

IOAN MICU, Intre antic şi modern: elegiacul Propertius. 133

ANA COJAN, Brevitas. Concizia ca ideal de stil. . 194

V. CONSTANTINESCU, Estetica peisajului în Scrisorile lui Plinius cel Tînăr. 203

TRAIAN DIACONESCU, Shakespeare şi comedia latină. De la "Menaechmi" la "Comedy of errors". . . 216

MARIA PAVEL, Tradiţie şi inovaţie în retorica lui Chrétien de Troyes. 226

LIVIA GOTORCEA, Puşkin şi Ovidiu. 236

DANA DIACONU, Fedra de Unamuno - o modernizare a tragediei lui Euripide. 244

MARIA TOPOLNICEANU. Sentimentul tragic şi spiritualitatea greacă în opera lui Albert Camus. . 257

ANDREAS RADOS, Tragedia antică elenă în viziunea lui Alexis Minotis. 277

MARIUS ALEXIANU, Conceptul estetic de Phantasia la Filostrat. 287

ISTORIE ŞI FILOZOFIE

MIHAIL VASILESCU, Invazia dorienă în lumina cercetărilor recente. 297

MIHAI JACOTA, O provincie din Asia Mică sub administrație romană. Conflicte sociale și politice 311

NICOLAE URSULESCU, Despre dotarea sfîrșitului lui Decebal și al războaielor daco-romane 331

TRAIAN DIACONESCU, Etnogeneza românilor. Revelația manuscriselor lui Eutropius. 346

GH. GZAUSESCU, Interpretări antice ale anului celor patru împărați. 353

CONSTANTIN MARIN, Conceptul de unitate în filosofia și matematica greacă (eleată și pitagoriciană). 371

TUDOR GHIDRANU, Hermeneutica unor termeni filosofici grecești în opera lui Martin Heidegger. 386

Scanned with OKEN Scanner

CONCEPTIA LUI AULUS GELLIUS CU PRIVIRE LA INOVATIA LINGVISTICA *

de I.FISCHER

Cîteva observaţii preliminare ni se par necesare pentru justificarea alegerii lui Gellius ca ilustrare a unor concepţii lingvistice romane şi pentru scoaterea în evidenţă a condiţiilor generale care au determinat opiniile autorului Nopţilor Atice.

1. Nefiind un gînditor original, Gellius este în măsură să reprezinte pentru noi media concepţiilor contemporanilor săi cu preocupări similare, iubitorii de literatură, grupaţi, în prima parte a epocii Antoniniler, în jurul lui Fronto.

2. Cum aproape totalitatea teoretizărilor din opera erudită a lui Gellius este subordonată retoricii, e de aşteptat ca şi concepţiile lingvistice să nu facă excepţie.

3. Preocupările romane avînd ca obiect limba nu constituie, se ştie, un domeniu autonom: chiar şi dezbaterea teoretică privind opoziţia dintre analogie şi anomalie este subordonată afilierii la anumite şcoli filozofice şi pusă în relaţie cu adoptarea uneia sau alteia dintre explicaţiile originii limbii: anomaliştii optau pentru φύσει, analogiştii pentru θέσει[1]. In afară de aceasta, atît la greci, cît şi la romani, preocupările pentru limbă îşi au originea în necesitatea explicării textelor literare (Cicero defineşte gramatica drept pertractatio poetarum, De orat, 1,187). Numai pentru cîţiva "specialişti", Varro şi Verrius Flaccus în perioada clasică şi "gramaticii" secolelor ur-

mătoare, studiul limbii poate fi un scop în sine.

Pe de altă parte, dintre scriitori, numai cîţiva, dotaţi cu sensibilitate lingvistică şi cu acuitate logică, au emis opinii demne de luat în seamă, bazate pe observaţii personale; lista lor e scurtă: Cicero, Augustin, poate Seneca; Gellius nu se află printre ei.

4. In retorică, ideea de inovaţie există: se referă la împodobirea discursului prin inovaţii lexicale voite; textele teoretice care o discută sînt numeroase şi bine cunoscute, astfel încît ne vom mulţumi cu un singur exemplu: tria sunt ... in uerbo simplici quae orator afferat ad illustrandam atque exornandam orationem: aut inusitatum uerbum, aut n o u a t u m, aut tralatum ("Trei sînt în cuvîntul izolat mijloacele pe care le poate utiliza oratorul spre a da strălucire şi eleganţă discursului, fie cuvîntul neobişnuit fie cel nou creat, fie cel folosit metaforic" Cic., De orat., 3,152). Dar nu de acest tip de inovaţii ne vom ocupa aici, ci de observaţiile lui Gellius privind schimbări care depăşesc limitele drepturilor acordate poeţilor (şi, în mai mică măsură, prozatorilor[2]) de a crea (fingere, fictio) cuvinte noi, drept de care, de altfel, Gellius a făcut uz[3]; printre aceste posibile creaţii lexicale gelliene, cele mai multe după model arhaic, unele sînt surprinzătoare pentru soarta lor ulterioară (deşi refacerile sînt oricînd posibile): calorificus, frigorificus, insensibilis, 'ceea ce nu poate fi reprezentat', impeccabilis, indissimulabilis, locutor (cu sens peiorativ), exuberantia "abundenţă".

Dacă prima "condiţionare" a lui Gellius este retorica, a doua este curentul arhaizant promovat de Fronto, care extinde autoritatea normei lingvistice de la scriitorii clasici la cei arhaici, acordînd acestora din urmă o preferinţă mai mult sau mai puţin evidentă.

5. Evoluţia lingvistică nu putea fi decît o preocupare secundară a scriitorilor romani, deoarece le lipsea atît instrumentarul conceptual şi metodologic, cît şi o perspectivă mai largă, sincronică şi diacronică, a fenomenelor.

După aceste observaţii preliminare, se pune întrebarea dacă Gellius, în cercul său de eruditi de mai mică sau mai mare anvergură, înconjurat de cărţi, a putut observa schimbările petrecute în limba contemporană. Răspunsul pare a fi afirmativ, fiindcă apar uneori sintagme de tipul (omitem unele pasaje din text şi facem abstracţie de "punerea în scenă"): sordidum ... uerbum et barbarum, [...]in consuetudine uulgi imperiti frequens (19,13, 2-3, în discuţia despre pumilio şi nanus), uulgus dicit (17, 2,11, in medio faţă de in medium din Quadrigarius), nunc "arrabo" in sordidis uerbis haberi coeptus (17,2,21), hoc [uerbum] praesimis plebeium est et in opificum sermonibus quam in hominum doctorum notius (19,10,9, discuţia despre praeterpropter).

Se va putea obiecta: aici nu e vorba de evoluţie, de inovaţie, ci de obişnuita opoziţie dintre cuvîntul literar,

Latinum, urbanum, şi cel popular, plebeium, rusticum, barbarum. Lucrurile stau într-adevăr astfel, dar, pe de o parte, am vrut să demonstrăm atenţia acordată de Gellius limbii vorbite contemporane, iar, pe de alta, cum se va observa din exemple, formele "plebeiene" sînt, în parte cel puţin, tocmai cele care se înscriu în direcţia de evoluţie a limbii latine.

Singurele inovaţii propriu-zise pe care acceptă să le discute sînt cele datorate poeţilor; semnalează unele, apreciază altele în raport cu normele genurilor literare; [Laberius...] uerba finxit praelicenter (16,7,1 : mimograful transgresează normele formării cuvintelor); în nici un caz nu ajunge la contemporaneitate.

Mai interesante sînt însă observaţiile cu privire la evoluţia semantică, deoarece - poate datorită hazardului transmiterii - problema este rareori tratată de eruditii romani. Ideile nu sînt originale: cuvintele au un sens p r o p r i u (proprietas este punctul de plecare, indiferent dacă un erudit sau altul este partizanul originii naturale sau convenţionale a cuvintelor), iar de la acest sens adevărat, originar, ele se pot a b a t e prin uzaj (usus = consuetudo): uerborum [...] uerae atque propriae significationes longiore usu mutantur; schimbarea este comparată cu căderea în desuetudine, consensu tacito, a legilor (12,13,5); abaterea este însă judecată negativ: Sallustius quoque, proprietatum in uerbis retinentissimus, consuetudini concessit (10,20,10 : istoricul ar fi folosit în mod eronat cuvîntul lex pentru priuilegium); fiind vorba de o decădere de la adevăr, de un declin, cauza este

deseori ignoranţa: animaduertere est pleraque uerborum Latinorum ex ea significatione de qua nata sunt d e c e s s i s s e [...] eamque decessionem iactam esse consuetudine et i n s c i t i a temere dicentium (13,30,1); sicut alia uerba pleraque, i g n o r a t i o n e et i n s c i t i a improbe dicentium quae non intellegant, deflexa ac d e p r a u a t a sunt a ratione recta (15,5,1).

In evoluţia semantică, Gellius observă şi fenomenul polarizării, îl tratează însă în fugă: înşiră cîteva cuvinte, pe care le numeşte ancipitia, şi care nunc in sermonibus uulgi unam certamque rem demonstrent, dar puteau in ueteribus scriptis [...] significare duas inter se res contrarias (12,9,1; cf. şi 9,12); după ce înşiră cuvinte satis nota (unele ne sînt şi nouă cunoscute din alte texte): tempestas, ualitudo, facinus, dolus, gratia, industria, altele mai rare: periculum, uenenum, contagium; se opreşte apoi la atestarea sintagmei peiorem honorem (12,4,9 la Q.Metellus Numidicus, 58, fr. 7 Malcovati).

Descoperirea sensului propriu e o problemă care-i preocupă intens pe gramaticii romani şi nu vom intra în amănunte: metoda lui Gellius se bazează pe etimologie şi pe autoritatea scriitorilor arhaici, depozitari şi arbitri supremi ai adevăratei limbi latine. Ne întoarcem astfel la punctul de plecare, la inovaţiile pe care Gellius le va fi observat în limba vorbită contemporană. O categorie de fapte ne pare a fi deosebit de semnificativă, deoarece Gellius descoperă, fără să-şi dea seama, fenomenul, azi bine cunoscut, al coincidenţei dintre arhaisme şi cuvintele populare,

altfel spus, al conservării în vorbirea populară a unor elemente eliminate de norma literară clasică. Un exemplu: pentru denumirea 'piticului' scriitorii clasici foloseau cuvîntul pumilio; dar nanus, folosit de vulg, este un uerbum sordidum ? Nu, răspunde un personaj, nu e barbarum, fiindcă e grecesc (νᾶνος), dar e şi Latinum, fiindcă îl găsim la ueteres scriptores; urmează un citat din Heluius Cinna (nu chiar arhaic, fiind contemporanul lui Catul, dar non ignobilis neque indoctus poeta, 19, 13; cf.16,7,10); or, nanus e cuvînt romanic, iar pumilio a ieşit din uz. Al doilea exemplu: se ştie, din Plaut, Cato, Petronius, Itala etc., că verbul fruniscor este un derivat popular al lui fruor, sinonim cu acesta (ita meos fruniscar, spune un personaj din Satiricon, 43, 6); Gellius îl găseşte la analistul Claudius Quadrigarius şi, cercetînd textele, observă că e rar în epoca lui Cicero, foarte rar în perioadele următoare şi de aceea considerat ab imperitis antiquitatis drept ne-"latin"; dar, zice Gellius, nu numai că este Latinum, dar e un cuvînt mai elegant şi mai plăcut (iucundius amoeniusque) decît fruor; sprijinul îl oferă, pe lîngă Quadrigarius, citate din Metellus Numidicus, autorul de atellane Nouius (17,2,5-8).

Iată deci cum "noul" şi "vechiul" se confundă, cum pasiunea lui Gellius pentru literatura arhaică - sursă de podoabe stilistice în vremea sa - îl face să acorde drept de cetate în limba literară unor cuvinte eliminate din aceasta de scriitorii clasici: autorul Nopţilor atice nu înţelege corect evoluţia lingvistică şi, ca literat, nu acceptă inovaţiile decît dacă au certificat de vechime.

E o situaţie paradoxală, consecinţă logică a multiplelor condiţionări ale gîndirii lingvistice a intelectualităţii din epoca Antoninilor.

NOTE

§ Textul de faţă, încadrat în tema "vechi şi nou în gîndirea greacă şi latină", reproduce, cu modificări minore, comunicarea prezentată la sesiune, ceea ce explică raritatea notelor şi caracterul succint al abordării unor probleme importante. Materialul de fapte se bazează în primul rînd pe cel discutat în Introducerea noastră la traducerea românească (datorată lui David Popescu) a Nopţilor Atice, Bucureşti, 1965, p.XLI-LI.

1. Cf.J.Collart, Varron grammairien latin, Strasbourg, 1954, p.132-157.

2. Cf.I.Fischer, Mots non-prosaïques (en latin), Actes de la XIIe Conférence ... "Eirene", Bucureşti-Amsterdam, 1975, p.189-192.

3. Lista a fost stabilită, pe baza primei atestări, de R.Marache, Mots nouveaux et mots archaïques chez Fronton et Aulu-Gelle, Paris, 1957, p.103-267.

INTERPRETĂRI VECHI ŞI NOI ALE ELIPSEI ÎN GRAMATICI LATINE

de Lucia WALD

1. Cunoscut încă din antichitate, cînd s-a creat şi termenul (lat. ellipsis v.gr. ἔλλειψις < ἐλλείπω "a omite", echivalent cu lat. detractio sau defectio, defectus), fenomenul elipsei a fost consemnat în lucrări de gramatică şi mai ales de retorică sau stilistică, fiind opus repetiţiei sau tautologiei. Interpretată îndeobşte ca rezultat al tendinţei vorbitorilor spre economie de efort sau spre concizie, elipsa a fost definită, în esenţă, ca eliminare - din enunţul vorbit sau scris - a unor unităţi lexicale care pot fi uşor suplinite sau subînţelese de auditor sau de cititor. Alături de elementul afectiv, în mod curent invocat, ea presupune aşadar prezenţa şi a unui element intelectual, de înţelegere[1], omisiunea unor elemente ale enunţului putînd avea loc numai în cazul în care este asigurată receptarea corectă a conţinutului de idei. S-a remarcat că elipsa se produce, de regulă, în sintagme sau enunţuri cu largă circulaţie, frecvente la toţi vorbitorii, şi că ea poate afecta orice parte a propoziţiei. Ca rezultat al ei, iau naştere formule fixe, de diverse tipuri, unele putînd fi completate prin context, de tipul lat. ad Dianae [fanum, templum], in Apollinis [balneis], altele antrenînd efecte semantice, ca în cazul sintagmelor binare reduse la un singur membru, care preia sensul celui omis, de tipul bine cunoscutelor exemple iecur ficatum sau strata Via în formele lor romanice sau al verbelor latine care s-au specializat semantic în urma elipsei obiectului,

ca de ex. soluere [ancoram], mouere [castra] sau obire [mortem].

2. In lingvistica tradiţională aşadar o formulare este considerată eliptică, la nivelul vorbirii sau al limbii, în urma comparaţiei ei, sincronice sau diacronice, între enunţul dat şi un altul, identic ca sens, dar complet- comparaţie sincronică în cadrul aceleiaşi stări de limbă, în acelaşi text sau în texte aparţinînd unui alt stil, comparaţie diacronică, în contexte similare, din faze anterioare ale limbii, atestate sau presupuse ca atare.

In unele cazuri diferenţele de exprimare implică şi conotaţii stilistice, în altele formulele eliptice s-au gramaticalizat datorită uzului şi frecvenţei.

Dincolo de varietatea manifestărilor şi a efectelor,lingvistica tradiţională a văzut în elipsă omisiunea unor elemente realizate la nivelul expresiei sonore, omisiune definitivă sau facultativă, acceptată prin uz sau consfinţită şi de normă, care nu antrenează însă dispariţia formulării întregite - mai explicite, mai formale şi uneori (plasată într-un context cu exprimare familiară) producînd prin contrast efecte stilistice.

3. In gramaticile moderne de tip transformaţional elipsa este interpretată într-un sens mai larg, ea fiind inclusă printre regulile de suprimare, în procesul generării unui enunţ, de la forma sa iniţială sau intermediară din structura de adîncime la forma sa finală,ca expresie sonoră, în structura de suprafaţă.

Sînt postulate astfel ca existente în structura de adîncime nu numai acele elemente apreciate în gramaticile tra-

diţionale ca fiind "subînţelese",dar şi altele presupuse a contribui la generarea enunţului final. Cu alte cuvinte, în această viziune elipsa este considerată ca regulă a cărei aplicare duce la dispariţia din structura de suprafaţă a unor elemente recuperabile în structura de adîncime. Astfel un enunţ de tipul Ion şi Petru învaţă este considerat ca derivat din Ion [învaţă] şi Petru învaţă, iar sintagmele latine homo bonus şi pueri ludentes sînt considerate a proveni din enunţuri mai dezvoltate,în forma homo [qui homo est] bonus şi pueri [qui sunt] ludentes.

In mod frecvent, în aceste gramatici, regulile de suprimare funcţionează împreună cu altele (substituţie,transpoziţie etc), ca, de pildă, în explicarea frazei librum quem tibi dedi legisti dedusă din librum tibi dedi + hunc librum legisti, cu substituirea demonstrativului prin relativ, elipsa obiectului repetat şi modificarea topicii.

După cum au menţionat adesea autorii acestor gramatici, regulile de transformare (în care se cuprind şi cele de suprimare) sînt postulate la nivel prelingvistic printr-o reconstituire logică şi nu concret diacronică a procesului generării unui enunţ corect.

4. Cele două modalităţi de înţelegere (mai veche şi mai nouă) ale elipsei le regăsim şi la autorii de gramatici latine, din antichitate şi pînă în epoca Renaşterii.

In antichitatea romană elipsa a fost apreciată în mod diferit, în funcţie de judecarea ei sub aspect gramatical sau retoric. Semnificativă apare, din acest punct de vedere, poziţia lui Quintilian. In unele pasaje din Institutio oratoria el o consideră defect (Vitium) din punct de vedere sin-

tactic[2], ducînd la obscuritatea exprimării şi recomandă evitarea ei: Vitari <deb> et ἔλλειψις ,cum sermoni deest aliquid quominus plenus sit, quamquam id obscuras potius quam inornatae orationis est uitium.Inst.orat. VIII, 3, 50. Ea era inclusă intre formele solecism, alături de pleonasm şi anastrofă: Haec tria genera quidam diuecunt a solecismo et adiectionis uitium πλεονασμόν detractionis ἔλλειψιν , inuersionis ἀναστροφὴν uocant, ibid. I, 5, 40. Totodată scriitorul latin notează că un cuvînt omis poate fi dedus pe baza celorlalte cuvinte şi că, în unele situaţii, elipsa nu constituie un defect, ci o figură de stil: Quidem συνεκδοχὴν uocant et cum id in contextu sermonis quod tacetur, accipimus: uerbum enim et uerbo intelligi quod inter uitia ellipsis uocatur.....Mihi hanc figuram esse magis placet;ibid. VIII, 6, 21. După părerea lui Quintilian figurile realizate prin suprimarea unui termen urmăresc farmecul concizium şi al noutăţii: At quae per detractionem fiunt figurae breuitatis nouitatisque maxime gratiam petunt, quarum una est ea, quam libro proximo in figuras ex συνεκδοχῇ distuli, quam subtractum uerbum aliquod satis ex ceteris intellegitur, ibid. IX, 3, 58.

Raportîndu-le la construcţiile complete, gramaticii latini tîrzii susţin în mod frecvent că structurile eliptice lasă neformulat ceva necesar enunţului. In acest sens se exprimă Sacerdos: Ellipsis est sensus minus habens uerborum quam necessitas postulat, (KGL VI, 454, 12); Charisius: Ellipsis est sententia uerbo minor quam necesse est,salua tamen compositione uerborum (KGL I, 271, 4); Diomedes: Ellipsis est necessaria dictione fraudata sententia,defec-

tus quidam necessariae dictionis quam desiderat praecisa sententia (KGL I, 450, 19) cu referire la omiterea verbului copulă sau a prepoziţiei; la fel se exprimă Donatus: Ellipsis est defectus quidam necessariae dictionis (KGL II, 450, 19).

In acelaşi timp, alţi gramatici îi relevă virtuţile;printre aceştia este Servius, care, la Aeneis VIII,18:Talia per Latium notează formosa ellipsis, iar la Aeneis IX, 51 evidenţiază rolul elipsei în exprimarea succesiunii rapide a ideilor: ellipsis festitionis exprimendae gratia.[3]

O caracterizare similară găsim la Cassiodorus: Quae figura dicitur ellipsis, id est defectus, quoties uerbum suspenditur, ut uiuacius inquiratur, Expos.in Psalm, 118, 49.

Ambele moduri de apreciere a elipsei, de pe poziţia gramaticilor, care văd în ea o greşeală de sintaxă sau de pe cea a retorilor, care văd în ea un procedeu stilistic, se întîlnesc şi la autorii greci.[4]

5. Un loc important este acordat fenomenului elipsei,înţeleasă într-un sens mai larg, în opera lui Priscian - gramaticul latin care a fost preocupat, în mai mare măsură decît înaintaşii lui,de probleme de sintaxă. Priscian a comentat şi el elipse produse la nivelul expresiei verbale, din tendinţa evitării repetiţiei sau a scurtării formulării, menţionînd totodată rolul contextului verbal sau situaţional în asigurarea complinirii:Necesse est ea uel ad ante dicta ab alia persona uerba referri, ut si quis me interrogauerit 'bona est superbia' et respondere 'non', uel per ellipsin dici, ut si recitante aliquo dixere 'bene, diserte, eleguenter' ubique enim subauditur 'dicis,' Inst. gram. XV.4.

Gramaticul latin semnalează omiterea frecventă a pronumelui personal subiect, al cărui sens e implicat în desinenţa verbală;astfel citînd din Aeneis, II,5:quaeque ipse miserima

uidi adaugă subauditur enim 'ego' ,quamuis uerbum ipsum primae personae [id est uidi] habet in se intellectum pronominis eiusdem personae, XII, 4. La fel, a notat elipsa formelor verbului esse în componenta unor timpuri compuse, XVIII, 20, 1. Prin apel la context explică Priscian(VIII, 23) posibilitatea folosirii unor forme active în locul celor reflexive (cu absenţa pronumelui sau a desinenţelor mediopasive), ca în nox praecipitat (Aen.II, 8-9) în loc de praecipitatur sau se praecipitat,precum şi accingunt în loc accinguntur sau se accingunt în Accingunt omnes operi(Aen. II, 235) faţă de Illi se praedae accingunt (Aen. I, 210).

Mai interesante sînt însă cazurile în care Priscian explică unele construcţii uzuale din limba latină presupunînd la baza lor sintagme mai ample. Recursul la elipsă înseamnă pentru el uneori suprimarea, din motive stilistice, a unor elemente prezente îndeobşte în structura sonoră ca, de pildă, prepoziţia in eliminată la acuzativul direcţiei în stilul poetic sau simplificări ale unor sintagme,atestate sau nu ca atare. Astfel în legătură cu valorile predicative ale infinitivului istoric sau narativ el postulează (XVIII, 48), asemeni lui Quintilian (IX, 3, 58) elipsa verbului coepi; în ceea ce priveşte infinitivul cu valoare de imperativ,el crede că sensul model a rezultat din sintagme cu uolo sau

iubeo: Et apud illos [Graecos] tamen et apud nos hoc fit per figuram ellipseos, id est defectionis: 'gaudere' enim dicunt pro 'gaude' et subauditur 'iubeo' uel 'uolo' uel 'opto', în sprijinul căreia citează din Terentiu, (Adelphoe, 460): gaudere [saluere] Hegionem plurumum iubeo. In alte situaţii însă este vorba de absenţa din enunţul vorbit sau scris a unor unităţi prezente numai în structura semantică. Astfel cu referire la apoziţie, gramaticul latin afirmă că se trebuie complinită mental prin participiul ens de fapt neuzitat sau printr-o propoziţie relativă; e vorba de exemple ca: Filius Pelei, Achilles, multos interfecit Troianos, în legătură cu care afirmă: Subauditur enim participium uerbi substantiui 'ens' quod in usu nunc nobis non est, pro quo possumus 'qui est' uel 'qui fuit' Pelei filius dicere uel subaudire XVIII, 6.

Elipsa aceluiaşi 'ens' ar trebui postulată - potrivit părerii lui Priscian - şi în cazul adjectivelor adpuse verbelor, cu valoare adverbială: Et per ellipsin tamen supra dictorum in uenimus nominatiuos ut 'laetus cogito,' paratissimus cogitas, Cicero iustus defendit' et similia, XVIII, 75.

Este de reţinut că, asemeni autorilor de gramatici transformaţionale, Priscian explică atributul ca rezultînd dintr-o propoziţie relativă: 'commodus mihi amicus proficiscitur' id est 'qui mihi est commodus amicus; 'celer pedibus currit homo' subauditur 'qui est', XVIII, 7.

Interesante sînt şi analizele efectuate de gramaticul latin în domeniul sintaxei verbului. Astfel, urmînd învăţăturile profesorului său Theoctist (teste sapientissimo domino et doctore meo Theoctisto), el admite la formele impersonale

mediopasive un subiect subînţeles, sub forma unui nominativ intern: Ex hoc possumus attendere quod impersonalia similiter omnia... possunt habere intellectum nominatini ipsius rei quae in verbo intellegitur. Nam cum dico 'curritur;' 'cursus' intellego et 'sedetur;' 'sessio' et 'ambulatur;' 'ambulatio' et 'euenit;' 'euentus', XVIII, 56.

In mai multe pasaje din lucrarea sa, Priscian se referă la verbele intranzitive sau absolute, despre care afirmă că nu au propriu zis recţiune cazuală, adică nu cer obligatoriu un complement în genitiv, dativ sau acuzativ[5] şi că, unite cu un subiect în nominativ, alcătuiesc o construcţie completă[6], acelaşi verb putînd apărea cu valoare activă, pasivă sau absolută (merer te merer a te, quid merer, VIII, 23).

Totodată însă el consideră că verbele absolute conţin în semnificaţia lor un acuzativ intern, care nu mai este exprimat fonetic: Quae res in omnibus uerbis, etiam absolutis, necesse est ut intellegatur, ut 'uiuo uitam' et 'ambulo ambulationem' et 'sedeo sessionem' et 'curro cursum' XVIII, 56.

Analiza semantică a lui Priscian merge însă mai departe, de vreme ce el traduce, explicitînd, valorile modurilor verbale prin construcţii perifrastice, echivalînd astfel structuri sintetice concentrate cu altele mai explicite, alcătuite din îmbinări lexicale: Quid est enim aliud 'curro, curris, currit' nisi 'cursum ago, agis, agit'? Itaque omnes modi in hoc [id est infinitum] transsumuntur sine resoluuntur, ut 'ambulo: indico me ambulare;' 'ambula: impero te ambulare;' 'utinam ambularem' i 'opto me ambulare', XVIII, 48.

Elipsa reprezintă pentru Priscian una dintre modalităţile de a explica o serie de construcţii verbale şi nominale.

Alături de unele argumente de ordin istoric (exemple din autori mai vechi precum Plaut, Cato, Terentiu) şi altele de ordin comparativ (paralele din greacă), el face apel frecvent la argumente logice. Avînd mereu prezentă în minte distincţia - preluată de la Apollonios - dintre forma sonoră şi sensul unităţilor limbii, gramaticul latin pare a deosebi un nivel semantico-sintactic de construire a enunţului, care nu coincide întotdeauna cu forma lui sonoră finită, între cele două nivele putînd interveni o serie de modificări între care - nu în ultimul rînd - elipsa. Diferenţa dintre structura semantică a unei construcţii şi modul ei de organizare sonoră reiese, de altfel, şi din echivalarea genitivului calităţii cu ablativul, considerîndu-se că ambele presupun un verb al posesiunii, habeo sau possideo (XVIII, 14), sau a genitivului posesiv cu dativul posesiv (cu relevarea diferenţelor de distributie). Conştiinţa posibilităţii unor transformări apare evidentă din afirmaţia lui Priscian potrivit căreia o sintagmă atributivă poate fi tradusă într-una predicativă cu habeo (possideo), prin schimbarea genitivului cu nominativul şi a nominativului cu acuzativul - transfer posibil pentru că în construcţia atributivă se află, subiacentă, construcţia predicativă (XVIII, 10). Un mod întrucîtva similar de interpretare a fost adoptat în gramaticile generativ-transformaţionale pentru explicarea formulelor nominale ale posesiunii[7] şi în ipotezele diacronice asupra originii genitivului subiectiv şi obiectiv din latină.[8]

6. Opera lui Priscian, foarte răspîndită în latinitatea tîrzie şi ulterior, a constituit un model de interpretare a sintaxei latine în gramatici din perioada medievală şi din

Renaştere, în care un loc important se acordă elipsei. Aceasta este invocată ori de cîte ori subînţelegerea este posibilă, fie datorită uzului, fie prin apel la context. O definiţie în acest gen găsim în lucrarea De emendata structura Latini sermonis, Veneţia, 1524 a lui Thomas Linacre (Linacer), în care se afirmă că elipsa este absenţa unui cuvînt necesar într-o construcţie regulată, cuvînt al cărui sens, atunci cînd trebuie suplinit prin context, este de regulă înţeles, fie în virtutea uzului comun (consuetudo) al scriitorilor, fie este reconstruibil pe baza celorlalte cuvinte[8].

Recursul la elipsă apare frecvent în cunoscuta lucrare Minerva seu de Latinae linguae causis et elegantia, ed.I. Salamanca, 1562. Autorul, Francisco Sanchez de Las Brozas (Sanctius)[9] se apără de acuzaţia adusă că ar fi făcut abuz de acest procedeu: Sed antequam ad alia transeo, illud uidetur refutandum quod ab imperitis Latini sermonis passim iactatur. Moleste ferunt isti ad ellipsin fere cuncta referri, quae nostra doctrina est (cap.2), avertizînd că s-a referit la elipsă cu măsură, admiţînd intervenţia ei numai în situaţiile în care uzul permite subînţelegerea a ceea ce a fost omis: Sed illa tantum supplenda sunt quae quotidiana et familiaris loquendi consuetudo facile potest intellegere (cap.2). Nu a mers pînă într-acolo, cum pretind detractorii lui, încît să presupună elipse care ar lăsa enunţuri inacceptabile gramatical, de tipul* ego amo Dei, rezultat prin elipsa unui nume [praecepta].

In ediţiile ulterioare Sanctius a înmulţit numărul exemplelor de structuri cu elipsă şi a extins regulile aplicării ei. Totodată, începînd cu ediţia a II-a a lucrării(1587), el a pus un accent mai mare pe sistemul logic al gramaticii (grammaticae ratio) şi a diferenţiat regulile uzului, care acoperă

606160

BIBLIOTECA „GH. ASACHI" IAŞI

Scanned with OKEN Scanner

corpusul de date, de regulile care dezvăluie cauzele sau mecanismul interior, structurile subiacente care acoperă toate situaţiile lingvistice, putîndu-le explica sau motiva. Distincţia dintre cele două nivele de analiză usus, consuetudo ~ ratio, causa este înfăţişată fără echivoc în discuţia despre elipsa prepoziţiei: Instrumentum, causam et modum et pretium in ablatiuo sine praepositione dicimus posse poni. Nunc causam addimus. Asserimus enim semper intellegi praepositionem. Quod si paucis exemplis propositis ostenderimus instituto nostro satisfactum putabimus, quandoquidem non usum huc demonstramus, sed causam (cap.12). Se regăsesc, în lucrarea lui Sanctius, cazurile de intervenţie a elipsei menţionate de Priscian, la care sînt adăugate numeroase altele, motivate prin tendinţa firească spre concizie a oricărei limbi: nec ulla linguarum est quae non brevitate gaudeat (cap.2.).

Sînt citate astfel formulele monetare uzuale din latină cu numerale: Latine dicimus debet decies aut decies centena cum integrum sit debet decies centena millia sestertium, nummum (cap.2).

Sanctius a preluat de la Priscian teza potrivit căreia la apoziţie trebuie subînţeles ens (formulare neuzitată în latină şi care ar trăda un vorbitor barbarus) sau o relativă ca în [ego] [ens, qui sum], Annibal peto pacem.

In legătură cu elipsa prepoziţiilor Sanctius observă că fenomenul a devenit atît de uzual, încît exprimarea lor denotă o vorbire necultivată: Quid quod praepositiones ita solent subticeri ut rusticum aliquando sit eas apponere (cap.2). Omiterea prepoziţiei este uneori un mijloc de evi-

tare a ambiguităţii: într-un enunţ ca percussi te cum hasta, cineva ar putea înţelege că e vorba de cum sociativ, nu instrumental (percussi te et hastam).

In ceea ce priveşte acuzativul, cu excepţia rolului său de obiect direct sau de subiect al unei infinitivale, el presupune o prepoziţie, exprimată sau subînţeleasă; ipoteza unei elipse a verbului la acuzativul exclamativ este acceptată şi astăzi.

Sanctius şi-a însuşit, adăugînd noi explicaţii, teza lui Priscian privitoare la natura genitivului, de caz prin excelenţă adnominal, exprimînd posesiunea (XVIII, passim). Argumentul său este de ordin logic: Nam possessor et res possessa nomina relata sunt, ut uocant dialectici, cum alterum sine altero nequit intellegi. Ubicumque igitur genitiuus fuerit, aliud quaeratur nomen, cui adhaerent (cap.15); numele regent poate fi exprimat sau subînţeles, la genitivul care însoţeşte verba memoriae (memini horum praeceptorum [mentionem] , illius diei uenit in mentem [recordatio, mentio], memini tui (echivalat cu feci mentionem tui),verba affectuum (misereor miserationem, misericordiam pauperis,verba iudicialia (accuso te furti [crimine], damnatus repetundarum [actione, crimine], uerba pretii et aestimationis, (magni eni [pretio], aestimo to unius assis [pretio, aestimatione].

Semnificative din punctul de vedere al diferenţierii dintre două nivele ale vorbirii - unul mai explicit, întotdeauna motivat logic, şi celălalt uneori cu un număr mai redus de elemente şi cu apel la subînţelegere, motivat prin usînt remarcile lui Sanctius în domeniul sintaxei verbului. Ele derivă din modul specific în care autorul, folosind conceptele aristotelice de materie şi formă explică esenţa

verbului în raport cu cea a numelui: Quemadmodum omnia constant ex materia et forma ita etiam et oratio, in qua nomen uelut materia est, uerbum autem uelut forma. Quare uerbum per se sumptum nihil est nisi uox quaedam nihilne prorsus significat nisi accedat suppositum (cap.20).

Consecinţa acestui mod de interpretare: la nivelul logic orice verb implică prezenţa unui nume sau pronume, exprimat sau subînţeles. Se consideră astfel că:

a) Un predicat la modul imperativ presupune existenţa unui pronume personal de persoana a II-a: O, Petre [tu] veni.

b) Se elimină noţiunea de verb impersonal, prin postularea unui nominativ subiacent verbelor care exprimă fenomene ale naturii (un nominativ intern de tipul [pluuia] pluit sau celor care exprimă afecte [id] me pudet, cu trimitere la interpretarea lor semantică de către Priscian: pudet me tui = pudor habet me tui, taedet me tui = taedum habet me tui.

c) S-a văzut că Priscian admitea categoria verbelor absolute precum şi a unor valori absolute la verbe cu sens activ sau pasiv - judecînd după manifestarea lor în structura fonetică (căci la nivel semantic şi verbele absolute erau considerate a fi însoţite de un acuzativ intern).

Sanctius susţine însă, cu argumente din domeniul logicii, că, de vreme ce verbul denotă o acţiune produsă (asupra cuiva sau a ceva) sau suferită (din partea cuiva sau a ceva) el va avea, obligatoriu, fie sens activ fie sens pasiv - dar nu şi ceva intermediar între ele sau neutral: Verba cuncta secamus in activa et passiua. Quia deponenta active significant. Neutra uero uerba nulla sunt sed nec ullo modo esse p

sunt; philosophia enim, id est recta et incorrupta ratio nullum concedit medium inter agere et pati...Quare quod in rerum natura non est, ne nomen quidem habebit... Nam qui agit, in rem aliquam agit. An nescis omnem causam producere effectum. Et effectum non constare sine causa ? (cap. 6).

Ca atare şi el presupune, la nivel logic, un acuzativ intern în sintagme de tipul uiuere [uitam], căci - zice autorul - fără uita nu există uiuere, acuzativ exprimat sonor numai atunci cînd este însoţit de un atribut; la fel este postulată elipsa unui substantiv sau a infinitivului în construcţii de tipul stupeo [stuporem], ambulo [iter] [uiam], sau quo uadis [uadere], (cap. 6).

După părerea lui Sanctius gramaticii antici au instituit categoria verbelor neutre sau absolute pentru că nu au ştiut la ce diateză să le repartizeze - ele putînd fi însoţite de complemente, dar fără un regim cazual anumit; soluţia i se pare a fi aceea de a le atribui, la nivel semantic, un obiect direct: Sed antiqui grammatici philosophiae ignari, neutra uerba constituerunt, quae nec active nec passiue significarent, quia discernere nequibant caleo, frigeo, stupeo passiuisne an actiuis adnumerarent. In his uero et similibus accusatiuus eiusdem rei intellegitur (cap. 6).

d) In sfîrşit să reţinem că Sanctius menţionează şi situaţii în care elipsa este înţeleasă într-un sens mai apropiat de ceea ce se numeşte regulă de suprimare (deletion) în gramaticile moderne, fiind însoţită şi de transpoziţii ale unităţilor în structuri mai simple. Este, între altele, cazul construcţiilor comparative cu genitiv partitiv, de tipul digitorum medius est longior, interpretată ca provenind

dintr-un enunţ mai explicit: [ex numero] digitorum medius [digitus] est longior [quam ceteri digiti sunt longi].

7) Acest tip de analiză lingvistică, pe baze logice, va fi continuat în gramaticile din secolul al XVII-lea, al căror prototip a devenit Gramatica de la Port Royal[10], în care, la îmbinările de cuvinte, se face în mod constant distincţie între organizarea lor în material sonor şi organizarea lor semantică pe baze logice, şi în care elipsa este invocată frecvent alături de alte reguli de convertire a ideii în enunţ vorbit. N. Chomsky a dezvăluit în această gramatică principii care o apropie de concepţia gramaticii transformaţionale. Punctul de plecare al acestor principii poate fi raportat însă chiar la gramatica lui Priscian. Continuitatea - dincolo de inerentele rafinări ale metodei - unui punct de vedere logicist pune odată mai mult în evidenţă relativitatea noţiunilor de "vechi" şi "nou" în domeniul metodologiei lingvistice. Căci, departe de a face din Priscian predecesorul orientărilor moderne, am spune, mai curînd, că nu tot ce este modern este şi nou, sub toate aspectele.

N O T E

1) Cf. Iorgu Iordan, Stilistica limbii române, Bucureşti 1975, p.256.

2) "Ellipse. Latin detractio. Par ce mot Quintilien entend un vice de syntaxe, non une élégance stylistique", Jean Cousin, Étude sur Quintilien, tome II Vocabulaire grec de la terminologie rhétorique dans l'Institution Oratoire, Paris, 1936, p.72.

3) Ecquis erit mecum, iuuenes/ qui primus in hostem.../ En ait Aen. IX, 51, unde verbul s-ar cere completat de o sintagmă verbală de tipul se inferet sau tela iaciet.

4) Cf. J. Cousin, loc. cit.

5) Sunt etiam ex his quaedam [uerba] quae absolute dicta non egent supra dictis casibus ut est 'labor', 'morior; 'laetor' 'glorior; 'tumultuor; 'uagor; 'uaticinor', (VIII, 22); "Quia et 'spiro' et 'ambulo' absoluta sunt, XVII, 93.

6) "Absoluta siue actiuae siue passiuae sint uocis, cum nominativo perfectam habent constructionem ut 'Plato uivit; 'Aristoteles deambulat; 'Socrates philosophatur; 'ego esurio; 'tu dormis; 'ille uolat; XVIII, 135.

7) Cf. John Lyons, Linguistique générale. Introduction à la linguistique théorique, trad. fr. Paris, 1970, p. 300-301.

8) E. Benveniste, Pour l'analyse des fonctions casuelles; le genitif latin, "Lingua", 11/1962, p.10-17; J. Kuryłowicz, The Inflectional Categories of Indo-European, Heidelberg, 1964, p. 184-187.

9) Citat după M. Breva-Claramonte, Sanctius Minerva of 1562 and the evolution of his linguistic theory, în "Historiographia Linguistica", II, 1, 1975, p.53.

10) Grammaire générale et raisonnée contenant les fondements de l'art de parler expliqués d'une manière claire et naturelle, 1660.

CONCEPTUL DE ALEGORIE IN RETORICA GREACA SI LATINA

de Traian DIACONESCU

Procesul de fixare a conceptului de alegorie, termen de retorică şi poetică cu un statut diferenţiat de metaforă, se cere luminat, pe cît posibil, în dinamica sa cronologică. In lucrarea noastră coborîm în "preistoria" acestui concept relevînd, pe bază de atestări, etapele formării acestui termen tehnic în literatura greacă şi latină, fapt care, după cîte ştim, n-a suscitat o cercetare specială.

In limba elenă, conceptul de alegorie a fost redat, vreme îndelungată, prin termenul ὑπόνοια , frecvent întrebuinţat de interpreţii alegorizanţi ai lui Homer[1], deşi în limbajul filozofilor naturii, ne referim la Anaxagora[2] şi Metrodor din Lampsac, este atestat termenul ἀλληγορία , tot cu înţeles de figurare alegorică. Diogenes Laertius afirmă că "Anaxagora a fost primul care a arătat că Homer, în poemele sale, tratează despre virtute şi justiţie şi că această teză a fost susţinută pe larg de prietenul lui Anaxagora, Metrodor din Lampsac cel dintîi care s-a ocupat cu ideile lui Homer privitoare la natură[3]. T.Vianu, bazat pe studiile lui M.Schlesinger şi K.Borinski, considera că "alegoria, în înţelesul ei literar, este un termen destul de vechi", căci apare "încă din veacul al V-lea î.e.n., cu ocazia interpretării poemelor homerice"[4]. In textele homerice, precizăm noi, nu sînt atestate[5] cuvintele ὑπόνοια şi ἀλληγορία aflate însă în dispută sinonimică în secolul filozofilor naturii. Neatestarea acestor cuvinte, cu sens concret şi neutru, înainte de faza lor termi-

nologică, noţională, nu ne îngăduie să dezvăluim procesul fixării lor ca termen tehnic de poetică, în perioada presocratică.

Prezenţa acestor termeni cu accepţie conceptuală într-o etapă prearistotelică, la Anaxagora sau Metrodor din Lampsac, a provocat nedumerirea că n-au fost amintiţi în Poetica lui Aristotel, cap.21, în locul unde stagiritul vorbeşte despre diverse figuri de stil. Considerăm că menţionarea alegoriei în acest paragraf se datorează socotirii acesteia ca speţă a metaforei şi ca atare, cînd stagiritul vorbeşte despre metaforă ca noţiune, era firesc să lumineze numai structura acesteia, nu şi categoriile formale din aria metaforei.

Substituirea termenului ὑπόνοια cu termenul ἀλληγορία s-a petrecut treptat în perioadă prearistotelică şi s-a desăvîrşit în perioada elenistică. Vorbind despre interpretările alegorizante ale poemelor homerice, Platon, în Republica II, 378 şi Xenofon, în Banchetul, III, 6 folosesc vechiul termen ὑπόνοια . Plutarh[6] însă, în De audiendis poetis, 4, 19 redă limpede situaţia de tranziţie în pasajul ὑπονοίαις ἀλληγορίαις δε νῦν λεγομέναις, iar gramaticul Timaios întăreşte această mărturie cînd explică expresia platoniciană οὐκ ἐν ὑπόνοια prin expresia curentă οὐκ ἐν ἀλληγορία .

In epoca elenistică se foloseşte curent ἀλληγορία, cu accepţie tehnică, iar ὑπόνοια este utilizat pentru sensul său etimologic. Sensul primar al cuvîntului ὑπόνοια este de "supoziţie, bănuială, presupunere" sau de "ipoteză" conjectură, prezumţie". Acest cuvînt a implicat, mai întîi, o relaţie generală între elemente sensibile şi o idee ipotetică şi, mai tîrziu, o relaţie specială, tehnică, legată de

interpretarea alegorică, desemnînd semnificaţia ascunsă a naraţiilor poetice, a reprezentărilor plastice, a mitu-rilor filozofice sau religioase. In ambele situaţii cuvîn-tul ὑπόνοια a exprimat însă o relaţie între un dat sen-sibil şi o reprezentare raţională sau, în sens etimologic, a desemnat un element mental care se află acoperit sub un veşmînt lexical (ὑπο-νοεῖν). Substituirea treptată a termenului ὑπόνοια cu sinonimul ἀλληγορία nu a modifi-cat însă notele conceptului.

Pentru înţelegerea cît mai exactă a conceptului de alegorie la eleni e necesar să ne reamintim accepţiile antice ale termenului σύμβολον, deoarece acest termen este implicat în structura conceptului de alegorie, anume ca semn manifest al planului figurat alegoric. Nu insistăm aici asupra accepţiilor sale juridice - contracte între cetăţi şi oameni - sau religioase - formule şi ceremonii de cult - şi reamintim atestarea acestuia cu valoare de semn la Diogenes Laertius care numeşte învăţătura lui Pytagora ca διὰ σύμβολον διδασκαλία şi, de asemenea, accepţia întîlnită la Platon şi Aristotel unde σύμβολον este considerat ca semn al unei idei, înţeles care a fost moştenit de gîndirea medievală şi modernă pînă în secolul gînditorilor romantici. "Sute de ani simbolul n-a însemnat altceva decît semnul care, împerecheat cu semnificaţia, alcătuieşte alegoria"[7]. Disocierea simbolului de alegorie s-a petrecut, într-un mod original, în epoca romantică.

Atestările termenilor σύμβολον şi σημεῖον în opera lui Platon[8] ne dau posibilitatea încadrării acesto-ra în calitate de semne, sub arcul unor relaţii arbitrare

care nu pot fi explicate transant prin convenţie sau prin natură. A.Frenkian, referindu-se la μίμησις, afirmă că "putem zice că σύμβολον indică o relaţie arbitrară, creată de om, pe cînd σημεῖον s-ar potrivi cu o relaţie convenţională între fenomene creată de natură. Insă firesţe, nu poate fi vorba de o distincţie absolută între sensul celor două cuvinte"[9].

Valorile semantice ale termenului σύμβολον ca şi ale sinonimului său σημεῖον nu depăşesc aria semnificaţiei de semn nici la Aristotel. Este elocvent paragraful următor: "Vorbele sînt semne ale stării sufleteşti (τὰ ἐν τῇ φωνῇ σύμβολα τῶν παθημάτων) şi cuvintele scrise semne ale vorbei rostite[10] (τὰ γραφόμενα τῶν ἐν τῇ φωνῇ)

Aruncînd o privire sintetică asupra faptelor discutate mai sus observăm că începutul formării conceptului de alegorie este atestat în vremea lui Anaxagora cînd apare, cu rang de termen tehnic, cuvîntul ὑπόνοια, învins în perioada elenistică de sinonimul său ἀλληγορία, şi, de asemenea, că în sfera notelor sale semantice implica notele termenului σύμβολον, înţeles, de la antici la romantici, ca semn.

Pentru conceptul de alegorie, grecii antici nu au elaborat o definiţie care ar putea să se compare cu definiţia metaforei dată de Aristotel. Urmărind însă constantele definiţiilor strînse în tomurile de retorică editate de L. Spengel,[11] în secolul trecut, sau de H.Lausberg[12], în secolul nostru, putem afirma că elenii au înţeles alegoria în sens etimologic - ἄλλος ἀγορεύω - definind-o ca o figură de stil care transferă prin mijlocirea unui şir de elemente

concrete, pe baza unei analogii, un înţeles nou, transparent şi unitar. In concepţia interpreţilor alegorizanţi ai lui Homer, alegoria reflectă, pe plan filozofic, o relaţie între două elemente heterogene, prin mijlocirea unui dat concret, elemente care, în lumea artei, s-ar numi plan figural - narativ, descriptiv, plastic,- şi, plan figurat, semnificaţia ascunsă şi univocă.

Cercetînd definiţiile[13] retorice din Rhetores Graeci observăm că planul figural alegoric redat prin termeni proprii (λόγος sau φράσις) sau prin metafore (μεταφοραί) arată formal ceva (ἕτερον δε τι κυρίως δηλῶν) dar sugerează semantic altceva (ἑτέρου δὲ ἔννοιαν παριστάνων) pe baza unei analogii (κατ'ὁμοίωσιν ἐπὶ τὸ πλεῖστον). Exemple diverse, din epică sau lirică, confirmă această definiţie generală şi echivocă. Autorul uneia dintre definiţiile cercetate de noi, anume Cocondrios[14], îşi ilustrează principiile cu alegoria din poemul Furtuna de Alcăios, aşa cum Quintilian va exemplifica definiţia sa cu alegoria furtunii din oda Ad rempublicam (I, 14) de Horaţiu. Cocondrios consideră că alegoria are ca speţe ironia şi enigma (εἴδη δὴ τῆς ἀλληγορίας εἰσὶ δύο εἰρωνεία τὸ αἴνιγμα) idee pe care o vom întîlni şi la Quintilian.

Avînd la bază aceleaşi note ale conceptului amintit, critica alegorizantă a lui Homer, aşa cum e menţionată de Diogene Laertiu sau de Platon, în Republica şi Ion, a cîştigat adepţi între cinici, şi, apoi, printre gramaticii din Pergam. Aceştia din urmă alunecînd de la exegeză la apologie, au aplicat principiile alegorizante nu numai literaturii, ci şi mitologiei. Critica alegorizantă a avut

descendenţi străluciţi printre învăţaţii antici sau medievali. Menţionăm dintre aceştia pe comentatorii lui Vergilius, ca Aelius Donatus, pe interpreţii mitologiei creştine, ca Philo sau Fulgentius şi, apoi, în Evul mediu, pe celebrii exegeţi ai operei lui Dante. In concepţia lui Anaxagora şi Metrodor din Lampsac, legendele homerice erau alegorii ale naturii, absolvind poetul de impietate, iar în interpretarea lui Cornutus, divinul Cronos reprezenta alegoria timpului care înghite totul în afară de valorile perene întruchipate în Zeus. Critica alegorizantă elenă nu a fost acceptată de teoreticienii moderni, prin faptul că "interpretează simultaneitatea ca succesiune[15], considerînd că scriitorii sînt nişte filozofi care exprimă figurat concepte finite.

Retorica latină, valorificînd principii din retorica elenă, relevă, într-un limbaj mai puţin tehnic, o concepţie similară despre alegorie.

Menţionînd planul figural al alegoriei, Cicero[16], în Orator, XXVII, 94, 13, afirmă limpede: "cînd s-au ţesut mai multe metafore continuu, elenii consideră că acest procedeu este alegoric".

Mărturia cea mai amplă, cu descendenţă medievală şi modernă, se întîlneşte însă la Quintilian[17], în Institutio Oratoria, VII. Planul figural al alegoriei, spune retorul latin, poate fi exprimat printr-o împletire de elemente figurate şi nefigurate, fiecare cu un rol determinat în ansamblul imaginii (species ex accessitatis verbis venit et intelectum ex propriis) sau numai printr-o suită de ele-

mente figurate, cu alte cuvinte, printr-o metaforă prelungită. In ambele situaţii însă, Quintilian recomandă respectarea unităţii conotaţiei alegorice: "acest fapt trebuie mai întîi păzit ca prin acelaşi lucru prin care ai început translaţia, tot prin acesta s-o termini; mulţi însă cînd încep cu furtună termină cu incendiu sau ruină".

Definiţia clasică a alegoriei formulată de Quintilian, asupra căreia s-au oprit adesea modernii sună astfel: "Alegoria, pe care (retorii) o interpretează ca inversiune, arată un lucru prin vorbe, dar alt lucru prin sens, chiar şi între contrarii (Allegoria quam inversionem interpretantur, aliud verbis, aliud sensu ostendit, ac etiam interim contrarium. VII)[18]. Această definiţie concisă, dar generală şi echivocă, valorifică notele tradiţionale ale definiţiei alegoriei, prezente la retoricienii greci. In definiţia lui Quintilian, ca şi la toţi retorii eleni din ediţia lui Spengel, întîlnim planul figural (aliud verbis) şi planul figurat (aliud sensu), îmbogăţite prin exemple comentate, dar nu găsim relevat principiul analogic care stă la baza oricărei alegorii. Probabil că acest principiu era considerat ca subînţeles, odată ce alegoria era socotită ca speţă a metaforei. De altfel, acest principiu nu se întîlneşte explicit la mulţi retoricieni eleni. In definiţiile din ediţia lui Spangel, apare numai la Tryphonos, ar nu şi la Cocondrios. La acesta din urmă întîlnim însă ironia, ca speţă a alegoriei, aşa cum o găsim şi la Quintilian.

Referitor la relaţia dintre alegorie şi ironie, T. Vianu precizează: "Retoricienii mai noi, ca de pildă Vossius, au arătat însă că exprimarea unui lucru se face

printr-un altul asemănător celui dintîi şi nu contrar acestuia, aşa cum crede Quintilian (ac etiam interim contrarium), în care avem de a face nu cu alegoria, ci cu ironia[19]. Noi considerăm că teoreticienii moderni, în frunte cu Vossius, exagerează cînd afirmă că Quintilian confundă alegoria cu ironia, căci cu cîteva fragmente mai departe retorul latin precizează: "in eo vero genere, quo contraria ostenduntur, ironia est" dovedind astfel că era conştient de specificul ironiei, dar că o încadrează, ca şi predecesorii săi eleni în aria mai largă a alegoriei. Pornind de la aceeaşi dispută, nu credem că greşim apreciind că "retoricienii mai noi" exagerează şi cînd neagă existenţa unui raport de similitudine în mecanismul ironiei. Similitudinea unanim recunoscută în transferul alegoric, apare şi în mecanismul unei ironii, dar numai ca un ax imaginar, în care planul implicit, mereu conştient, se află la antipod cu planul manifest. Neperceperea acestui ax ar coborî orice substituţie în enigmă care, de altfel, pentru unii retori eleni, este tot o specie a alegoriei. Diferenţa specifică a ironiei constă, în aria metaforei, în acel interim contrarium, loc comun în definiţiile retorice elene.

Retoricienii antici au intuit, deşi nu au teoretizat explicit, existenţa unor transferuri alegorice ca figuri de stil care ţin de microtext, împodobindu-l poetic sau potenţîndu-l semantic precum şi existenţa unor transferuri alegorice, ca viziuni poetice, care ţin de macrotext, iluminînd însă, de data aceasta, perspective ascunse sub planul literal. Ambele tipuri de substituţie alegorice, chiar cînd sînt înte-

meiate pe phantasia, nu depăşesc arta mimesis-ului, căci phantasia în gîndirea poetică antică, pînă la ἔνδον εἶδος a lui Platon, se subordonează conceptului aristotelic al reflectării naturii. Viziune alegorică întîlnim în Furtună de Alcaios şi în Ad republicam de Horaţiu. Retoricianul latin, comentînd viziunea alegorică horatiană, afirmă că poetul, în transferul său alegoric, a spus: "navă pentru republică, zbucium de valuri pentru războaie civile şi port pentru pace" urmărind luminarea unui plan secund al transfigurării. Tot viziune alegorică, după Quintilian, întîlnim la Vergilius în Bucolica a IX-a, care se desfăşoară "sine translations praeter nomen" şi în care "non pastor Menalcas, sed Vergilius est intellegendus". Tropii alegoriei legaţi de microtext au valoare redusă, în raport cu viziunile alegorice legate de macrotext, aşa cum se consideră în pasajul următor: "în rest alegoria e la îndemîna minţilor mediocre şi se întîlneşte adesea în limbajul cotidian" (VIII,). Numai că tropii alegoriei asociaţi cu alte figuri capătă forţă semantică şi farmec poetic npu.[20]

CONCLUZII

Referitor la formarea conceptului de alegorie în retorica antică putem conclude că:

§ 1. Antichitatea greco-latină a cunoscut acest concept încă din secolul al V î.e.n., odată cu Anaxagora şi Metrodor din Lampsac, dar noi nu cunoaştem evoluţia notelor semantice ale termenilor ὑπόνοια şi ἀλληγορία, înainte de această dată, deoarece aceste cuvinte nu sînt atestate pînă la filozofii naturii. In raport cu metafora, conceptul alegoriei

s-a format, în lumina atestărilor, mult mai timpuriu. Termenii ὑπόνοια și ἀλληγορία au fost în rivalitate multă vreme, dar a învins, în perioada elenistică, acesta din urmă, fenomen atestat limpede de Plutarh și Timaios.

§ 2. Definițiile alegoriei în retorică antică sînt generale și echivoce, fără calitatea și perspectiva definiției metaforei dată de Aristotel. Cu toate acestea, antichitatea a determinat structura complexă și unitară a alegoriei, fie ca simplă figură de stil, fie ca viziune poetică și, de asemenea, a precizat planul figural și planul figurat al transferului alegoric, bazat pe similitudine, dar n-a delimitat specificul substituției alegorice în raport cu alte categorii formale ale metaforei și nici n-a disociat valorile sale multiple, elemente care vor fi realizate de teoreticienii moderni.

NOTE

1) Interpretarea alegorică a poemelor homerice a fost cercetată de Felix Buffière, Les Mythes d'Homère et la pensée grecque, Paris, 1956. Acest volum a fost tradus în limba română de G.Ceaușescu (București, Univers,1987).
2) Anaxagora, Fragmenta philosophorum graecorum, ed.Mullach, Paris, Firmin-Didot, 1860-1880.
3) Diogenes Laertius,Despre viețile și doctrinele filozofilor trad. de C.Balmuș, București, Ed.Academiei, 1963, cap. II, VII ,11, p.158.
4) T.Vianu, Alegorie și simbol, în vol.Fragmente moderne, Buc., 1972, p.128.
5) Augustus Gehring, Index homericus, Lipsiae, Teubner, 1891.
6) Plutarh, De audiendis poetis, 4, 19, ed.Paljan, p.38.
7) T.Vianu, op.cit., p.130
8) L.Herman, Glossarium Platonicum, Lipsiae, 1901, p.404.
9) A.Frenkian, Mimesis și muzica, Cernăuți, 1932, p.28.
10) Aristotel, De interpretatione,I, 1, 16 a.
11) L.Spengel, Rhetores Graeci, Lipsiae, 1856, vol.I-III

cf. I, 307, 8; 322, 25; III, 70, 3; 144, 13; 193, 8; 207, 18; 215, 21; 234; 26; 244, 13.

12) H.Lausberg, Handbuch der literarischen Rhetorik, vol.I-II, München-Berlin, 1960.

13) Tryphones, Περὶ τρόπων în L. Spengel, op.cit., p.193.

14) Cocondrios, Περὶ τρόπων în L. Spengel, op.cit., p.235.

15) T. Vianu, Filozofie şi poezie, Bucureşti, 1971, p.73.

16) Cicero, Orator, XXVII.

17) Quintilian, Institutio Oratoria, VIII

18) Augustinus defineşte alegoria în termeni similari: "qui est, allegoria nisi tropus ubi ex alio aliud intellegitur" (De Trinitate, XV, 9, 15); iar parabola este sinonimă cu alegoria (Contra Mendacium, X, 24).

19) T. Vianu, Problemele metaforei şi alte studii de stilistică, Bucureşti, ESPLA, 1956, p. 112.

20. J. Pepin, Mythe et Allégorie, Paris, 1958.

CONTRADICTIA DINTRE VECHI ŞI NOU-DETERMINANT AL POLISEMIEI (LAT. SCURRA)

de Florica BECHET

0. Textul de faţă face parte dintr-o lucrare de mai mare întindere, care se ocupă de modul în care mentalitatea ţăranului şi, respectiv, a oraşeanului roman se reflectă în termenii pe care-i folosesc aceştia, fiecare pentru a-l desemna pe celălalt, deci de conotaţiile sociologice pe care le-au căpătat termeni ca urbanus, scurra, rusticus, paganus etc.

Însăşi această lucrare se subscrie unui studiu mai vast şi cu multiple aspecte, privind terminologia p r o s t i e i în limba latină.

0.1. Plecăm de la ideea că limba latină trădează nu numai originea ţărănească a poporului roman (lucru îndeobşte cunoscut), ci şi r e l a ţ i i l e existente între elementul rural şi cel urban care, în parte, au fuzionat, dînd naştere populaţiei cetăţii de pe cele şapte coline.

0.2. În cadrul acestor relaţii, ne vom opri numai asupra termenului scurra.

1.0. Scurra pare să fie cel mai vechi cuvînt care-l desemnează pe locuitorul unei urbs (cel puţin aşa apare în dicţionarul etimologic al lui Ernout şi Meillet, care-l prezintă cu un prim sens "citadin"[1]). Este un posibil împrumut etrusc, ca şi urbs şi alţi termeni impuşi de o civilizaţie esenţialmente citadină[2], într-o vreme în care italicii duceau încă o viaţă pastorală şi agricolă[3]. Avem deci de-a face cu o opoziţie primară :

(1) SCVRRA$_1$ [+ urbanitas] / RVSTICVS [+ rusticitas],

opoziţie neatestată ca atare.

1.1. În texte, scurra apare totdeauna încărcat cu o nuanţă de dispreţ, căpătînd chiar conotaţii injurioase. Credem că sensurile cu care acest termen este utilizat de-a lungul întregii latinităţi, pînă în epoca tîrzie, ne înfăţişează modul cum l-a văzut ţăranul din Latium pe cetăţeanul Romei etrusce şi, mai apoi, ţăranul roman pe tîrgoveţ.[4]

OPOZIȚII

(I)

(II) SCVRRA$_2$ [+ impotentia muliebris] / HOMO MILITARIS [+ uirtus] → SCVRRA$_3$ [+ luxuries] / PATER FAMILIAS [+ pietas] → SCVRRA$_4$ [+ perfidia] / HOMO FIDVS [+ fides]

(III)

SCVRRA$_5$ [+ facetiae] / HOMO SEVERVS [+ grauitas]

SCVRRA$_1$ [+ urbanitas] / RVSTICVS [+ rusticitas]

SENSURI

(S I) SCVRRA$_1$ "orășean"

(S II) SCVRRA$_2$ "civil" → SCVRRA$_3$ "filfizon" → SCVRRA$_4$ "lingău" "sperjur"

(S III) SCVRRA$_5$ "bufon" "parazit"

(S IV) SCVRRA$_6$ "soldat din garda imperială"

1.2. Îi să, pentru a ne putea explica aceste sensuri, trebuie să ținem seama de faptul că mediul țărănesc este păstrătorul marilor virtuți romane cărora, cu timpul, li s-a conferit valoarea unui mit : uirtus (afirmarea în acte, voluntară, a calității bărbătești prin excelență, stăpînirea de sine, disciplina), pietas (devotamentul față de zei, patrie și părinți, conștiința unei ierarhii care subordonează cu strictețe individul cetății și familiei, dînd prioritate raporturilor de reciprocitate), fides (buna credință, spiritul de dreptate, respectul față de făgăduielile făcute).

1.2.1. Latinii și romanii și-au păstrat, odată cu limba, această austeritate a moravurilor întru totul țărănească, care era în mod curent opusă ușurătății și fastului etruscilor (și grecilor)[5], luxuriei. Țăranul îl privește pe citadin din perspectiva asprului mos maiorum, dominat de grauitas (seriozitatea lipsită de orice frivolitate).

1.3. După cum se știe, duritatea acestui mos maiorum reprezintă ridicarea la rang de lege a virtuților unor țărani-soldați[6]. Dacă organizarea militară romană este în linii mari etruscă, așa cum o probează și termenii latini din vocabularul militar împrumutați din această limbă, forța armatei romane o constituie țărănimea[7].

1.3.1. Țăranul cultivă virtutea (uirtus), ceea ce presupune uirilitas (bărbăție, atitudine demnă de un bărbat, rectitudine), strenuitas (inițiativă și dinamism), fortitudo (curaj, manifestat în disprețuirea morții și a durerii), disciplina (stăpînire de sine, disciplină morală și intelectuală).

1.3.2. Nimic din toate acestea nu poate caracteriza un scurra, deoarece "oricine se dedă luxului atestă prin aceasta incapacitate de a se disciplina singur, de a nu ceda instinctelor sale, atracției plăcerii, lăcomiei, trîndăviei și, fără îndoială, de asemenea, cînd va fi nevoie și pe cîmpul de luptă, spaimei — care nu este, în cele din urmă, decît cel mai natural instinct de conservare"[8].

1.3.3. De aici disprețul soldatului față de omul de la oraș. Iată dialogul dintre un civil (siglat C) și un militar activ (siglat M) :

C. Di immortales te infelicont ! ut tu es gradibus grandibus !/ Nam ut apud portum te conspexi, curriculo occeri sequi:/ uix adipiscendi potestas modo fuit. M. Scurra es. C. Scio/ te esse equidem hominem militarem. "C. Trăsnite-ar zeii fără moarte ! ai niște pași de uriaș !/ căci chiar din port, cum te-am zărit, în goană-am luat-o după tine/ și-abia acum am fost în stare să te ajung. M. Ești un țivil !/ C. O, știu, tu ești un om de oaste !" (Pl., Epid., 13-16).

Citadinul este văzut de militar ca un individ cu deprinderi și calități feminine : [...] m<o>ec<h>um malacum, cincinnatum,/ umbraticolum, tymbanotribam amas hominem non nauci ?"[...] iubești pe un stricat din ăia subțiri, cîrlionțați, trîndavi/ și pricepuți să se mlădie cîntînd din dairea, pe-un om/ ce nu-i nici de cojița nucii ?" (Pl., Truc., 609-610).

1.3.4. Sensul "civil" este deci căpătat de termenul scurra în virtutea unei prime opoziții secundare :

(2) SCVRRA$_2$ [+ impotentia muliebris] / HOMO MILITARIS [+ uirtus][9].

2.0. Pietas presupune respectarea scrupuloasă în același timp a riturilor tradiționale și a raporturilor dintre ființe în cadrul universului însuși, intervenind ca o extindere a disciplinei, ca o prelungire a ierarhiei. Ordinea existentă nu se poate menține, în concepția țăranului supus atît r e g u l a r i t ă ț i i și tiraniei ritmurilor, cît și animismului mediului înconjurător, decît prin duritia (virtutea permanenței în ciuda oricăror vicisitudini), modestia (conformarea la o normă prestabilită, disciplina), probitas (rectitudinea caracterului, cinstea), parsimonia (sobrietatea, moderația), dignitas (simțul demnității).

2.1. Scurra vine cu un mod de viață novator și, din punctul de vedere al țăranului, anarhic, de vreme ce el apare drept leuis (ușuratic), intemperans (neînfrînat), improbus (necinstit), profusus (risipitor), impudens (nerușinat)[10], epitete întîlnite în texte și perfect opuse virtuților țăranului. De aceea scurra capătă sensul de "galant, élégant, débauché"[11]. El este un element de dezrădăcinare supus luxuriei și propagator al acesteia.

Scurra pare să fie un etalon al luxuriei :

Vetus est de scurra, multo facilius diuitem, quam patrem familias fieri posse "Este vechi proverbul : dintr-un pierde-vară se poate face mult mai uşor un bogătan, decît un cap de familie" (Cic., p. Quint., 17,55)

2.2. Se conturează astfel o a doua opoziţie secundară, se pare cea mai răspîndită, care motivează sensul "filfizon destrăbălat, crai, pierde-vară" :

(3) SCVRRA$_3$ [+ luxuries] / PATER FAMILIAS [+ pietas] ,

în măsura în care pater familias poate fi considerat depozitarul şi apărătorul austerităţii şi cinstei străbune, un păstrător al ordinei existente[1]

3.0. Religia romană este o religie a contractelor. Funcţionalitatea acestor contracte este asigurată de pietas.

3.0.1. La nivelul relaţiilor dintre oameni, pietas se manifestă ca fides, care desemnează respectarea cuvîntului dat. Ea garantează menţinerea delimitărilor (haturi de cîmp, frontiere de cetăţi şi tot ce trebuie să rămînă pe locul său pentru a păstra ordinea lucrurilor).

3.1. Cel care nu-şi ţine cuvîntul dat, care încalcă o înţelegere, care rupe un contract este un scurra, căci încalcă principiul solidarităţii şi compromite astfel întregul edificiu social :

Si bene te noui, metues, liberrime Lolli,/ scurrantis speciem praebere, professus amicum,/ Vt matrona meretrici dispar erit atque/ discolor, infidae scurrae distabit amicus. "Dacă, sincerul meu Lolliu, te cunosc, eşti temător,/ Cînd te dai drept bun prieten, să nu pari linguşitor./ Dar, precum o curtezană e departe de o doamnă,/ Un lingău perfid, tot astfel, că-i prieten, nu înseamnă." (Hor., Ep., I, 18, 1-4; trad. L. Teodosiu).[13]

3.2. Şi iată, deci, o a treia opoziţie secundară :

(4) SCVRRA$_4$ [+ perfidia] / HOMO FIDVS [+ fides] , opoziţie care motivează sensul "lingău, sperjur".

4.0. Sperjurul (periurus) e nerusinat, mincinos şi limbut (cf. Trin. 199 -202, citat mai sus). El trage profituri din munca altuia sau chiar

trăieşte pe spinarea altuia.

Orăşeanul îşi cîştigă existenţa cu gura, ticluind vorbe, cu alte cuvinte trăieşte pe seama muncii ţăranului. El este maestru în argutiae (subtilităţi) şi facetiae (vorbe de duh) şi puţin îi pasă de străbuna grauitas.

4.1. De aceea termenul scurra este utilizat mai ales cu sensul de "bufon" şi "parazit". Pentru sensul "bufon" :

Quos inter scurra, notus urbano sale,/ habere dixit se genus spectaculi/ quod in theatro nunquam prolatum foret "Iar printre ei un măscărici, cu faimă de ghiduş subţire,/ promise-un soi de mascaradă cum niciodată n-a mai fost/ reprezentată în vreun teatru" (Phaedr., 5, Scurra et rusticus, 8-10); pentru sensul "parazit" :

Muluius et scurrae, tibi non referenda precati,/ discedunt "[Cînd tu eşti invitat la masă la Mecena,] paraziţii şi cu Mulviu pleacă murmurînd urări/ ce nu-ţi pot fi repetate" (Hor., Sat., II, 7, 36-37).[14]

4.2. Glumele şi caraghioslîcurile, care sînt specialitatea bufonilor şi paraziţilor, (facetiae) sînt considerate de ţăran "făcături" (< facere) adică născociri, năzbîtii, frivolităţi, uneori chiar lipsite de ruşine, măscări, neseriozităţi, eleganţa în înfăţişare sau exprimare fiind şi ea un exces, o ştirbire a măsurii şi a bunului simţ, deci semn al p r o s t i e i .

4.3. Prin urmare :

(5) SCVRRA$_5$ [+ facetiae] / HOMO SEVERVS [+ grauitas],[15]

unde facetiae = frivola "fleacuri, neseriozităţi, prostii".

5.0. In ciuda acestei evoluţii şi a specializării termenului cu sensul "bufon, parazit", sensurile cele mai vechi ("orăşean", "civil bicisnic", "filfizon destrăbălat", "lingău perfid") nu s-au pierdut. La sfîrşitul Imperiului, scurra desemna pe soldatul din garda împăratului, deoarece aceşti soldaţi r ă m î n e a u î n o r a ş , în loc să participe la campanie, să plece pe cîmpul de luptă. V e n e t i c i , e i s î n t l i p s i ţ i d e p i e t a t e ş i n e l e g i u i ţ i .

5.1. Astfel de soldați, călcîndu-și jurămîntul, îi ucid pe Alexander Seuerus și pe Heliogabal : [...]occisus est per scurras et per plateas tractus e[s]t sordidissime per cloacas ductus et in Tiberim summissus est "a fost ucis de soldații din gardă și tîrît prin piețe, apoi, în mod abject, a fost vîrît în canal și aruncat în Tibru" (Lamprid., Elag., 33).

5.2. Iată cum, prin timp, țăranul, cu vechile sale moravuri, nu își dezminte aspra dar dreapta judecată, aprecierile și, implicit, calitățile.

N O T E

1) Ernout-Meillet, D.E.L., s.u. scurra : "citadin", "civil".

2) Cf. I. Fischer, Împrumuturi din etruscă, în Istoria limbii române, vol. I, București, 1965, p. 38.

3) Cf. R. Bloch-J. Cousin, Roma și destinul ei, vol. I, București, 1985, p. 42.

4) Orice vorbitor, în calitatea sa de subiect, își delimitează poziția față de enunțul produs în contact cu universul referențial, în funcție de propria sa normă interioară, normă care se află într-o relație strînsă cu sistemele de valori etice, estetice, etnice etc. Aceste sisteme sînt determinate istoric și social și intră în competența culturală și ideologică a locutorului. Judecățile favorabile sau defavorabile, prin care subiectul interpretează lumea, se datorează acestei competențe. Termen neutru în sociolectul urban aristocratic, scurra devine un evaluativ axiologic în limba comună (cf. C. Kerbrat-Orecchioni, L'énonciation. De la subjectivité dans le langage, Paris, 1980, p. 75-76).

5) Cf. G. A. Mansuelli, Civilizațiile Europei vechi, vol. II, București, 1978, p. 9.

6) Cf. G. A. Mansuelli, op. cit., p. 21.

7) Cf. R. Bloch- J. Cousin, op. cit., p. 71-73, 115; G. A. Mansuelli, op. cit., p. 15. In sprijinul acestei demonstrații ar putea veni termenul trossuli, care-i desemnează pe cavalerii romani. Explicația ar fi în sucd oppidum Tuscorum Trossulum sine opera peditum ceperint "fiindcă au cucerit cetatea etruscilor Trossulum fără ajutorul pedestrașilor" (P.F. 505, 13),

ci faptul că, în perioada regalității, cavaleria era recrutată din rîndu-
rile nobilimii, inițial etruscă — lucru dovedit și de vechile nume genti-
lice etrusce care desemnau triburile (Tities, Ramnes, Luceres) și care au
continuat să fie folosite pentru denumirea celor trei centurii ecvestre
mai vechi. Sensul de "tineri sclivisiți, filfizoni", pe care îl capătă
termenul (Sen., ad Luc., 76, 2; 87, 9; Pers., 1, 86), confirmă ipoteza
noastră în legătură cu raporturile dintre țărănimea romană și cetățenii
etrusci.

8) P. Grimal, Civilizația romană, București, 1973, p. 93.

9) Cf. J.-C. Fredouille, Enciclopedia civilizației și artei romane, Bu-
curești, 1974, s.u. uirtus; Pl. Truc., 491 : Non placet quem scurrae lau-
dant, manipularis mussitant "Nu-mi place ostașul pe care-l laudă civilii,
în timp ce camarazii lui de arme tac chitic".

10) Cf. Porph., ad Hor., Ep., 1, 17, 58 : Hinc etiam prouerbium natus
est : Qui semel scurra, numquam pater familias "De aici s-a născut și pro-
verbul : Cine a fost o dată un flușturatic, niciodată n-o să fie un om
așezat"; Cic., Cluent., 13, 39 : petulanti atque improbo scurra "un filfi-
zon dezmățat și necinstit"; de harusp. resp., 42 : scurrarum locupletium
libidinem "desfrîul filfizonilor bogați"; Act. 2 in Verr., 3, 62, 146 :
scurram improbissimum "fantele cel mai necinstit"; p. Quint., 19, 62 :
scurrae diuitis [...] conuicium "insultele [...] unui fante bogat", despre ca-
re se spune (30) că trăiește în excesivă risipă (profusis sumptibus uiuere
Hor., Sat., 2, 7, 15; ad Herenn., 4, 14 : scurram exhausto rubore "un des-
trăbălat lipsit de rușine".

11) Cf. Ernout-Meillet, op. cit., s.u. scurra; Pseudacronis scholia in
Horatium uetustiora (ed. Keller), Sat., 1, 8, 11 "Scurrae" dicuntur homi-
nes uilissimi et abiecti "Sînt numiți scurrae oamenii cei mai netrebnici
și mai josnici".

12) Vezi și Pl., Trin., 199-202 : Nil est profecto stultius neque stoli
dius/ neque mendaciloquius neque arrutum magis/ neque confidentiloquius
neque peiurius/ quam urbani adsidui ciues quos scurras uocant "De bună
seamă că nimic nu e mai fără judecată,/ nimi mai neghiob, mai scornitor,

nici mai limbut, mai fără-obraz,/ nici mai sperjur ca tîrgoveţii cu stare, cetăţeni pe care/ lumea-i numeşte moftangii"; Hor., Sat., 1, 8, 11 şi 2, 1, 22, unde sînt pomeniţi scurra Pantolabus şi Nomentanus nepos, "nomina luxuriosorum" (Pseudacr.), blamaţi şi de Lucilius. Tot Horaţiu (Sat., 2 3, 228) arată că scurrae ţin de Tusci turba impia vici "gloata neleguită din cartierul etrusc", vers la care Porphirio aduce explicaţia : turba impia, quia in patriam Tusci redire noluerunt gloată nelegiuită, fiindcă etruscii au refuzat să se întoarcă în patria lor".

13) Vezi şi Porph., Hor., Ep., 1, 17, 58 : hoc [est] exemplo significat numquam postea crediturum quem esse etiam uera dicenti ei, qui falsis rebus omnia fidei argumenta consumpserit "prin acest exemplu se arată că niciodată după aceea nu va mai avea crezare, chiar şi cînd spune adevărul, cel care şi-a mîncat credinţa cu minciuni". Acesta este un irrisor (zeflemist), un planus (şarlatan), un scurra (fluieră-vînt), ca şi Sex. Naevius (Cic., Quint., 3, 11), vinovat de a ignora iura societatis et officia patrisfamilias "obligaţiile unei asocieri şi îndatoririle unui adevărat cap de familie".

14) Explicaţia din Pseudacro arată clar că este vorba de paraşiţi (parasiti). Vezi şi oscum ludicrum, "cearta" celor doi bufoni din Sat., 1, 5, 51-54; Lucil. 1134 (Marx), unde apare un scurra Iusor "un păcălici"; Plin., Ep., 9, 17 cinaedi, scurrae, moriones "bufoni".

15) Cf. Sen. rhet. p. 17, 22 K; Sen dial. 2, 17; C. Iulius Victor, Ars rhet. 26. O evoluţie identică a avut termenul urbanus, care înregistrează sensurile : (1) "citadin, de oraş" (cf. Pl., Trin., 202); (2) "ales, elegant, cultivat, spiritual" (cf. Catul., 22, 2 homo est uenustus et dicax et urbanus "este un om încîntător, spiritual şi rafinat"); (3) "îndrăzneţ, fără ruşine" (cf. Hor., Ep., 1,9,10 frontis urbanae praemia "răsplata unui om lipsit de obraz"). De altfel, de multe ori în texte scurra apare asociat lui urbanus (Pl., Most., 15; Trin., 202; Hor., Sp., 15, 27-28; Phaedr., 5,5,8, unde L. Havet dă explicaţia : "Au temps de Phèdre, urbanus se dit de celui qui est bouffon (même lourdement); urbanitas est la bouffonerie (même sans finesse)").

LATINA MEDIEVALĂ CA "LIMBA A TRADIȚIEI" ȘI ÎNCEPUTURILE LIMBILOR LITERARE EUROPENE MODERNE

de Eugen MUNTEANU

Deși a fost întotdeauna de domeniul evidenței, importanța decisivă a limbii latine în procesul de conturare, de fixare și în chiar procesul de evoluție a limbilor europene moderne occidentale, sinteze definitive asupra acestei teme lipsesc încă. Dificultatea alcătuirii lor rezultă în primul rînd din imensitatea materialului filologic care ar mai trebui investigat. Cercetătorii care s-au ocupat de această problemă nu au ajuns nici măcar la un acord minim în definirea exactă a tipului de latină care a influențat începuturile limbilor literare moderne, fără să mai vorbim de inexistența unei teorii generale a contactului lingvistic cult, la constituirea căreia tocmai cazul latinei postclasice ar putea oferi un punct de referință ideal. În cele ce urmează, intenționăm ca, prin confruntarea cîtorva dintre cele mai importante opinii despre rolul și funcțiile latinei în Evul Mediu european, să formulăm principalele coordonate ale problemei.

Dacă este ușor de observat că varianta care a marcat începuturile literare moderne nu a fost decît sporadic și în mod nesemnificativ latina clasică, ci latina medievală, nu tot atît de simple par lucrurile cînd se încearcă definirea acestui din urmă concept. Diversitatea funcțiilor îndeplinite în timp, ca și complexitatea raporturilor sociolingvistice și culturale în care s-a aflat ea angrenată, îndreptățesc afirmația lui Richard Meister că latina me-

dievală nu trebuie considerată nici o limbă moartă, dar nici una vie propriu-zisă, ci doar o "formă de viaţă specială a limbajului" ("eine besondere Lebensform der Sprache"), o "limbă a tradiţiei" ("Traditionssprache") în Europa medievală[1]. În comparaţie cu latina clasică, latina medievală apare ca o realitate lingvistică mult mai puţin unitară, mai profund diversificată din punctele de vedere diatopic, diastratic şi diafazic. În vreme ce latina clasică a fost instrumentul lingvistic al unei culturi urbane relativ unitare, pe o durată de cel mult 4-5 secole, latina medievală acoperă aproape un mileniu de cultură medievală, în cadrul căreia ea însăşi a constituit aproape singurul factor de unitate. Pe de altă parte, în vreme ce latina clasică, opunîndu-se încă de la origini latinei vorbite şi populare, a manifestat o tendinţă progresivă de sărăcie, accentuată în primele secole ale erei creştine[2], latina medievală a primit în permanenţă influzii din partea noilor limbi vernaculare, cu care a conviețuit în cadrele aceleiaşi comunităţi lingvistice. Ar trebui să mai adăugăm şi faptul că, în vreme ce latina clasică a funcţionat aproape exclusiv ca limbă scrisă, nefiind vorbită decît în cercuri foarte restrînse[3], varianta medievală a latinei a funcţionat şi ca limbă de comunicare orală cotidiană. Rostită cu fonetismul limbii materne a celor care o utilizau, latina medievală a fost astfel intens vorbită nu doar în biserică, şcoală şi universităţi, ci şi în domeniul profan. La Avignon, de pildă, în secolul al XIV-lea, toată lumea vorbea latineşte, inclusiv negustorii şi servitorii de la Curia papală[4]. Cît priveşte limita cronologică inferioară,

majoritatea cercetătorilor consideră că putem vorbi de latină medievală numai din momentul în care latina vulgară, ca bază a limbilor romanice, a încetat să mai constituie o unitate[5], cu alte cuvinte, din momentul constituirii limbilor romanice. Într-un fel, latina medievală "moştenește" domeniile de utilizare ale latinei tîrzii, reprezentînd din punct de vedere structural şi funcţional, o formă intermediară între o limbă literară scrisă şi o limbă vorbită. Cîtă vreme latina populară, încă destul de apropiată de latina clasică, a constituit limba universală a Europei creştine, nu putem vorbi de o latină medievală. Dar, odată cu naşterea limbilor romanice, latina încetează să mai fie o limbă a comunicării curente, păstrîndu-şi însă funcţia de instrument de comunicare oficială şi culturală (administraţie, biserică, justiţie, învăţămînt). În vreme ce latina populară evolua prin diversificare diatopică, iar latina clasică în forma ei cea mai pură încetează să mai funcţioneze, se conturează, începînd cu secolul al II-lea, cînd latina a înlocuit în Occident greaca în calitate de limbă a comunităţilor creştine, o nouă variantă lingvistică, relativ stabilă, o medie între latina clasică şi latina vulgară, formă fundamentată în primul rînd pe limba Vulgatei (care, în ciuda intenţiei lui Hieronimus de a se păstra cît mai aproape de canoanele clasice, păstrase din traducerile latineşti anterioare ale Bibliei o adevărată infuzie din "tradiţia latinească orală"[6], a părinţilor Bisericii şi a concilillor religioase. Momentul în care această nouă varietate lingvistică va rămîne, pînă la încercările de reînviere a latinei clasice din timpul Renaşterii, unica formă de existenţă a latinei în Europa, coincide aşadar cu "l'extinction du latin, langue vivante"[7], în sensul, desigur,

de limbă vorbită unică şi generală; cum s-a văzut deja mai sus, latina medievală a fost şi o limbă vorbită. Începînd cu acest moment (fixat de diferiţi istorici ai limbilor romanice la date variind între secolele al VII-lea şi al IX-lea), se constituie ceea ce numim latina medievală, care va funcţiona ca unică limbă de cultură a Europei pînă în secolele cînd vor apărea noile limbi literare naţionale. Dacă, potrivit părerii exprimate de H.F.Muller[8], acceptăm ideea că în secolele al VIII-lea - al IX-lea procesul de diferenţiere a limbilor romanice era deja încheiat, atunci va trebui să acceptăm faptul că despre o latină medievală propriu-zisă nu poate fi vorba decît începînd cu secolul al X-lea[9], deşi conştientizarea, în mediile cultivate, a opoziţiei dintre o latină vulgară şi o latină cultă apăruse deja în epoca lui Carol cel Mare[10]. Activitatea culturală a clericilor savanţi de la curtea carolingiană a avut caracterul unei reîntoarceri deliberate la latina clasică, intenţie care pune în lumină cu maximă claritate marile diferenţe deja existente între idiomurile din sînul latinei cultivate tîrzii. Naşterea limbilor romanice occidentale trebuie privită astfel ca un proces simultan constituirii latinei medievale.

Din punctul de vedere al structurii, latina medievală, poate fi definită ca o medie a latinei clasice tîrzii, colorată de aporturi de limbaj oral din Vulgata şi din "latina creştină"[11]. Dacă pronunţarea latinei medievale este încă plină de necunoscute[12], ea variind de la o regiune la alta a Occidentului, în vocabular se poate remarca, drept o trăsătură caracteristică a ei, uşurinţa în crearea de noi unităţi lexicale şi disponibilitatea pentru evoluţii semantice

dintre cele mai diverse. Caracterul special al latinei medievale, acela de limbă de cultură supra-naţională, a determinat existenţa în lexicomul său a două sisteme semantice diferite[13]. Unui prim nivel îi aparţin împrumuturile şi calcurile lexicale din limbile populare, încadrate în sistemul fonetic şi morfologic latinesc, iar cel de-al doilea nivel semantic include utilizarea unor termeni, existenţi încă din latina clasică, pentru a desemna realităţi medievale noi, precum subst. quaestores şi satrapae, folosiţi pentru a denumi pe funcţionarii regali. Datorită marii sale disponibilităţi lexicale şi semantice, latina medievală a constituit deopotrivă un model şi un mediator între sferele conceptuale clasică şi creştină, pe de o parte, şi universul semantic al limbilor de cultură moderne în curs de constituire, pe de altă parte; concepte abstracte sau desemnări ale unor procese psihologice mai complexe şi a unor realităţi noi, create de progresele ştiinţei şi ale filosofiei, au fost lexicalizate în limbile occidentale de cultură fie prin împrumut direct din latină, fie prin calchiere după modelul latinesc. Marca specifică a latinei medievale, în comparaţie cu latina clasică, este dată, în domeniul lexicului, de mulţimea calcurilor semantice şi lexicale după greacă, preluate din Vulgata şi din scrierile patristice şi devenite fond curent în uzul societăţii culte occidentale în Evul Mediu. Latina medievală a însemnat astfel factorul dinamic al adîncirii şi stabilizării a ceea ce s-a numit "comunitatea conceptuală europeană"[14]. Fundamentată pe contactul permanent cu latina şi greaca, unitatea semantică general europeană este evidenţiată de relativa uşurinţă de traducere reciprocă[15].

Într-o reprezentare sintetică, putem afirma că fondul de unităţi lexicale şi semantice comun tuturor limbilor literare europene s-a putut constitui, diferit în funcţie de epoci istorice şi de spaţiu geografic, în următoarele moduri:

1. prin moştenire din latina populară de la baza idiomurilor romanice, care includea şi "latina creştină"[16]; această cale primară de constituire a fondului semantic şi lexical creştin comun este proprie numai limbilor romanice, care au ajuns astfel să aibă în comun majoritatea termenilor creştini esenţiali, precum denumirile pentru "credinţă", "Dumnezeu", "cruce","înger" etc.;

2. prin împrumuturi sau calcuri lexicale după latină în epoca creştinării, procedare la care au apelat limbile non-romanice (germana, maghiara, limbile slave occidentale şi cele scandinavice);

3. prin împrumuturi sau calcuri lexicale apărute în etape diferite ale contactului noilor limbi de cultură cu latina medievală şi, ulterior, cu cea savantă; acest din urmă proces este cel care ne interesează aici.

Prestigiul constant al latinei a asigurat, secole de-a rîndul, acel "psychological climate of borrowing"[17], necesar transferului semantic, fie la nivel popular, fie, mai ales, la nivelul bilingvismului cult. În cadrul sferei semantice creştine a continuat, în limbile romanice literare, diversificarea lexicală după modelul latinesc, marea majoritate a "cristianismelor" latinei medievale[18] fiind preluate şi asimilate de limbile moderne. O particularitate a elementelor lexicale din sfera creştină, observată mai întîi de

de M.Bonnet[19], cu referire la latina lui Grégoire de Tours, a fost tendinţa lor de a deveni omonime cu ele însele, fenomen manifestat şi de majoritatea împrumuturilor din latină, în uzul lingvistic al Occidentului[20]. Dacă în faza "creştianizării" semantice lexemele latineşti căpătau un sens nou sau doar o utilizare particulară, procesul are un sens invers în cadrul limbilor moderne: pe lîngă semnificaţie creştină primară, aceste împrumuturi îşi creează semnificaţii noi, nereligioase, conducînd astfel la formarea vocabularului intelectual general al noilor limbi literare.

În sfîrşit, împrumutul lexical sau transferul semantic din latina medievală în limbile moderne s-a petrecut şi în sferele laice, mai ales după cea de-a doua "revoluţie" a latinei medievale, adică după îmbogăţirea sa semantică în perioada scolastică, cînd începe constituirea fondului lexical ştiinţific şi filozofic modern. Deşi ideologia unui umanist al Renaşterii precum Giordano Bruno se opunea programatic gîndirii scolastice, în limba scrierilor sale redactate în italiană au fost detectaţi numeroşi "latinismi scolastici"[21], fapt care atestă o dată în plus vigoarea latinei medievale în varianta sa scolastică; prin traducerile din greacă şi arabă, latina scolastică şi-a creat un imens fond de termeni ştiinţifici (în drept, medicină, astronomie, matematică) şi filosofici, care vor fi preluaţi aproape integral de limbile literare moderne. Mai mult încă, latina medievală scolastică a asigurat transferul de concepte şi de termeni nu doar din greacă, ci şi dintr-o limbă modernă într-alta: ca limbă de comunicare culturală general europeană, latina scolastică, devenită latină savantă,

va asigura difuzarea unor concepte noi, lexicalizate inițial într-una din limbile de cultură noi. În monumentala sa istorie a limbii franceze, Ferdinand Brunot detectează la autorii și traducătorii francezi din secolele al XIII-lea - al XV-lea o adevărată "fureur d'imiter le latin", fapt care a făcut ca numărul latinismelor culte intrate în franceză în această epocă să fie imens, aproape imposibil de determinat cu exactitate[22].

Este momentul să amintim că în Renaștere latina medievală a constituit și baza acțiunii de reconstituire a unui "sermo latinus restitutus", prin care cărturari precum Erasmus din Rotterdam încercau să reactualizeze modul de gîndire și de exprimare pur clasic, ca și a celei de constituire a unei latine savante care, în secolele al XVI-lea - al XVIII-lea, a fost utilizată în mediile universitare europene și care a furnizat cea mai mare parte a vocabularului științific și filosofic modern[23]. La începuturile ei, această latină savantă va prelua din latina medievală cuvinte din Vechiul și Noul Testament, în versiunile biblice curente, din scriitorii creștini și din filosofia scolastică, termeni de drept din Digesta și din teoreticieni puriști ai Renașterii, termeni din diverse științe teoretice și aplicate (alchimie, botanică, zoologie, fizică, muzică, astronomie, matematică)[24], care vor spori ulterior cu noi creații lexicale, pe măsura progresului fiecărei discipline în parte. Față de orice etapă în evoluția limbilor de cultură modernă, latina medievală, devenită latină savantă, și-a păstrat funcția specifică a unei "roofing language", limbaj suprapus care direcționează modalitatea de exprimare a gîndirii filo-

sofice şi ştiinţifice europene, ori de cîte ori aceasta se concretizează într-o limbă modernă. În plin clasicism francez, poate fi citat cazul lui Descartes, a cărui franceză, în lexic şi în sintaxă, datorează enorm modelului latin.[26]

Latina savantă a fost terenul pe care termenii existenţi deja ca unităţi lexicale sau cei noi creaţi îşi fixau conturul semantic reclamat de rigorile limbajului ştiinţific şi îşi particularizau funcţia terminologică specifică, înainte de a fi preluaţi de limbile de cultură moderne. Bruno Migliorini[27] a prezentat sintetic modul diferit în care "tezaurul lexical" al limbilor clasice a fost preluat de limbile moderne, în funcţie de curentele culturale, de epocă istorică şi de structură a fiecăreia; preluarea de termeni şi de concepte a fost masivă în limbile romanice occidentale şi în engleză, destul de puternică în olandeză şi remarcabilă în limbile scandinavice. Începînd cu secolele al XII-lea şi al XIII-lea, cînd daneza, suedeza şi norvegiana au adoptat alfabetul latin, influenţa latinei scrise asupra acestor limbi a fost masivă în domeniul formării cuvintelor şi în lexic, precum şi în sintaxă; latina medievală a îndeplinit, pentru limbile scandinavice, în concurenţă cu "germana continentală", funcţia unei "limbi suprapuse"[28]. În germană şi maghiară, preluarea neologismelor savante a fost concurată de succesive curente de purism; trebuie remarcat însă că şi pentru aceste două limbi latina medievală a avut un rol decisiv, furnizînd modele pentru calchierea lexicală. O interacţiune masivă în lexic între germană şi latină a avut loc încă din epoca medievală timpurie[29].

Permanentul contact între latina medievală şi germană a lăsat o amprentă atît de adîncă a latinei asupra modalităţilor de compunere lexicală, a sistemului de adaptare a neologismelor în germană, încît împrumuturi mai tîrzii din engleză sau franceză au fost integrate ca latinisme. Dicţionarele etimologice ale germanei atestă în acest sens cît de greu este de stabilit etimologia unui neologism al acestei limbi, oscilîndu-se între latina medievală, franceză, engleză, italiană sau latina modernă, post-renascentistă. Latina a fost fundamentul tradiţiei şcolare germane pînă în plină epocă burgheză. Toate aceste fapte au putut conduce la concluzia că actualul caracter al germanei literare este "a result principally of close linguistic contacts with Latin from the Middle Ages to the 18th century"[30]. Exegeţii citează mii de exemple de unităţi lexicale germane moderne formate după model latinesc[31].

Cît priveşte limbile slave, sursa principală în procesul de cristalizare a vocabularului lor intelectual a fost, fie prin intermediul slavonei[32], fie în mod direct, limba greacă. Începînd cu traducerile religioase ale lui Chiril şi Metodiu şi ale urmaşilor lor (secolele al IX-lea şi al X-lea), lumea slavă se racordează la "comunitatea conceptuală europeană" prin intermediul unei mari cantităţi de împrumuturi de sens, calcuri lexicale şi frazeologice după greacă. Din slavonă, prin scrierile religioase redactate ulterior în limbile slave moderne, aceste unităţi lexicale au pătruns şi în variantele lor literare[33]. Pentru acest grup de limbi, latina a avut doar o funcţie secundară, fie ca sursă de împrumuturi şi model de calchiere pentru slavonă[34], fie, mai ales în epocile post-renascentistă şi modernă, ca sursă de neologisme savante[35]. Excepţie

face, în rîndul limbilor slave, polona, care, încă de la originile sale ca idiom literar, în secolele al XV-lea - al XVI-lea, a suportat o masivă infuzie de neologisme latinești.

Poziții speciale, interesante în sine, din punctul de vedere al raportării la latina medievală și la cea savantă, le ocupă româna și neogreaca, limbi care nu s-au aflat în contact direct cu latina medievală decît în mod sporadic și nesemnificativ. Elementele primare ale vocabularului intelectual româna și le-a dobîndit prin contact cu modelele slavon și grecesc, în secolele al XVI-lea și al XVII-lea, urmînd ca abia în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, în special prin reprezentanții Școlii Ardelene și prin urmașii lor, să putem semnala un contact direct cu latina savantă, contact care a lăsat urme importante în lexicul și în sintaxa românei literare moderne. Mai mult decît atît, modelul latinesc a îndeplinit pentru româna literară modernă, într-un mod comparabil cu cazul germanei moderne, funcția de element modelator determinant în procesul de adaptare fonetică, morfologică și semantică a neologismelor de origine franceză și italiană.

Poziția specială a limbii neogrecești este rezultatul unui proces de re-calchiere sau de reîmprumut, după modele occidentale moderne, a unor unități lexicale care, prin latină, își aveau originea în greaca literară comună[36].

Citățm, în încheierea acestor succinte considerații, o amplă și exactă definiție a latinei medievale, conținînd, într-o formă sintetică, principalele justificări cultural-istorice care explică importanța sa decisivă pentru constituirea și evoluția spiritualității europene: "Latina medie-

vală nu a fost aşadar nici o limbă naţională, nici una universală şi nici chiar o limbă internaţională auxiliară (eine internationale Hilfssprache), deşi de-a lungul Evului Mediu, şi chiar după aceea, a îndeplinit toate aceste funcţiuni.Ea nu a fost nici o lingua franca şi nici o limbă a bisericii. A fost o limbă fără comunitate lingvistică şi totuşi deloc moartă. Latina medievală a fost limba unei comunităţi de idei, a fost limba maternă a Occidentului."[37]

Cercetări analitice ulterioare vor stabili dimensiunile exacte ale ponderii latinei medievale în complexul proces de constituire a limbilor de cultură europene.

N O T E

1) În articolul Mittellatein als Traditionssprache, în "Liber Floridus.Mittellateinische Studien, P.Lehmann zum 65. Geburtstag", 1950, p.1.

2) Acest fenomen a fost observat şi comentat încă de E. Norden, Die antike Kunstprosa, I, Leipzig/Berlin,p.189.

3) Vezi W. de Groot, Idées d'hier et d'aujourd'hui sur l'histoire de la langue latine, în "Revue des études latines", I (1923), p.115: "...le latin classique est la langue des adultes de l'aristocratie de Rome".

4) Vezi J.Engels, Latin vulgaire - roman comun - latin médiéval, în "Actele celui de-al XII-lea Congres de lingvistică şi filologie romanică"(Bucureşti, 15-20 aprilie 1968), Buc., 1970, vol.I.p.123.

5) În legătură cu relativa unitate a latinei vulgare în primele secole ale erei creştine, vezi H.F.Muller, A Chronology of Vulgar Latin, Halle, 1929, passim, Eugenio Coseriu, El llamado "Latin Vulgar" y las primeras diferenciationes romances, Montevideo, 1954, p.132 şi I.Fischer, Latina dunăreană.Introducere în studiul limbii române, Buc., 1985, p.47.

6) Wilhelm Süss,Das Problem der lateinischen Bibelsprache, în "Historische Vierteljahresschrift", 27(1932), p.36.

7) Joseph Herman, Le latin vulgaire, PUF, Paris,1967,p.16.

8) H.F.Muller, op.cit., passim.

9) Edmund Faral, L'orientation actuelle des études relatives au latin médiéval, în "Revue des études latines",I (1923), p.26.

10) Vezi Jos.Schrijnen, Le latin chrétien devenu langue commune, în "Revue des études latines", XII(1934), p.114.

11) Pentru conceptul de "latină creştină" vezi în special Jos.Schrijnen, Charakteristik des altchristlichen Latein, în seria "Latinitas Christianorum Primaeva", I, Nijmegen, 1932, Christine Mohrmann, Études sur le latin des chrétiens, III. Latin chrétien et liturgique, Roma, 1965.

12) Vezi Edmund Faral, art.cit., p.27, şi Ludwig Bieler, Editing Saint Colombanus. A Reply, în "Classica et mediaevalia", XXII(1961), fasc.1-2, p.143.

13) Cf. Walter Stach, Wort und Bedeutung im mittelalterlichen Latein, "Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters", 9.Jahrgang, 1952, p.351: "Im mittelalterlichen Lateingebrauch greifen zwei verschiedene semantische Systeme ineinander, ein organische, das sich φύσει entfaltet, und ein literarisch-artifizielles, das θέσει entsteht".

14) Werner Betz, Deutsch und Lateinisch. Die Lehnbildungen der althochdeutschen Benediktinerregel, Bonn, 1949, p.9.

15) Cf. A.Meillet, Esquise d'une histoire de la langue latine, Paris, 1931, p.283: "...c'est parce qu'il y a derrière la variété apparente des langues modernes de l'Europe un meme fond latin qu'elles se laissent traduire exactement les unes dans les autres; car on ne saurait traduire vraiment étrangère".

16) Conceptul de "latină creştină" a fost definit de Jos. Schrijnen, Le latin chrétien..., p.97, prin opoziţie cu latina clasică, drept "un sistem coerent de diferenţieri de natură lexicologică, semantică, morfologică, sintactică şi chiar metrică", Vezi şi Einar Löfstedt, Late Latin, Oslo/London/Wiesbaden/Paris/Cambridge Mass., 1959, p.68, unde se acceptă ideea că latina creştină deţine numeroase trăsături diferenţiatoare nu doar faţă de latina clasică, cî şi faţă de "latina tîrzie".

18) O lungă listă de "cristianisme" lexicale şi semantice vezi la Jos. Schrijnen, Le latin chrétien..., p.103-107.

19) Le latin de Grégoire de Tours, Paris, 1980, p.243.

20) Vezi Walter Stach, art.cit., p.335.

21) Nina Façon. Sulla terminologia filosofica in Giordano Bruno, în "Actele celui de-al XII-lea Congres Internaţional de Lingvistică şi Filologie Romanică" (15-20 aprilie 1968), Bucureşti, 1970, vol.I, p.946.

22) Ferdinand Brunot, Histoire de la langue francaise, preface de la nouvelle édition par Gerald Antoine, tome I, De l'époque latine à Renaissance, Paris, 1966, p.569.

Scanned with OKEN Scanner

23) Vezi numeroase exemple în acest sens, mai ales pentru limba franceză, la R.Arveiller, De l'importance du latin scientifique des XVIe - XVIIIe siècles dans la création du vocabulaire technique français à la meme époque, în "XI Congreso Internacional de Linguística y Filología Románicas. Actas", Madrid, 1968, vol.II, p.501 şi urm.

24) Vezi Bruno Migliorini, Polysémie des latinisme dans le vocabulaire européen, în vol.Karl-Richard Bausch, Hans-Martin Gauger (ed.). Interlinguistica. Sprachvergleich und Übersetzung. Festschrift zum 60. Geburtstag von Mario Wandruszka, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1971, p.76.

25) Hans Goebl. Problems and Perspectives of Contact Linguistics from a Romance Scholar's Point of Wiew, în vol. Peter H.Nelde, P.Sture Ureland, Iain Clarkson (ed.), Language Contact in Europe. Proceedings of the Working Groups 12 and at the XIIIth International Congress of Linguistics, August 29 - September 4, Tokyo, 1982, Max Niemeyer, Tübingen, 1986, p.133.

26) Cf. Antoine Meillet, Les langues dans l'Europe nouvelle, Payot, Paris, 1928, p.35: "A travers la français de Descartes, on sant le latin: on a l'impresion que la pensée philosophique se faisait chez lui en latin".

27) Latin and Greek as a Resource for Vocabularies of Modern Languages, în "Anual Bulletin of the Modern Humanities Association", nr.28 (1956), passim.

28) Sture P.Ureland, Some Contact-Linguistic Structures in Scandinavian Languages, în Language Contact in Europe..., p.33.

29) Vezi Walter Stach, art.cit., p.337. Pentru numeroase exemple de împrumuturi savante din latina medievală în germană, în această primă etapă a contactului lingvistic dintre cele două limbi, ca şi pentru modelarea după limba latină a unor noi unităţi lexicale germane, vezi F.Tonnelat, Histoire de la langue allemande. Armand Colin, Paris, 1927, p.74-76.

30) Horst H.Munske, What Are Mixed Languages?, în Language Contact in Europe..., p.84.

31) Vezi, de exemplu, comentariul lui Kretschmer, în vol. Alfred Gerke, Edmund Norden (ed.), Einleitung in die Altertumswissenschaft 3, Leipzig/Berlin, vol.I, 1927, p.45, asupra unor lexeme de mare frecvenţă în germana modernă (Ausdruck lat. expressio, wiederholen lat. repetare etc.), care au fost "nach lateinischen Vorbilden umgedeutet".

32) Această limbă de cultură nu a fost în prima parte a existenţei sale altceva decît "ein in slavische Morpheme travestiertes Griechisch", cum argumentează pe larg A.Issatschenko, Mythen und Tatsachen über die Entstehung der russischen Literatursprache, în

seria "Veröffentlichungen der Komission für Linguistik und Kommunikationsforschung",3,Wien, 1975, p.7.

33)Vezi Mirko Deanović, Osservazioni sulle origini dei calchi linguistici, în "Archivum Romanicum",XVIII (1934), p.133.

34)Vezi exemple de acest tip în Pandele Olteanu(coord,), Slava veche şi slavona românească, Buc., 1975, p.325.

35)Vezi Mirko Deanović, art.cit.,ibidem.

36)Vezi B.Migliorini, Latin and Greek..., passim.

37)Ludwig Bieler, Das Mittellatein als Sprachproblem, în "Lexis", II (1949), p.104.

MODELE LATINE PENTRU CONVERSIUNEA ROMANEASCA

de Petru ZUGUN

Exemplificarea moştenirii şi împrumutului de modele lexicale formative, pentru fiecare procedeu de formare a cuvintelor, este o cerinţă deosebit de importantă a calităţii procesului didactic. Deoarece"formarea cuvintelor este ramura lingvistică care studiază modelele pe baza cărora o limbă îşi formează unităţi lexicale noi, adică cuvinte"[1],explicarea existenţei modelelor constă, în principiu, în moştenire sau împrumut. Comunicarea de faţă a pornit de la golul existent, în literatura de specialitate, în cazul exemplificării moştenirii, din latină în română, a conversiunii, cel mai economic procedeu de formare a cuvintelor (gol care contrastează cu exemplificarea moştenirii şi împrumutului de modele derivate sau de compunere) şi s-a dezvoltat prin identificarea majorităţii modelelor de acest tip. Consecinţele investigaţiei constau în umplerea golului,amintit - deopotrivă didactic şi de lingvistică diacronică-şi în sporirea, inevitabilă, a numărului de cuvinte preluate de română din latină, deci subliniarea latinităţii lexicului limbii noastre, atît sub raport cantitativ, cît şi calitativ.

Cel mai mare număr al cuvintelor româneşti de origine latină (al acelora continuate de limba română din stratul latin popular),precizat pînă acum, a fost indicat de Romulus Todoran: 2188. Acest număr a fost stabilit pe baza unei liste (nepublicate însă) alcătuite de lingvistul clujean, de cuvinte selectate din dicţionarele: Sextil Puşcariu, Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache,

Heidelberg, 1905; I.A. Candrea, Ovid Densuşianu, Dictionar etimologic al limbii române.Elementele latine, Buc.,1907, I.A.Candrea, Gh.Adamescu, Dictionarul enciclopedic ilustrat, Bucureşti, 1932, şi Dictionarul limbii române moderne, Buc., 1956, pentru lexicul dialectului dacoromân.

Există o modalitate neluată în seamă, pînă acum, mai ales de lexicologi, dar şi de majoritatea lexicografilor etimologişti, de a ne apropia mai mult de realitatea istorică a moştenirii de cuvinte din latină, în limba română, ca şi în alte limbi romanice, o modalitate care duce la sporirea, cu mai multe unităţi lexicale, a cuvintelor preluate din latină de limbile romanice. In cele ce urmează avem în vedere numai limba română, dar cercetarea poate fi extinsă şi la celelalte limbi romanice.

Deoarece studiul formării cuvintelor implică,între alte aspecte, identificarea modelelor existente, pentru fiecare procedeu şi subprocedeu, în explicarea existenţei lor este necesar să se precizeze, de fiecare dată, modelele, moştenite sau împrumutate, modele pe baza cărora vorbitorii limbii române au creat cuvinte noi.

Modalitatea la care ne referim are în vedere perechile de cuvinte pe care limba română a trebuit să le preia din latină pentru a avea procedeul de formare a cuvintelor, numit conversiune.

Continuarea,din latină în limba română, a modelelor de conversiune nu a fost abordată pînă acum. Dacă pentru derivare şi compunere,în literatura de specialitate au fost date exemple menite să ilustreze moştenirea modelelor latine, existenţa celor două procedee principale de formare

a cuvintelor fiind astfel probată nu numai sub raport sincronic, ci şi sub aspect diacronic, mai exact, etimologic, pentru conversiune, cel de al treilea procedeu important de formare a cuvintelor, nu au fost date, explicit şi sistematic, modele corespunzătoare. In lucrări de teorie şi în dicţionare, pentru "valoarea substsntivală, de exemplu, a unui adjectiv, se trimite, sistematic, în cadrul aceluiaşi articol lexicografic ("intrare") fie la adject vul românesc corespunzător (mai des), fie la adjectivul latin (mai rar) şi aproape niciodată - nici atunci cînd este necesar - la substantivul corespunzător latin, omonim sau paronim,creat prin conversiune, în limba latină. Se procedează la fel şi pentru adverbele, omonime sau paronime, în română şi latină, cu adjectivele corespunzătoare, precum şi pentru alte categorii de cuvinte (verb-substantiv,de exemplu) integrabile în fenomenul latino-romanic al conversiunii.

In cele ce urmează, va fi vorba despre cuvinte care intră în perechile - într-o situaţie, grupurile - de cuvinte cu valorile morfologice substantiv-adjectiv, adverb-substantiv, adverb-adjectiv,substantiv-verb la participiu şi numeral-adverb.Considerăm că atunci cînd cuvintelor româneşti din aceste categorii le corespund în latină etimonuri reale sau posibile încadrate în aceleaşi perechi sau grupuri,acestea au fost continuate în română cu valorile lor morfologice din latină, constituindu-se aici în modele de conversiune, nefiind deci creaţii - prin acelaşi procedeu al conversiunii ale vorbitorilor limbii române, ci ilustrînd conversiunea din latină (eventual, din indoeuropeană) şi evoluţii lexicale în latină, nu în română.

Deoarece fenomenul lexical al conversiunii este uneori contestat ca procedeu de formare de noi unităţi lexicale, este necesar ca, înaintea exemplificărilor categoriilor precizate, să-l argumentăm prin fapte de ordin semantic lexical şi gramatical.

1. Sub raport ontologic, substantivele - inclusiv substantivele provenite din adjective - au alt statut decît adjectivele, ele denumind noţiuni, pe cînd adjectivele indică numai note din cuprinsul noţiunilor al căror nume îl determină, numai astfel putîndu-se explica sintagme ca tînărul îmbătrînit şi bătrînul întinerit, de exemplu, care sînt numai aparent oximoroane.

2. In consecinţă, în unele cazuri, substantivele provenite din adjective au dezvoltat sensuri lexicale specifice, în raport cu cele ale adjectivului din care provine: astfel, subst.lat. bonum avea sensul de "avuţie", păstrat şi în română (bun,bunuri), pe care adjectivul bonus nu-l avea şi nu-l putea avea; subst.serenum avea, în plus faţă de adjectivul serenus, din care provine, şi sensul, păstrat de asemenea în română, de "pace,linişte sufletească" (subst.rom. senin şi adj.senin);

3. Substantivele,atît cele din latină, cît şi cele din română, au comportament morfologic, sintactic şi distributiv specific, într-o măsură mai mare sau mai mică, în raport cu adjectivele corespunzătoare,din care provin: nu au grade de comparaţie, au unele desinenţe specifice, - uri (bunuri faţă de bun), pot fi subiecte şi complemente, realizează diferit funcţiile sintactice comune cu adjective şi au distribuţie specifică; dacă unele substantive latine, ca

veteranus, mutus şi sanctus nu se diferenţiază, sub raport flexionar (facem abstracţie de gradele de comparaţie) de adjectivele omonime, din care provin, alte substantive,ca bonum şi serenum au, parţial, flexiune specifică, provenind numai din forma de neutru a adjectivelor corespunzătoare şi, chiar dacă în latina populară consoanele finale -m şi -s au căzut (ca şi alte consoane finale) şi timbrele vocalice -ū şi -ŭ, rămase finale, s-au unificat, între substantive şi adjective au rămas diferenţele de tip gramatical precizate. In mod similar se deosebesc adverbele de substantivele din care provin (de la forma de ablativ latin a acestora) - după unificarea timbrelor lor vocalice finale ă şi ā, (adv.lat.sera - subst.lat.rom. serā, all. seră, de exemplu) - sau de adjectivele corespondente (adv.lat.multum faţă de adj.lat.multus, -a, -um) şi cu atît mai mult sînt diferenţele între verb şi substantive (v.lat.spumāre - subst.lat.spumā - subst.lat.spumātus "bale").

Este verba deci, în principiu, de compartamente gramaticale specifice părţilor de vorbire din care fac parte cuvintele.

Principiul identificării modelelor de conversiune moştenite de română din latină are însă prioritate faţă de argumentele precizate mai sus (şi acestea necesare), în sensul că existenţa conversiunii în limba română (adică, mai precis, a unor tipuri de conversiune) impune identificarea modelelor externe ei, fiindcă, fără moştenire (sau,alteori,împrumut) de modele, limba română n-ar fi avut conversiune (în aceeaşi situaţie sînt şi celelalte limbi actuale care cunosc acest

procedeu de formare de cuvinte noi).

Or, identificînd în latină modele, şi deci cuvinte, care ilustrează diferite tipuri de conversiune şi corespondentele lor în română, continuate din latină, sporim, inevitabil, numărul cuvintelor pe care limba română le-a preluat din latină, fapt important, care subliniază în chip specific latinitatea originară şi de substanţă a lexicului românesc.

In literatura românească am găsit un singur exemplu de conversiune recunoscut clar ca fiind preluat din latina de la baza limbii române: în Raport către comisiunea dicţionarului, prefaţa la Dicţionarul limbii române, vol.I,1913,la p.XXXII, paragraful Omeotropii ("omonimele"), Sextil Puşcariu a remarcat că adverbul an "anul trecut" este, sub raport etimologic (< lat.adv.anne, a cărui origine este ablativul subst. lat.annus), alt cuvînt decît substantivul (< lat.annus), din care provine, în latină, deci cuvînt independent, astfel că în corpul dicţionarului este scris separat, ca omonim (la fel procedase, înainte, B.P.Haşdeu, în Etymologicum Magnum Romaniae).

Pentru cunoaşterea conversiunilor din latină, în vederea urmăririi eventualelor consecinţe ale moştenirii unora dintre ele în limba română, am folosit următoarele dicţionare mari ale limbii latine:

- L.Quicherat, Dictionnaire latin-français illustré, Paris, 1863;
- Félix Gaffiot, Dictionnaire illustré latin-français, Paris, 1934;
- Ernout, A.Meillet, Dictionnaire étymologique de la langue latine, ed. a IV-a, Paris, 1934;

- W.Meyer-Lübke, Romanisches Etymologisches Wörterbuch (REW), ed. a II, Heidelberg, 1933.

In aceste dicţionare sînt precizate, fie în articole separate, fie în cuprinsul aceluiaşi articol cu contexte specifice (pe care nu le reluăm aici) valori morfologice diferite deci cuvinte diferite, omonime sau paronime între ele, ale cuvintelor din categoriile citate mai sus, deci adj. serenus şi subs. serenum, adj. veteranus şi subst. veteranum, adj. multus şi adv. multum etc. In baza argumentelor precizate mai sus, am considerat că, indiferent de tratament lexicografic, în toate cazurile există cuvinte deosebite, nu un singur cuvînt cu valori morfologice diferite. De aici, am extras exemplele pe care le putem considera că reprezintă moştenirea, în română, din latină, a conversiunii, exemple nerecunoscute ca atare în dicţionarele etimologice de care s-a servit Romulus Todoran (care a avut amabilitatea să ne comunice într-o scrisoare rezultatele confruntării listei alcătuite de domnia-sa cu cuvintele precizate de noi).

Cuvintele româneşti de origine latină, pe care le considerăm că au reprezentat primele modele de conversiune pentru vorbitorii limbii române (împrumuturi din slava veche, sau din franceză, au întărit, prin exemple noi, aceleaşi modele) sînt următoarele:

A. Pentru conversiunea latină substantiv-adjectiv:

1. lat.s.album rom. alb - adj.albus rom. alb, substantivul apărînd mai frecvent în sintagmele pietrificate lat.album dentis, album oculorum, cu reflexe neîntrerupte în română, albul dintelui, albul ochilor, şi în alte limbi romanice (vezi REW);

2. lat. s. alba "zori" > rom. s. alba (cu forma articulată în sintagme fixe personificatoare ca intră alba-n sat şi având reflexe şi în alte limbi romanice) - adj. alba > rom. adj. albă (vezi REW);

3. lat.s. bonum > rom. s.bun, -uri - lat.bonus > rom. adj.bun;

4. lat.s. mutus > rom. s.mut - lat.adj.mutus > rom.adj.mut;

5. lat.serenum > rom.s.senin - lat.adj.serenus > rom.adj. senin;

6. lat.s.sanctus > rom. s.sînt - lat.adj.sanctus > rom. adj. sînt;

7. lat.s.veteranus (lat.pop.betranu) > rom.s.bătrîn - lat.adj. veteranus (lat.pop. betranu) > rom. adj.bătrîn;

B. Pentru conversiunea latină adverb-substantiv:

1. lat.adv.noctе (noctū, în latina arhaică) > rom.adv. noaptea (cu adăugarea articolului hotărît enclitic după româna comună) - lat s.noctе > rom. s.noapte;

2. lat.adv.sera (şi aceasta, ca şi precedenta, fiind, la origine, formă de ablativ a substantivului lat.serā) > rom.seara (cu aceeaşi adăugare a articolului) - lat. s. sera > rom. s. seară; după aceste modele, în română, s-au format, de la substantivele corespunzătoare, adverbe ca ziua, iarna ş.a., numai acestea, nu şi adv.noaptea şi seara, acestea fiind create de vorbitorii limbii române.

C. Pentru conversiunea adverb-adjectiv:

1. lat. adv.multum > rom. mult - lat.adj.multus > rom. adj.mult.

2. Etimologic, existau în latină, şi există şi în limba română, două adverbe multum > rom. mult, cu funcţia sintactică proprie (de complement circumstanţial de mod de

măsură) şi multă > rom. mult, fără funcţia sintactică proprie, aceasta fiind indicator al superlativului absolut;

3. In latină există, de asemenea, subs.multe (într-o îmbinare precum cum auro et argento multo (p.619 la Ernout-Meillet) "cu mulţimea de aur şi argint"), care ar fi putut avea ca reflex subst.rom.mult, regionalism ardelenesc,(în versul lui Coşbuc din Nunta Zamfirei "Toţi erau mulţului retund", cu sensul, adică, de "Pământ, Terra").

B. Pentru convenţiunea substantiv-verb la participiu:

1. lat.s.spumatus "bale" > rom. s.spumă (în spumatul cailor, boilor, etc., cu sensul "balele cailor, boilor") - lat.spumatus, participiu al verbului spumāre > rom. spuma, format de la s.lat.spumă > rom. spumă (atît verbul spuma, cît şi substantivul spumă, fiind incluse de R.Tederan în lista sa);

F. Pentru convenţiunea adverb-numeral;

1. lat.adv. antaeum > rom. adv.întîi - lat.num. antaeus > rom.num.întîi (întîia,întîiul, cu adăugarea articolului hotărît după stabilizarea lui în poziţie enclitică şi conjunctă la determinat); adverbele latine se terminau în -um, nu în -us(ca adjectivele şi numeralele ordinale (la genul masculin), deci trebuie reconstituite două etimonume, unul pentru adverb şi altul pentru numeral, nu unul singur; chiar dacă în latina populară -s şi -m nu s-au mai pronunţat, şi timbrele vocalice -ŭ şi -ŭm, vămase finale, s-au unificat, distribuţia specifică şi sensurile diferite ale adverbului, în raport cu numeralul, din care provine prin conversiune, impun soluţia etimologică precizată aici. După acest model, au fost formate adverbe ca al doilea,al treilea,

etc. din numeralele ordinare corespunzătoare.

În toate cele cinci tipuri de conversiune ilustrate aici apar 14 cuvinte românești de origine latină, care trebuie adăugate la cele 2188 precizate de Toderan P.

Fiind vorba de identificarea, în română, a unor cuvinte de origine latină populară, precizăm că și al 15-lea cuvînt, spumos < lat. spumosus, poate fi adăugat, derivat care intră în serie cu păcătos < lat. peccatosus, bărbos < lat. barbosus ș.a., a cărui etimologie latină este recunoscută de unii etimologi români, astfel de cuvinte ilustrînd continuarea din latină a sufixului - osus rom. > -os și a modelului derivativ format din aceste derivate și substantivul corespunzător (păcat <lat.peccatum, barbă< lat.barbă, spumă lat.<spumă).

Adăugate la cele 2188 cuvinte, aceste 15 cuvinte ridică la cifra de 2203 numărul cuvintelor preluate de română din latină.

În viitorul dicționar etimologic al limbii române, toate aceste cuvinte, inclusiv cele 15 precizate aici, trebuie tratate în articole lexicografice ("intrări") separate, fiecare avînd propria sa etimologie latină. Nu putem pretinde însă ca dicționare de tipul DLR sau DEX să procedeze astfel.

Conversiunea adjectiv < verb la participiu, sistematică atît în română, cît și în latină (de unde a preluat-o limba română) mărește cu mult această cifră: teoretic, toate adjectivele românești cu formă participială, cărora le corespund verbe nestemite din latină, sînt cuvinte diferite, nu numai funcțional, flexionar și, uneori, semantic, ci și

etimologie, în raport cu verbele corespondente. Apar astfel cîteva sute de noi cuvinte de origine latină populară, toate, sau aproape toate, aparţinînd de limba literară. Vom dezvolta acest aspect într-o lucrare viitoare.

In sprijinul opiniei după care cele 15 cuvinte precizate anterior sînt de origine latină (nu de origine românească, deci nu creaţii româneşti) pot fi aduse şi argumente de alt tip:

1. Folosirea lor şi în limba veche cu aceleaşi valori din latină şi din limba actuală (substantivele sînt, bătrîn, senin etc); exemplificarea, în acest sens, nu ridică dificultăţi deosebite;

2. Existenţa corespondenţelor romanice avînd aceleaşi etimologii latine şi aceleaşi valori morfologice ca şi cuvintele româneşti în discuţie (subs.lat. sanctus > fr. s. saint, it, santo; apoi, subst.sp. sereno etc.); nici această exemplificare, realizată pe baza dicţionarelor limbilor romanice, nu ridică dificultăţi.

Investigarea etimologică a limbilor romanice după principiul de metodă propus aici pentru limba română va spori, şi în aceste limbi, numărul cuvintelor preluate de ele din latină. Mutatis mutandis, acelaşi efect îl vor avea şi cercetările similare pentru limbi germanice, slavice etc.

3. Indicarea, în alte dicţionare decît cele cinci folosite de R.Todoran, a unora dintre etimologiile propuse aici. Astfel, subst. bun. -uri are, la A.de Cihac şi L.Şăineanu, etimologia lat. bonum, diferită de aceea a adj. bun < lat. bonus; pentru adv. mult, A.T.Laurian şi I.C.Massimu indică etimonul lat. multum, diferit de etimonul multus pentru

adj.*mult*; în acelaşi dicţionar lat.*spumatus* este indicat ca etimon pentru subst.rom. *spumat*, iar, după dicţionarele lui Laurian-Massimu, Cihac, REW şi Şăineanu, lat.*spumosus* explică adj.rom. *spumos* (deci nu *spumă* + *-os*); După REW, la baza substantivelor rom.*alb* şi *alba* stau substantivele latine *albus* şi *alba* (înglobate însă în acelaşi articol lexicografic cu adj.*albus*, din care provin).

Unele dintre modelele de conversiune moştenite de română din latină au fost întărite de cuvinte împrumutate din slavă etc., integrate în aceleaşi categorii; în astfel de situaţii, şi numărul cuvintelor împrumutate sporeşte, în acord cu valorile morfologice diferite ale cuvintelor împrumutate şi având acelaşi radical.

Concluzia mai largă este că moştenirea lexicală latină în română (şi-în celelalte limbi romanice) este mai bogată şi mai variată, atît cantitativ (ca număr de cuvinte), cît şi calitativ(ca modele de formare de cuvinte), decît indică dicţionarele de pînă acum, şi că investigarea ei, stînd după tehnici tradiţionale, cît şi după principii noi, o va preciza mai exact. De acest fapt va profita şi procesul didactic, în latura lui exemplificatoare, fundamentală pentru înţelegerea clară şi profundă a fenomenului lexical formativ.

NOTE

1) Hans Marchand, *The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1960, p.2.

2) Şi unii lingvişti români au acceptat necritic poziţia lui W.Meyer - Lübke, care, în *Grammaire des langues romanes*, II, *Morphologie*, Paris, 1895, p.479, condiţionează luarea în considerare a

substantivelor provenite din adjective, prin schimbarea valorii gramaticale, de diferenţieri semantice marcante între cuvintele implicate în proces. Astfel, în Limba română contemporană, Buc., 1978, p.306, Iorgu Iordan şi Vladimir Robu consideră că subst. tun şi adv. tun - din "am văzut un tun" şi, respectiv, "e sămănătoss tun" reprezintă un singur cuvînt, pluriformaţional gramatical, nu două cuvinte, deşi recunosc că distribuţia celor două unităţi, care ar fi "alolexeme" ale aceluiaşi cuvînt, este diferită; despre sensuri lexicale - profund diferite -, despre funcţii sintactice specifice şi despre flexiune, specifică şi aceasta, nu se face nici o menţiune. Argumentele invocate de noi în favoarea concepţiei lor ca lexeme diferite impun tratarea lor ca atare, nu ca alolexeme.

3) Vezi G.Ivănescu, Gramatica şi logica. I.Structura gîndirii ca factor primar al structurii sintactice a limbii, în "Analele Univ. din Timişoara", II, 1964, p. 193-219.

LIMBA LATINA SI MODERNIZAREA LEXICULUI SAVANT ROMANESC

de Ioan OPREA

Pe căi variate, în momente deosebite, cu intensităţi şi cu rezultate sensibil diferite de la o epocă la alta, limba latină a exercitat (şi exercită încă) o remarcabilă influenţă asupra limbilor de cultură europene, indiferent de trăsăturile genetico-istorice şi structurale ale acestor limbi. Mai ales în limbajul ştiinţelor şi al filosofiei, limbile respective au apelat la latină, fie luînd-o ca model în realizarea cu material indigen a termenilor necesari, fie, în cele mai multe cazuri, împrumutînd cuvinte latineşti. Acest statut al limbii latine de mijloc principal de îmbogăţire a limbilor literare moderne a fost asigurat de faptul că, o lungă perioadă de timp, a funcţionat ca limbă de cultură de bază şi ca limbă internaţională a Europei şi că a ajuns la un înalt nivel de dezvoltare prin preluarea unui mare număr de elemente lexicale din limba greacă şi prin crearea de numeroase cuvinte pe baza resurselor proprii.

Intîlnirea cu latina şi maniera de a apela la ea în vederea perfecţionării mijloacelor proprii de expresie s-au realizat în cazul limbii române în modalităţi care, deşi au variat în funcţie de anumite perioade de timp sau în funcţie de anumite conjuncturi istorice şi c lturale, au colaborat, ducînd în ultimă instanţă la acelaşi rezultat. Cu toate acestea, aceste modalităţi de influenţare a românei de către latină au avut un aport diferenţiat, atît din punct de vedere cantitativ, cît şi calitativ, la crearea aspectului actual al limbii literare. Mai mult decît oricare dintre

influenţe o exercitate, influenţa latină a fost legată de însăşi formarea conştiinţei naţionale şi s-a manifestat printr-un efort conştient şi, deseori, programatic al oamenilor de cultură.

Spre deosebire de celelalte limbi literare romanice, româna literară s-a dezvoltat în epoca veche prin contactul aproape exclusiv cu limbi de cultură neromanice. In asemenea condiţii, limba română nu putea prelua din latină sau din limbile romanice elementele lexicale de care avea nevoie. Cu toate acestea însă, începînd chiar cu secolul al XVI-lea şi continuînd cu al XVII-lea, în limba română pătrund unele cuvinte savante de origine latină, precum formă şi materie, iar din greacă sînt introduse alte vocabule de circulaţie europeană şi existente în latină (filosof, filosofie, a filosofi, logică). Fenomenul devine mai accentuat către sfîrşitul secolului al XVII-lea, cînd o serie de învăţaţi români devin cunoscători ai latinei, mai ales prin şcolile poloneze şi pun bazele ideologiei descendenţei limbii române din latină. Imprumuturi din latina savantă a făcut în acel timp mitropolitul Dosoftei, marele reformator al vechii limbi literare, la care întîlnim cuvinte precum cavsă şi conştientie. Alte cuvinte de acest tip întîlnite la el au sorginte greco-latină: armonie, dogmă, loghicesc, practicesc, ritorică, teorie etc. Dimitrie Cantemir augmentează aportul limbii latine la dezvoltarea limbii române, atît prin calchierea unor cuvinte latine, cît şi prin împrumuturi: argument, condiţie, experienţie, substanţie etc. Foarte numeroase sînt la acest învăţat împrumuturile greco-latine, el reprezentînd de altfel, sub acest aspect, o culme singulară

în cadrul culturii noastre vechi. Limba română literară modernă a valorificat aceste cuceriri ale limbii de atunci şi le-a integrat noului context lingvistic.

Aşadar, limba latină, ca limbă de cultură pentru cea mai mare parte a Europei, a influenţat într-o oarecare măsură şi limbile popoarelor necatolice din estul continentului. Limba noastră a suferit atunci o <u>influenţă prin rezonanţă</u>, iar cronicarii şi Cantemir, deşi au preluat cuvinte din latină şi au discutat problema originii latine a limbii române, se menţin în acest climat. Influenţă prin rezonanţă nu înseamnă în ultimă instanţă decît încadrarea într-o ambianţă generală, într-un mediu, şi poate fi atît indirectă, cît şi directă. Ca intensitate, acest tip de influenţă poate avea grade diferite, de la urme aproape insesizabile, pînă la consecinţe importante care totuşi nu pot produce o schimbare radicală în evoluţia limbii. Această influenţă vizează o comunitate (un popor sau o naţiune) numai împreună cu alte comunităţi (popoare sau naţiuni) sau tocmai prin intermediul acestor comunităţi. Dacă, sub aspectul relaţiilor cu latina, aceasta a fost situaţia în cazul culturii şi limbii române din epoca veche, altfel se vor prezenta lucrurile în epoca modernă.

In secolul al XVIII-lea, mai ales în ultimele decenii ale acestui secol, şi la începutul veacului următor, statutul latinei în cadrul procesului de cultivare a limbii române şi de formare a limbii literare moderne se schimbă radical, influenţa prin rezonanţă cedînd locul <u>influenţei de esenţă</u>, manifestată în modalităţi variate şi pe căi diferite. Aceasta este o influenţă prin participare, prin orientare de principiu şi prin fundamentare teoretică;

comunitatea (poporul,naţiunea) se orientează ea însăşi spre o anumită sursă culturală sau lingvistică, iar influenţarea se produce în primul rînd în mod direct. Desigur,participarea conştientă,programatică (participare care are o extensiune socială mai amplă sau mai redusă),face ca o asemenea influenţă să se exercite cu o intensitate apreciabilă şi să aibă efecte importante,chiar cînd acţionează o perioadă scurtă de timp.

Schimbarea statutului limbii latine în cadrul procesului de îmbogăţire şi de modernizare a lexicului savant românesc s-s-a produs ca urmare a unei intense preocupări de renaştere culturală şi socială, manifestate pe baze ideologice iluminist-raţionaliste. Principala mişcare în cadrul acestei orientări, Şcoala latinistă, şi-a înscris în program tocmai orientarea spre latină şi răspîndirea ştiinţei şi filosofiei,iar,ca o consecinţă implicită, îmbogăţirea lexicului savant cu împrumuturi din latină. Şcoala latinistă s-a manifestat în mai multe forme, timp de circa un secol, luînd aspectul unor curente cultural-lingvistice mai mult sau mai puţin închegate: Şcoala ardeleană în Transilvania, Curentul înnoitor antigrecesc în Principate(o comunicaţie importantă între acestea realizînd-o pleiada profesorilor emigraţi din Ardeal în celelalte Ţări româneşti); au urmat apoi: Curentul latinist, Curentul romanic (franţuzit şi italienist) şi Curentul mijloacelor interne. Formele în care au participat aceste curente, unele aparent total divergente de la un ţel comun sau radical opuse între ele, la stimularea orientării spre latină este o problemă complexă, care necesită analize speciale. Cert este însă că direcţia în modernizarea lexi-

cului savant românesc a fost formulată într-o manieră apropiată de cei mai mulţi dintre învăţaţii români şi poate fi relevată de orientarea ardeleanului Samoil Micu spre limba "cea latinească...a noastră maică" sau a moldoveanului Lazăr Asachi, care considera că elementele lexicale necesare trebuie "a le împrumuta de la maica limbii noastre".

În aceste condiţii, s-a putut realiza de cele mai multe ori o participare directă a limbii latine la îmbogăţirea vocabularului românesc. Numeroase elemente lexicale din terminologia ştiinţifică şi filosofică au pătruns ca atare din latină, fenomenul fiind favorizat atît de amintita orientare de principiu a învăţaţilor români, cît şi de faptul că ştiinţele şi filosofia din tratate şi manuale erau difuzate în limba latină. Dicţionarele româneşti nu reflectă de foarte multe ori situaţia reală, autorii lor mulţumindu-se să indice pentru majoritatea împrumuturilor neologice din limba română surse moderne (de obicei franceze) şi, numai cînd nu pot afla o explicaţie prin aceste surse, recurg la etimologii latineşti.

Şi mai puţin relevată în lucrările de specialitate este participarea stimulativă a limbii latine la modernizarea lexicului savant românesc. Sub acest aspect, latina a favorizat participarea altor influenţe la procesul respectiv; orientarea hotărîtă a românilor spre limbile romanice s-a datorat în mare parte ideologiei latiniste; conştiinţa înrudirii limbii noastre cu limbile romanice occidentale fiind fondată pe originea latinească comună a realizat, pe de o parte, apropierea voită de aceste limbi şi,

pe de altă parte, împrumutarea de la ele în primul rînd a elementelor care aveau suport în latină. Dar limba latină a favorizat şi o altă influenţă la nivelul lexicului savant; cea grecească, dar nu a limbii neogreceşti, ci a limbii clasice, ai cărei termeni ştiinţifici şi filosofici erau intens vehiculaţi de textele latineşti. Latiniştii, de la Gheorghe Şincai şi Samoil Micu la Timotei Cipariu cu Simion Bărnuţiu, nu s-au dezis niciodată de la principiul preluării cuvintelor din limba greacă, care, fiind "cea mai învăţată" - cum afirma Micu -, trebuia să fie o sursă importantă pentru îmbogăţirea limbii române. In sfîrşit, limba latină a putut uşura chiar împrumuturi din germană, cînd în această limbă erau vehiculaţi termeni de origine latino-grecească sau cu radical latino-grecesc (precum, fenomenologie, fenomenologic, gnoseologie etc.). In acest context, împrumuturile latino-romanice au putut fi la rîndul lor îmbogăţite semantic prin raportarea la corespondentele germane (ca în cazul cuvintelor absolut, idee etc.).

Un mare rol în modernizarea lexicului savant românesc l-a avut limba latină prin participarea corectivă, înţelegînd prin aceasta procesele de selecţie a formelor, de eliminare a elementelor divergente şi de omogenizare în cadrul familiilor lexicale. La aceste operaţii au fost supuse atît cuvintele vechi, cît şi împrumuturile neologice. In acest proces, rolul latinei este singular, nici o altă influenţă nemaiacţionînd în acest sens. Dacă încercarea de a omogeniza lexicul românesc prin modificarea analogică a neologismelor după vechile legi fonetice, precum şi tentativa de a aduce

cuvintele vechi la forma (grafică) primară au eşuat în cea mai mare parte, foarte multe forme gramaticale şi variante lexicale din limba veche şi populară au fost preferate datorită apropierii mai mari de originalele latineşti.

Manifestate concomitent sau în perioade diferite, influenţele exercitate asupra limbii române literare în epoca modernă ofereau de multe ori forme sau cuvinte diferite pentru aceleaşi semnificaţii, iar învăţaţii supuneau împrumuturile unui proces de acomodare ale cărui principii diferau de la o perioadă la alta şi chiar de la un învăţat la altul. Ca atare, era necesară o selecţie a împrumuturilor, atît pentru stabilirea formei optime în cazul mai multor variante pentru acelaşi cuvînt, cît şi pentru menţinerea celui mai indicat neologism în vederea redării unui anumit concept. Pe de altă parte, existau situaţii cînd cuvinte făcînd parte din aceeaşi familie lexicală, dar provenind din surse diferite, prezentau variaţii în forma radicalului, sau cînd anumite afixe aveau mai multe redări, fenomen neconform principiului economiei şi sistemicităţii limbii şi care cereau intervenţia unui factor unificator.

Preferarea modelului latinesc în aceste procese a fost o acţiune cu o largă extensiune nu numai printre învăţaţii transilvăneni, ci şi la cărturarii moldoveni şi munteni, astfel încît, în primele decenii ale secolului al XIX-lea, figurile proeminente ale intelectualităţii româneşti considerau că, pentru a deveni o limbă de cultură modernă, româna trebuia să pornească, în mod firesc, cu reactivarea şi augmentarea bazei latine. O primă formă a selecţiei s-a manifestat prin intermediul cuvintelor moştenite din latină,

care au impus preferinţa pentru împrumuturile cele mai apropiate (formal), neologismele fiind uneori integrate în vechile familii lexicale. Foarte uşor au fost integrate neologisme latino-romanice care se adăugau cuvintelor moştenite: lat, lege, loc, lung, minte, număr, parte, timp, tot etc. In acest proces, împrumuturile din latină au fost favorizate, ele constituind modele şi pentru împrumuturile din franceză sau din italiană. Fenomenul s-a extins, astfel că selecţia pe bază latină s-a manifestat foarte pronunţat în înlăturarea variantelor şi cuvintelor care nu aveau corespondent latin, chiar şi atunci cînd româna nu avea elemente moştenite care să sugereze astfel de preferinţe.

Cuvinte pătrunse în limba română literară din neogreacă, precum antifarmac, asterism, ipologhism, legalie, nisus, simperasmă etc., au fost definitiv înlăturate de cuvinte latino-romanice: antidot, constelaţie, calcul, instrument, insulă, concluzie. Selecţia s-a exercitat intens şi în legătură cu împrumuturile din limbile romanice, acestea au fost admise sau respinse tot prin compararea cu latina. Influenţa franceză, considerată îndeobşte hotărîtoare pentru modernizarea limbii române, nu s-a putut sustrage acestui proces. Forme şi cuvinte provenite din această limbă au fost înlăturate, corectate sau corelate prin intermediul latinei: stamin, germ, latitudă, obiect, orietă, projet, rezon etc. de provenienţă franceză, au cedat în faţa latineştilor stamină, germene, latitudine, obiect, aurioulă, proiect, raţiune. Un număr mare de verbe în -ficg a înlăturat împrumuturile franceze în -fia (desigur că nu în totalitate), căci primele aveau printre altele avantajul de a proveni din latină şi

Fără a intra în amănunte, trebuie spus că această voinţă normativă a trebuit, prin firea lucrurilor, să fie orientată în primul rînd spre latină: limba latină era "mama" limbii noastre, româna, prin caracterul ei mai arhaic, păstra încă apropieri mari de această limbă (în vreme ce celelalte limbi romanice se îndepărtaseră mai mult), latina era o limbă foarte cultivată şi, în sfîrşit, a existat un curent cultural foarte puternic care, plecînd, de la condiţiile enunţate anterior, a militat pentru împrumutul din latină. In acest caz, luate ad litteram, concluziile care se pot desprinde din lucrările româneşti de lexicologie şi de lexicografie privitoare la originea împrumuturilor savante româneşti nu sînt concludente, ele nefiind conforme realităţii.

Ca furnizor şi ca etalon în modernizarea lexicului savant românesc, limba latină ocupă un loc singular printre influenţele exercitate asupra limbii române literare, depăşind cu mult importanţa oricărei alte influenţe.

ASPECTE ALE LEXICULUI ROMANESC DE ORIGINE LATINĂ

de Ilie DAN

Poziţia deosebită a limbii noastre în cadrul Romaniei se explică prin factorii de natură genealogică şi istorică, dar şi prin cei de natură tipologică. Cei din ultima categorie au fost analizaţi mai ales de către învăţaţii care au inclus româna în aşa zisa "uniune lingvistică balcanică"[1]. Dar limba română nu se diferenţiază de celelalte limbi romanice numai prin influenţele străine, care sînt altele decît cele pe care le cunosc limbile romanice din vestul Romaniei. După cum au demonstrat specialişti de prestigiu ca W.Meyer-Lübke[2], M.Bartoli[3], G.Bonfante[4], Sextil Puşcariu[5] şi G.Rohlfs[6], diferenţierea limbilor romanice poate fi studiată şi în funcţie de lexicul latinesc, în ansamblu, sau pentru fiecare idiom romanic în parte. Pe acest plan, rpmâna prezintă o situaţie particulară.

La spicata individualità a românei, de care vorbea M.Bartoli, se explică în toată complexitatea ei, dacă ţinem cont de circumstanţele istorice care au făcut din română singura limbă romanică vie, continuateare, în ciuda vicisitudinilor istorice, a latinei populare vorbite în mod neîntrerupt în partea de est (la nordul şi la sudul Dunării) a Imperiului Roman. Puşcariu o numeşte "limba română de est", în timp ce acad. Al.Rosetti vorbeşte de "latina vorbită în mod neîntrerupt în partea orientală a imperiului roman, cuprinzînd provinciile dunărene romanizate

(Dacia, Panonia de sud, Dardania, Moesia superioară şi inferioară), din momentul pătrunderii limbii latine în aceste provincii şi pînă în zilele noastre"[7].

Pentru a determina cît mai exact posibil poziţia românei printre limbile romanice, trebuie studiate atît moştenirile şi inovaţiile din latină, cît şi influenţa substratului şi a superstratului. Pînă în prezent, unii specialişti au studiat lexicul românesc din perspectivă romanică, alţii în raport cu latina balcanică (sau orientală); în ultimul timp se urmăreşte, pe baza geografiei lingvistice, poziţia fiecărui element latin moştenit, atît în cadrul dialectelor şi graiurilor româneşti, cît şi în cel al cîmpului onomasiologic în care elementul latin stă alături de sinonime de alte origini[8].

Care sînt principalele aspecte particulare ale lexicului românesc de origine latină?

In primul rînd, trebuie să avem în vedere păstrarea sau dispariţia unor cuvinte de origine latină. Din acest punct de vedere, distingem mai multe grupe în vocabularul latinesc al limbii noastre. Din prima, fac parte elementele latineşti care s-au păstrat în celelalte limbi neolatine, dar care au dispărut din română.

Dispariţia unor astfel de termeni din latină poate fi explicată prin cauze obiective, de natură istorică şi lingvistică; în unele cazuri, anumiţi termeni nu s-au păstrat datorită întîmplării. In orice caz, cuvintele respective ne permit să avem, într-un anumit fel, o imagine a lexicului latinei populare balcanice, şi, mai tîrziu, al "românei primitive" sau "străromânei".Cercetările care au ur-

mărit (cantitativ) ponderea lexicului românesc de origine latină în vocabularul latinesc comun tuturor limbilor romanice demonstrează că un mare număr de termeni latinești nu s-au păstrat în românește. Numărul acesta este mai mare decît cel din limbile iberice, situate în extremitatea vestică a Romaniei. Acest număr(214) este destul de mare, și dacă îl raportăm la cele 488 de cuvinte latinești ale limbii române, care alcătuiesc fondul ei panromanic.

Rezultatele aceleraşi cercetări arată că cele 214 cuvinte sînt repartizate astfel, după părțile de vorbire pe care le reprezintă: 129 de substantive (sau adjective cu valoare de substantiv, 26 de adjective, 5 adverbe, 13 numerale, 38 de verbe și 3 particule[9]. Iată cîteva exemple:astas, alnus, amo, ballo, centum, color, dunc, fons, grandis, hortus, lima, mater, nego, ordo, pater, plus, rosa, semper, tabula, uclo[10].

Ceea ce interesează în cadrul acestei grupe de termeni este, pe de o parte, originea cuvintelor care au înlocuit pe cele de origine latină și, pe de altă parte, situația derivatelor de aceeași origine în românește.

E de înțeles că anumite elemente lexicale latinești au dispărut într-o primă fază a latinei vorbite, fiind înlocuite tot de cuvinte de origine latină, de termeni dacomoesici sau, mai tîrziu, de formații pe teren românesc. Alte cuvinte însă au dispărut într-o fază tîrzie (protoromână, română primitivă sau comună), fiind înlocuiți cu termeni de origine slavă, iar mai tîrziu, de origine greacă, maghiară și turcă (în alte cazuri, dispariția unor termeni latinești a avut loc după despărțirea trunchiului românesc

au stabilit un număr de 107 cuvinte, dintre care 44 de substantive, 12 adjective, 2 adverbe, 2 pronume, 46 verbe şi 1 particulă. Iată doar cîteva exemple: adjutorium (rom. ajutor "secours, aide"), blanditia (blîndeţe,"douceur"), lingula (lingură, "cuillère), ovis (oaie "brébis, mouton"), placenta (plăcintă "galette"), caecia (ceaţă "brouillard"), felix (ferice "heureux"), putridus(putred "pourri"). Unele din cuvintele latineşti păstrate numai în română se întîlnesc de asemenea în limba albaneză şi în limba dalmată (conventum - rom.cuvînt,alb.cuvënt),secretus (rom.secret, alb.skrete,dalm.sakrait)[16]; cingula (rom.chingă, alb.quingëlë). Intr-un studiu special, Les élément latins de la langue albanaise[17], H.Mihăescu a arătat că din cele 545 de cuvinte latineşti în albaneză, doar 39 de termeni se păstrează în română şi în albaneză, în vreme ce numărul cuvintelor panromanice din cele două limbi se ridică la 270.

Elementele latineşti din lexicul românesc nu deosebesc însă limba română de alte limbi romanice, ci şi de unele limbi din Peninsula Balcanică, în care au pătruns cuvinte de origine latină.

Un cuvînt care merită el însuşi un studiu special este termenul român[18]. După cum se ştie, româna este singura limbă în care s-a păstrat latinescul romanus "roman" ca nume etnic. Faptul se explică prin condiţiile social-istorice particulare în care a evoluat poporul român, care a avut tot timpul conştiinţa romanităţii sale. Fiind "o insulă romanică" înconjurată de un mediu eteogen (din punct de vedere lingvistic), româna a conservat cuvîntul latinesc romanus

ca nume al poporului care o vorbea; aceasta îşi dovedea astfel, faţă de popoarele vecine nonromanice, originea sa; chiar la slavi şi la alţi vecini, termenii cu care au numit pe români ca popor (valahi, vlahi, volohi) au semnificat mereu "romanic", iar mai tîrziu "român".

După Sextil Puşcariu, cuvintele de origine latină păstrate numai în limba română reprezintă peste 5% din totalul fondului lexical latin al limbii noastre.[19]

O a treia categorie în lexicul latinesc al limbii române este reprezentată de termenii care au în această limbă un alt sens decît în celelalte limbi romanice.

Din lista întocmită mai întîi de Sextil Puşcariu, îmbogăţită apoi de Al.Rosetti, pe baza unor noi interpretări, pot fi citaţi termeni ca: anima - rom.inimă "coeur" (faţă de soufle),barbatus - rom.bărbat "homme, mari" (faţă de barbu), bucca - rom. bucă "joue, fesse" (bouche), excalidare - rom. a (se) scălda "baigner, tremper" (faţă de chauffer), insegnare - rom.însemna "marquer d'un signe" (faţă de enseigner), intendere - rom. întinde "étendre" (dar entendre), tenerum - rom.fînăr "jeune" (dar tendre), vindicare - rom.vindeca "guérir" (dar libérer,délivrer)[20] etc.

Unele dintre aceste dezvoltări semantice în română au fost explicate de Puşcariu[21] prin viaţa strămoşilor noştri în munţi şi în păduri. Învăţatul clujean se gîndea,în primul rînd, la termenii privitori la căile de comunicaţie. In româneşte, cale (lat.callis) are sensul latinescului via "drum, şosea", iar lat.carraria "drum de care" a devenit în româneşte cărare "sentier", deoarece afirmă Puşcariu, nu se puteau trasa în munţi drumuri pentru care

(terenul fiind accidentat), ci doar simple poteci. In acelaşi fel, după opinia savantului citat, termenul latinesc pons "pod" a devenit în română punte (cu sensul franc. passerelle), în timp ce lat. mergere "a se scufunda", "a plonja", "a se afunda" a dat în românește merge "marcher, aller" (ca şi alb.mergonj). Al.Rosetti[22] e de acord că semantica unor astfel de cuvinte se explică prin condiţiile sociale şi istorice ale vieţii românilor (predominarea vieţii agricole din provincia romană Dacia, teritoriul pe care se vorbea româna a fost de la început situat în extremitatea estică a Imperiului Roman, într-o zonă unde acţiunea substratului şi influenţa limbilor vecine s-au manifestat destul de puternic, o anumită viziune asupra lumii proprie strămoşilor noştri din Carpaţi), dar consideră că unii termeni latineşti aveau sensurile din românește încă din latina populară (a merge, spre exemplu). Iată de ce o evoluţie de sens cunosc unele cuvinte latineşti nu numai în română, ci şi în albaneză şi în dialectele italiene meridionale.

Aşadar, din perspectivă romanică, lexicul latinesc al limbii române prezintă, pe lîngă un strat activ (fond panromanic), cazuri de convergenţe şi de divergenţe lexicale[23]. Dar chiar în cadrul celor trei grupe de termeni prezentaţi mai sus, am lăsat deoparte cuvintele care s-au păstrat în românește sub forma derivatelor, iar în alte limbi romanice, s-a conservat cuvîntul de bază sau invers. Listele respective ar putea fi îmbogăţite sau reduse, fiindcă pentru unii termeni s-a propus o etimologie multiplă, iar alţii, consideraţi latineşti în vechile dicţionare, provin din

substrat (mare, mire, pînză etc)[24].

In studiul lexicului latinesc al limbii române, o importanţă deosebită are geografia lingvistică. Cercetările mai vechi ale lui M.Bartoli şi G.Rohlfs au demonstrat că repartiţia termenilor de origine latină în vocabularul limbilor romanice se explică, între altele, prin configuraţia geografică a Romaniei şi prin relaţiile de natură economică şi politică între provinciile romanizate, cuvintele fiind răspîndite în anumite arii: centrale, izolate, laterale . De acea, situaţia specială a românei în cadrul Romaniei se explică istoric, în primul rînd, teritorial său de formare fiind o arie periferică şi izolată, încercuită de regiuni alogene din punct de vedere lingvistic. Teoria lui Bartoli, potrivit căreia ariile laterale sînt mai conservatoare, se aplică şi în cadrul românei, atît în ceea ce priveşte structura gramaticală, cît şi lexical (Puşcariu o definea "cea mai conservativă" dintre idiomurile romanice). E concluzia pe care o trage şi acad.Al.Rosetti: "caracterul conservator al vocabularului românesc de origine latină se explică deci prin criteriul ariei laterale, care a primit pînă la un anumit moment inovaţiile venite din Italia şi n-a mai participat la aceste inovaţii după ruperea contactelor între cele două lumi romane"[25].

Observaţii extrem de interesante prilejuieşte studiul lexicului latinesc din dialectele limbii române, indiferent dacă acesta este urmărit pe baza metodei statistice sau a criteriului onomasiologic, de un real folos fiind în această privinţă hărţile Atlasului lingvistic român. Aplicarea metodei statistice (I.Coteanu, Romulus Todoran) duce la

rezultate interesante şi de o importanţă deosebită"[26], fie că avem în vedere raporturile interdialectale (dialectele limbii române sînt de tip divergent), fie specificul fiecărui dialect în parte sau al unor graiuri, din punct de vedere al fondului lexical latinesc al fiecăruia.

Dacă acceptăm, împreună cu Romulus Todoran,[27] că limba română are 2188 de cuvinte de origine latină, în cadrul fiecărui dialect acestea se repartizează astfel: dacoromân 1953 (89,25%), aromân - 1323 (69.6o%), meglenoromân - 1024 (46,8o%) şi istroromân - 584 (26,69%).

După cum se observă, din punct de vedere cantitativ, există deosebiri mari între dialecte, privitor la ponderea elementului lexical latinesc (între 400 - 500 de cuvinte între un dialect şi altul). Cu tot aspectul relativ al cifrelor, trebuie să ţinem cont în acest caz de evoluţia dialectelor româneşti, în special a celor din sudul Dunării (cu influenţe străine puternice, cu texte tîrzii din secolul al XVIII-lea şi al XIX-lea). Alături de cuvinte latineşti care se găsesc în toate cele patru dialecte româneşti (21,8o%), există şi unii termeni care sînt cunoscuţi numai într-un singur dialect: dacoromân (24,4o%), aromân (8,45%), meglenoromân (0,35%), istroromân (0,31%)[28].

După cum a arătat Al.Rosetti, în dialectul aromân sînt 73 de cuvinte latineşti, necunoscute celorlalte dialecte. Citîm cîteva: afreaţă (africia), arugă (rugă), apucari (aucupare), cusurin (consobrinus), furnu (furnus), hic(ficus), pecunju(pecunia), arup (rupes), yinhit (viginti)[29].

Şi cuvintele latineşti care se întîlnesc în două (cazul cel mai frecvent) sau în trei dialecte prezintă un

interes deosebit pentru lexicologia şi dialectologia istorică românească. Numărul elementelor comune pentru dialectele dacoromân, aromân şi meglenoromân reprezintă 423 (19, 33%), iar pentru dialectul dacoromân şi aromân 352 (16,o8%). Din acest punct de vedere, dialectele dacoromân şi istroromân merg împreună, iar cel aromân şi meglenoromân se grupează separat. Numărul mare de elemente latineşti cunoscute numai în dialectul dacoromân "nu se poate explica altfel decît admiţînd un larg teritoriu de formare a limbii şi poporului român, în nordul şi sudul Dunării, unde a existat un proces de romanizare şi admiţînd continuitatea elementului romanic pe teritoriul vechii Dacii"[30].

Din punctul de vedere al repartiţiei dialectale, anumite cuvinte de origine latină nu cunosc o arie unitară, chiar în cadrul dialectului dacoromân. Unii învăţaţi (S.Puşcariu, E.Gamillscheg, G.Reichenkron, G.Ivănescu) au tras concluzia că "româna primitivă" cunoştea anumite arii lexicale, unele diferenţe dintre graiuri existînd, după G.Ivănescu, chiar în "latina populară"[31]. Hărţile Atlasului lingvistic român oferă suficient material pentru susţinerea unui asemenea punct de vedere. Cuvinte latineşti ca alium (rom.dial. ai "usturoi", nix (nea), pecorarius (păcurar), pedester (pedestru) circulă numai în vestul şi sud-vestul României, tocmai în regiunile cele mai populate de coloniştii romani.

In alte cazuri, în jumătatea de nord a ţării (Moldova, Maramureş, Transilvania şi Crişana circulă un termen de origine latină, în vreme ce în partea de sud a României se întîlneşte un împrumut, mai ales din limbile vorbite în Penin-

sula Balcanică, precum: moare (lat. muria) - zeamă (grecesc), cute (lat. cos - gresie (albanez sau traco-dac), pîntec (lat. pantex)- burtă (fără etimologie sau vechi german).

Hărţile atlasului confirmă una din concluziile lui Puşcariu cu privire la păstrarea unui strat mai vechi de elemente latineşti în Transilvania: "regiunile vestice şi nordice ale teritoriului dacoromân, teritoriile în care colonizarea Daciei de către romani fu cea mai intensă, păstrează mai bine elementul latin vechi"[32]. Aşa ne explicăm, între altele, de ce anumiţi termeni latineşti păstraţi numai în română au un caracter dialectal: agest "grosse bûche", astruca "couvrir, enterrer", feri "fêter, respecter", sufleca "retrousser", custa "vivre", "maintenir en vie" (în expresia din Crişana Zo te custe: "Dieu te garde").

In mai puţine cazuri întîlnim o sinonimie lexicală în cadrul aceluiaşi dialect (în speţă, dacoromân). Hărţile atlasului, ca şi textele dialectale, ne permit să delimităm două arii distincte, în fiecare fiind cunoscut un cuvînt latinesc. Astfel, în jumătatea de nord a ţării este folosit cuvîntul curechi "chou" (lat. cauliculus), iar în jumătatea de sud a fost înregistrat cuvîntul varză (lat. viridia), care a cunoscut o extindere de sens (pentru că în latină însemna "legume proaspete, verdeţuri"), impus şi în limba literară.

In sfîrşit, în legătură cu grupele de cuvinte latineşti menţionate pînă acum, trebuie să adăugăm că unii termeni sînt astăzi arhaisme, dar îi întîlnim frecvent în textele româneşti din secolul al XVI-lea: aua (ad-hoc), "ici",

nescoare (nescio qualis) "quelqu'un", nestine(nescio quem) "quelqu'un", plasa (plausus) "aplaudir" etc.

Deoarece limba română e singura dintre limbile neolatine care a avut foarte puţine cuvinte savante de origine latină pînă în secolul al XIX-lea ea poate fi utilizată ca un criteriu de control al caracterului popular al elementelor latineşti din celelalte limbi romanice. Pentru aceasta, trebuie avut în vedere şi fondul panromanic al limbii române, prezentat şi analizat în dicţionare şi lucrări de specialitate.[33]

In tot cazul, pentru lexicul de origine latină din limba noastră, trebuie să luăm în considerare trei aspecte: poziţia geografică, factorii socio-culturali[34] şi evoluţia istorică a poporului român. In acest fel, putem observa simplificarea şi "ruralizarea" vocabularului limbii latine din estul imperiului, iar mai tîrziu constituirea unui fond lexical latinesc cu trăsături particulare (evoluţii semantice, arhaisme, arii dialectale, suprapuneri şi dispariţii).

Dar, ca şi în cazul celorlalte limbi romanice, fondul lexical panromanic al românei se situează pe primul plan. Termenii de origine latină se referă la aspectele cele mai importante ale vieţii materiale şi spirituale, ei definesc aspecte fundamentale ale realităţii,cunosc o largă polisemie, fac parte din locuţiuni şi expresii şi servesc ca bază pentru cuvinte noi. Dar aspectul cel mai important îl constituie, fără îndoială, frecvenţa termenilor de origine latină.[35]

Studiind gramatica sau lexicul limbii noastre, îndreptăţiţi sîntem să conchidem cu Ovid Densusianu: "Limba română, aşa cum se prezintă astăzi, ne arată în chip neîndoios că romanizarea teritoriilor pe care s-a născut trebuie să fi fost foarte intensă. Tot ce are ea mai caracteristic poartă o pecete pur latină"[36].

Deoarece s-a dezvoltat într-un mediu neromanic, româna a suferit, pe plan lexical, influenţa limbilor vecine, şi în primul rînd a celor slave. Dar, aşa cum a arătat Al.Graur, aceasta "s-a soldat cu rezultatul paradoxal că româna şi-a păstrat mai bine caracterul latin decît celelalte limbi romanice"[37].

In sfîrşit, în ceea ce priveşte fondul latin, chiar inovaţiile românei dovedesc caracterul romanic al acesteia. O altă serie de inovaţii însă o apropie de limbile balcanice, ceea ce a determinat pe unii cercetători (K.Sandfeld, G.Weigand, Al.Rosetti) s-o încadreze în "uniunea lingvistică balcanică" (din care ar face parte limbi diferite ca origine, dar asemănătoare ca structură: româna, bulgara, neogreaca, albaneza şi, într-o mică măsură, sîrbo-croată).Dar nu prin ceea ce are particular, nu prin influenţe sau asemănări cu limbile vecine (toate nelatine) trebuie definită limba română. Ea se defineşte, dată fiind originea şi structura ei, prin fondul ei latin.

Structura gramaticală şi fondul principal lexical reprezintă temelia şi specificul unei limbi.

Dacă ne-am imagina limba română ca o construcţie impunătoare şi durabilă, am remarca faptul că materialele cele mai importante - cărămizi, ciment, grinzi, acoperiş (adică

lexicul), precum şi arhitectura ei (adică gramatica) sînt de origine latină.

Procesul cel mai important pe care romanistica şi românistica îl au în vedere este trecerea de la latinitate la romanitate, proces determinat de coordonatele istorice, sociale, politice şi culturale. El a cunoscut faze de continuitate şi de discontinuitate într-un context socio-cultural specific: evoluţia particulară a structurii latine, pătrunderea unor structuri non-latine, asimilarea unor limbi şi culturi în cadrul Romaniei[38]. Aceste aspecte privesc mai întîi o fază romano-latină, iar mai tîrziu cea romanică. Romanizarea, diversificarea teritorială a latinei populare (în cadrul unei "unităţi relative") şi individualizarea fiecărui idiom romanic sînt reperele cele mai importante ale acestui complex proces istoric, social şi lingvistic, mai ales în ceea ce priveşte consecinţele romanizării şi raportul dintre aceasta şi non-romanizare (contactul dintre migratori şi lumea romană)[39].

Ele susţin, în cadrul unei continuităţi romanice neîntrerupte în zona carpato-danubiano-pontică, afirmaţia lui Sextil Puşcariu[40]:"Noi stăm înfipţi cu toate rădăcinile noastre, de mii de ani, în neîntreruptă continuitate, în solul în care oasele strămoşilor noştri albesc alături de ale neamurilor care au rîvnit la bogăţiile ţării noastre".

NOTE

1) Vezi K. Sandfeld, Linguistique balkanique, Problèmes et résultats, Paris, 1930; Al.Rosetti, Istoria limbii române de la origini pînă în secolul al XVII-lea, Bucureşti, 1968 (ediţie revizuită şi adăugită, 1978); I.I.Russu, Limba traco-dacilor, ediţia a II-a, Buc., 1967.

2) In lucrările sale cele mai importante: Grammaire des langues romanes, Paris, 1900; Rumänisch und Romanisch, Bucureşti, 1930; Die lateinische Sprache in den romanischen Lündern, în Grundriss der romanischen Philologie, I. Strasbourg, 1904-1906; Einführung in das Studium der romanischen Sprachwissenschaft, Heidelberrg, 1920.

3) Cf. Introduzioni alla neolinguistica, Geneva, 1925; La spiccata individualità della lingua romena, 1927; Saggi di linguistica spaziale, Torino, 1945.

4) La place du roumain parmi les langues romanes, 1961.

5) Vezi Limba română, I, Bucureşti, 1940 (ediţie nouă, Bucureşti, 1976); Etudes de linguistique roumaine, Cluj-Bucarest, 1937; Cercetări şi studii (ediţie îngrijită de Ilie Dan), 1974, p.133-169; p.348-359; p.460-467; p.488-492.

6) Lucrarea care interesează discuţia de faţă este Die lexikalische Differenzierung der romanischen Sprache, München, 1954.

7) Istoria limbii române, 1968, p.587.

8) Iată studiile cele mai importante în acest domeniu (în afară de bibliografia citată pînă acum): W. Domaschke, Der lateinische Wortschatz der Rumänischen, în Jahresbericht des Instituts für rumänischen Sprache zu Leizig, XXI-XXV, 1919, p.65-173; I.A.Candrea, Elemente latine dispărute din limba română, Bucureşti, 1932; Istoria limbii române, Editura Academiei R.S.R., vol.II, Bucureşti, 1969, cap.III Lexicul (redactat de I.Fischer), p.110-173; D.Macrea, Probleme de lingvistică română, 1961, p.7-45; Romulus Todoran, Despre elementul latin în lexicul dialectelor româneşti, în Actele celui de-al XII-lea Congres internaţional de lingvistică şi filologie romanică, Bucureşti, vol.II, 1971, p.185-191.

9) Vezi Istoria limbii române, II, p.122 - 124.

10) Vezi şi excelenta lucrare a lui I.Fischer intitulată Latina dunăreană, E.S.E., 1985.

11) Arătînd că "cea mai pertinertă deosebire dintre română şi celelalte limbi romanice din Occident se revelă în lexic", Alexandru Niculescu consideră că latina populară care s-a impus în Dacia avea "un statut socio-cultural vulgar, colocvial" (op.cit., p.13).

12) Istoria limbii române, II, p.128.

13) Cf.Cercetări și studii, p.156.

14) In Istoria limbii române,p.169-180.

15) Istoria limbii române, II, 1969, p.116-118.

16) S.Pușcariu, Cercetări și studii, p.158-159.

17) Publicat în Revue des études sud-est européennes, IV, 1966, nr.1-2, p.5-33; nr.3-4, p.323-353.

18) Cf.C.Tagliavini, op.cit., p.121-130; G.Ivănescu, p.249-251. Vezi și Vasile Arvinte, Român, românesc, România, E.S.E., 1983.

19) "Ideea-mamă a întregii culturi românești e ideea română" afirma V.Pârvan (Idei și forme istorice,1920, p.39). Vezi, de asemenea, discuția amănunțită a problemei la A.Armbruster, Romanitatea românilor, București, 1972: Cercetări și studii, p.157.

20) Istoria limbii române, p.180-183.

21) Vezi Etudes de linguistique roumaine, 1937, p.40-42.

22) Vezi Istoria limbii române, p.182-183.

23) Cf.Vladimir Makarov, Différenciations lexicales des langues romanes, în Actele celui de-al XII-lea Congres internațional de lingvistică și filologie romanică,I, p.841-844; Jan Sabrsula, A propos de la différenciation lexématique des langues romanes, în Philologia Pragensia, IX, 1966, nr.1, p.23-24. O sinteză în această privință a apărut recent, coordonator fiind Marius Sala, Vocabularul reprezentativ al limbilor romanice,ESE,1988,

24) A se vedea remarcabila lucrare a lui I.I.Russu, Elemente autohtone în limba română, Editura Academiei,Buc.,1970.

25) Istoria limbii române, 183-183. Iată și alte lucrări importante: Walther von Wartburg, La fragmentation linguistique de la Romania, Klincksieck, Paris, 1967; C.Daicoviciu, E.Petrovici, Gh.Ștefan,La formation du peuple roumain et de sa langue, Bucarest, 1963;Al.Graur, Evoluția limbii române, București, 1963; Al.Lombard, La langue roumaine, Klincksieck, Paris,1974; C.C.Giurescu, Formarea poporului român, Craiova, 1973;A.Armbruster, La romanité des Roumains,Buc., 1977; Iorgu Iordan, El lugar de la lengua rumana en la Romania, în Beiträge zur romanischen Philologie, Berlin, I, 1961; Al.Rosetti, A propos de "La place de la langue roumaine parmi les langues romanes", în Beiträge zur romanischen Philologie, Berlin, II, 1963.

26) Romulus Todoran, Contribuții de dialectologie română, ESE, 1984, p.134-139.

27) Op.cit., p.186.

28) Romulus Todoran, op.cit., p.190.

29) Cf. Istoria limbii române, p.172-179.

30) Romulus Todoran, op.cit., p.190.

Scanned with OKEN Scanner

31) Vezi Probleme capitale ale vechii române literare, Iaşi, 1948, p.340-341.

32) Cercetări şi studii, p.492.

33) Vezi Sextil Puşcariu, Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache. Lateinische Element, Heidelberg, 1905; I.A.Candrea, Dicţionarul etimologic al limbii române. Elemente latine, Bucureşti,1907-1914 (a - a putea); Tache Papahagi, Dictionaire aroumain (macédo-roumain), général et etymologique,Bucarest, 1974; Istoria limbii române, II, 1969, p.129-173; Alf Lombard, La langue roumaine. Une présentation, Paris, 1974, VII, vorbeşte de "la grande importance de cette langue".

34) Cf.Alexandru Niculescu, Individualitatea limbii române între limbile romanice, II, Buc., 1978, p.10-18.

35) Vezi, în special, D.Macrea, Probleme de lingvistică română, 1961, p.30-45; C.Dimitriu, Romanitatea vocabularului unor texte vechi româneşti, Iaşi, 1973; A.Juilland, P.M.Edwars, Ileana Juilland, Frequency Dictionary of Roumanian Words, The Hague, Paris,1965.

36) Istoria limbii române, Editura ştiinţifică,Buc., I, 1961, p.39.

37) Cf. La romanité du roumain, 1965, p.67.

38) Vezi Alexandru Niculescu, op.cit., p.51: "Romanitatea este o structură socio-culturală populară care se impune treptat din sec.X-XI. Latinitatea şi romanitatea evoluează, începînd de la această epocă separat, ele vor constitui limbi şi culturi diferite".

39) Ecaterina Goga, Introducere în filologia romanică,1980.

40) Vezi Limba română, 1976, p.417.

ROMANESCUL CORP, MOSTENIT SAU NEOLOGIC ?

de Nicolae FELECAN

Ideea că fiecare cuvînt îşi are istoria se pare atît de evidentă, încît aproape nu mai comportă discuţii. Dicţionarele etimologice, ca şi cele care conţin asemenea indicaţii, dovedesc cu prisosinţă aceasta. Dezvăluirea "istoriei" cuvintelor este însă, de nenumărate ori, dificilă. Sînt situaţii cînd nici specialiştii nu sînt de acord unii cu alţii în explicarea originii unui cuvînt. De pildă, cuvîntul românesc corp este considerat în numeroase lucrări un neologism[1] din franceză şi latină[2] sau din rusă şi franceză[3]. In Dicţionarul enciclopedic ilustrat, I.A.Candrea presupune drept etimon latinescul corpus, dar cu accepţiunile francezului corps[4]. Sextil Puşcariu însă crede că termenul românesc, cu sensul anatomic, este moştenit[5]. Fără să precizeze în mod expres acest lucru, şi acad. Al.Rosetti, în Istoria limbii române, lasă să se întrevadă aceeaşi origine, cînd afirmă că "opoziţia de sonoritate nu se neutralizează la finală, întrucît, în epoca română comună (s.n.) finala era vocalică", şi dă ca exemple cuvintele corbu - corpu etc.[6]

In cele ce urmează ne propunem rediscutarea etimologiei cuvîntului prin plasarea lui într-o perspectivă onomasiologică.

Se ştie că termenii care desemnează "corpul" şi părţile lui componente sînt consideraţi ca făcînd parte din fondul principal lexical al limbii, fiindcă sînt foarte vechi şi au o mare stabilitate.[7]

Dintr-o listă de 100 de termeni privitori la corpul omenesc, Sextil Puşcariu a găsit că 92 sînt de origine latină, doi autohteni (ceafă, grumaz), trei slavi (trup, gît, gleznă), unul slavo-grec (miresi) şi unul obscur (burtă)[8]. Cercetînd originea cuvintelor corespunzătoare în italiană, franceză şi engleză, autorul a surprins o situaţie aproape identică: în italiană, 92 elemente latine, unul celto-latin (camminare), unul galoroman (gota), două germane (biondo, bianco), unul francez (mangiare), unul oriental (azzuro) şi două obscure (brizzolato, fiutare); în franceză 89 latine, unul galo-roman (joue), unul italian (moustache), şase germane (touffu, gris, bleu, blond, marcher, blanc) şi trei obscure (borgne, morve, boquet); în engleză 86 germane, 13 romane (round, rare, tress, temple, face, blue, taste, jaw, palm, bowels, loins, muscles, vein) şi unul germano-roman (armpit).

O statistică privitoare la aceşti termeni am făcut şi noi. Pe baza unui atlas anatomic cu figura ce reprezintă corpul omenesc, am alcătuit o listă de 59 de cuvinte ce desemnează părţile lui componente. Dintre acestea, 43 sînt moştenite, ceea ce reprezintă 72,87%; 5 sînt autohtone (burtă, buză, ceafă, grumaz, gușă), 4 vechi slave (gît, gleznă, obraz, trup), 2 formate pe teren românesc (bărbie, creştet), 3 latino-romanice (antebraţ, gambă, retulă), 1 bulgar (pleoapă), 1 german (sold)[9].

In statistica noastră, procentul elementelor moştenite diferă sensibil faţă de cel de 90% stabilit de Sextil Puşcariu în Limba română (p.168). Explicaţia rezidă în faptul că noi am exclus din listă cuvintele care denumesc no-

ţiuni în legătură cu corpul, verbe şi adjective ca a vedea, orb, a rade, alb, a plînge, lacrimă etc. şi care completează, la Sextil Puşcariu, lista pînă la 100 de cuvinte.

Dintre cuvintele latineşti care desemnează părţile corpului, organele şi funcţiile sale, majoritatea au o răspîndire panromanică. O listă a lor este dată de prof.I.Fischer în lucrarea colectivă Istoria limbii române[10]. Lipseşte din ea termenul corpus, înregistrat la cuvintele panromanice absente din română (p.123).

Din REW 2248[11], care a stat la baza listei întocmite de A.Ernout şi folosită de I.Fischer, reiese că lat.corpus s-a păstrat în toate limbile romanice şi dialectal şi în română, în dialectul meglenoromân, fapt contestat însă de A.Graur[12] şi luat în considerare de I.Fischer.

Indiferent de prezenţa sau absenţa cuvîntului în meglenoromână, el este atestat de atlasele lingvistice pentru dialectul dacoromân[13]. Cu sensul anatomic, corp, pl.corpuri formează o arie compactă în Banat (pct.18, 24, 30, 35, 40, 77) şi se găseşte în 7 puncte în Muntenia, mai ales în zona muntoasă (740, 772, 795, 800, 803, 805, 932) şi 1 punct din Transilvania (255). In alte 16 puncte din Oltenia, Banat, Crişana, Transilvania sud-vestică şi în Moldova vestică se găseşte alături de trup[14].

Dacă luăm în considerare şi alte cuvinte din acest cîmp onomasiologic, observăm că termenii de substrat, ca şi cei moşteniţi din latină, atunci cînd formează arii sinonimice, precum burtă/ pîntece/ foale/vintre; gît/ grumaz/ gusă; coadă/ chică/ cosită/ pleată; gleznă/ încheietură nod/ oul piciorului etc., ocupă, în general, arii ce cuprind Banatul, Crişana, vestul şi nordul Transilvaniei, zona

considerate de specialişti mai arhaice şi mai conservatoare. Tocmai aici sînt prezente aproximativ jumătate din atestările cuvîntului *corp*. Acest fapt constituie după opinia noastră o dovadă că termenul este moştenit şi a avut iniţial o arie de răspîndire mare, care, cu timpul, s-a redus în favoarea lui *trup*, răspîndit prin scrierile religioase. Prin extrapolări de sens, întocmai ca şi alţi termeni din această sferă semantică (*braţ, cap, cot, gură, mînă, picior* etc.) şi *corp* s-a îmbogăţit semantic, iar varietatea accepţiunilor a dus la o diferenţiere morfologică, pluralele *corpuri* şi *corpi*. Substantivul *corp* cu pluralul *corpuri* menţine deosebirea bine marcată în latineşte între singular şi plural,[15] *corpus - corpora*, în timp ce forma *corpă* se foloseşte pentru unele valori terminologice şi, probabil, pentru evitarea confuziilor[16].

In acest context mai amintim faptul că din recenta lucrare *Vocabularul reprezentativ al limbilor romanice* rezultă că termenul *corp* face parte din lexicul de bază al acestor limbi, inclusiv româna, răspunzînd la unul, două sau la toate criteriile propuse pentru stabilirea fondului reprezentativ: criteriul bogăţiei semantice, criteriul puterii de derivare şi criteriul uzajului[17].

In concluzie, pe baza faptelor prezentate (atestările din ALR, pluralul *corpuri* din lat. *corpora*, prezenţa sa în vocabularul reprezentativ al tuturor limbilor romanice), considerăm că şi în limba română termenul *corp* este un cuvînt moştenit şi nu neologic. Sensul de bază aparţine terminologiei corpului omenesc care, s-a văzut mai sus, este mai greu pene-

trabilă. Nu este atestat în scrierile vechi românești datorită aspectului slavon al acestora care au folosit termenul de origine slavă, trup, dar s-a păstrat ca element al vorbirii populare, atît în dialectul dacoromân, cît și în cel meglenoromân[18].

N O T E

1) Dr.H.Tiktin, Rumänisch - deutsches Wörterbuch, vol.I A-C, Buc., 1903, s.v.

2) Dicționarul limbii române moderne, Buc.,1958; Dicționarul explicativ al limbii române (DEX), Buc.,1975; Mic dicționar enciclopedic, ed.II, Buc., 1978.

3) August Scriban, Dicționarul limbii românești, Iași, 1939; A. Cioranescu, Diccionario etimologico rumano, La Laguna, 1958-1961.

4) I.A.Candrea, Gh. Adamescu, Dicționarul enciclopedic ilustrat, Buc., 1931.

5) Sextil Pușcariu, Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache I, Lateinisches Element, Heidelberg, 1905; Idem, Limba română, I . Privire generală, Buc., 1976, p.186, 193; Cf. și Dicționarul limbii române, tom III Buc., 1934; "Dacoromania IX,p.428; Alexandru Resmeriță, Dicționarul etimologico-semantic al limbei române, Craiova, 1924.

6) Acad. Al. Rosetti, Istoria limbii române de la origini pînă în sec. al XVII-lea, Buc., 1968, p.382, 598.

7) Al. Graur, Incercare asupra fondului principal al limbii române, Buc., 1954; D.Macrea, Probleme de lingvistică română, Buc., 1961.

8) Sextil Pușcariu, Limba română, op.cit., p.183.

9) Nicolae Felecan, Sistemul lexico-semantic al termenilor ce denumesc părțile corpului omenesc (Rezumatul tezei de doctorat), Cluj, 1976, p.11.

10) Istoria limbii române, vol. II, București, 1969, p.113.

11) W. Meyer- Lübke, Romanisches etymologisches Wörterbuch, ed.III, Heidelberg, 1933.

12) Corrections roumaines au REW , Paris-București, 1937, (Extras din BL IV, 1936, p.17)

13) Micul Atlas lingvistic român, Partea I (ALRM)I vol.I, Cluj, 1938.

14) ALRM I, vol.I, Harta 1.

15) Ion Coteanu, Structura și evoluția limbii române (de la origini pînă la 1860), Edit.Academiei, 1981, p.66.

16) Iorgu Iordan, Limba română contemporană, Buc., 1954, p.290.

17) Vocabularul reprezentativ al limbilor romanice, Buc., 1988, p.19, 24, 43, 591.

18) Apud Sextil Pușcariu, Limba română, op.cit., p.193.

FORME ALE NEUTRULUI LATIN IN SPANIOLA CONTEMPORANA SI VALORILE LOR (ARTICOLUL LO)

de Aurica BĂDRANU

In ce priveşte soarta genului neutru latin, limba spaniolă, la fel ca majoritatea limbilor romanice, a pierdut categoria neutrului.[1] Dispariţia neutrului, însă, nu a fost totală, limba spaniolă păstrînd o serie de forme ale neutrului latin, care au, în genere, o foarte largă arie de întrebuinţare în spaniola contemporană. Forme ale neutrului latin s-au menţinut în cadrul categoriei pronominale (care şi-a păstrat în spaniolă cel mai bine flexiunea[2], spre deosebire de substantiv) şi a articolului.

In ce priveşte menţinerea articolului hotărît neutru lo, trebuie subliniat faptul că limba spaniolă este singura limbă romanică ce menţine un asemenea articol definit netru[3] cu formă unică de singular[4]. Lo provine, ca şi celelalte forme de articol, din demonstrativ, respectiv din illud care a dat forma elo (existentă în limba veche şi care s-a menţinut pînă tîrziu, secolul al XIV-lea, în dialectul leonez), cu forma modernă lo, fiind, ca în genere articolele, "un demostrativo que determina un objeto más vagamente", aşa cum menţionează R.Menéndez Pidal[5]. Andrés Bello subliniază caracterul neutru pe care-l menţine articolul lo, demonstrat de faptul că el corespunde, în cazul adjectivelor substantivate, cu terminaţiile neutre ale articolului din alte limbi, sau articolul cu rol de neutru: Lo bello - frumosul, ca şi de faptul că niciodată nu poate însoţi substantivele feminine, fapt ce-l determină să

afirme că "es realmente neutro".[6]

Spre deosebire de alte forme neutre menţinute în limba spaniolă[7], trebuie precizat de la început că articolul lo are o arie largă de întrebuinţare în toate aspectele limbii, chiar dacă a dispărut categoria gramaticală căreia aparţine.

In primul rînd, articolul lo are rolul de a forma substantive noi de la alte părţi de vorbire. Este vorba de rolul pe care-l desfăşoară articolul, în general, aşa cum consemnează şi W.Meyer Lübke[8], de a forma substantive de la alte părţi de vorbire, prin simpla sa ataşare la acest cuvînt. In acest aspect lo aşa cum menţionează Maria Moliner[9] are o întrebuinţare "amplisima". Substantivează în primul rînd adjective, ca şi substitutele acestora, în special participiile la forma de masculin singular, adverbe, pronume, formînd chiar substantive noi de la alte substantive.

Substantivele formate cu articolul lo sînt considerate neutre, fapt datorat nu numai aspectului lor formal, ci şi caracterului lor, în general, abstract[10], care, aşa cum remarcă şi profesorul G.Ivănescu[11], este o caracteristică a genului neutru. Pe lîngă aceasta Gili Gaya aminteşte şi caracterul lor colectiv[12] (sau, după alţii, generalizator).[13] Aceasta spre deosebire de substantivele formate cu articolul masculin el, care au, în genere, un caracter concret şi individual. Dar, aşa cum remarcă Gili Gaya,[14] deoarece diferenţa între modul de a considera o calitate ca fiind abstractă sau concretă nu este atît de rigidă, există în spaniolă un număr de substantive formate

cu articolul el cu un caracter abstract sau colectiv, atît în aspectul popular, cît şi în cel cult.[15]

In unele cazuri diferenţa este alta: substantivarea cu el este totală (absolută), cea cu lo parţială (relativă): în lo vacio puede haber aire (vid parţial), arată Gili Gaya, în el vacio falta toda materia (vid total)[16]. Aceasta evidenţiază faptul că articolul lo devine un substitut al substantivului (ca şi demonstrativul ce l-a generat), lucru surprins şi de R. Seco[17]. Aceeaşi caracteristică, a naturii substantivale a articolului lo, o notează şi A.Bello[18], totul demonstrat şi de faptul că adjectivele substantivate cu lo păstrează caracterul adjectival. In acest sens, el face diferenţa între el mero necesario şi lo meramente necesario; el verdadero sublime şi lo verdaderamente sublime, substantivarea cu el fiind absolută, fiindcă cere ca determinant un adjectiv, iar cea cu lo , relativă, fapt ce impune ca determinant un adverb.

Substantivele abstracte formate cu articolul el au avut un statut tranzitoriu în limbă[19], tendinţa fiind de a le înlocui prin formele corespunzătoare cu articolul lo: el/ lo absurdo, el/lo trágico, el/lo alto, el/lo sobrante. Altele au fost înlocuite cu substantivele propriu-zise: patetismo, comicidad, longitud, anchura, deşi valorile lor ca semnificaţie şi stil pot fi uneori diferite.[20]

Adesea, înlocuirea formelor abstracte cu el prin cele cu lo nu este indiferentă, ci duce la modificări de sens: el extranjero - los paises extranjeros, le extranjero - las cosas extranjeras; el verde - el color verde, lo verde - lo que es verde, etc.

Unele substantive formate cu articolul lo nu pre-

zintă un caracter colectiv-generalizator, ci partitiv, mai ales posesivele substantivate cu lo, sens pe care articolul îl conţine: lo malo es que - partea proastă e că; lo raro es que - partea curioasă e că; lo mio - ceea ce-i al meu, dar şi partea mea.

Substantivele formate cu articolul lo, ce oferă cuvinte inexistente în limbă sau accepţii noi, sînt deosebit de expresive, uneori greu de redat în alte limbi, fiind necesar să se apeleze, adesea, la transpunerea perifrastică. Aşa, de pildă, în limba română ele se pot transpune fie prin adjectivele substantivate cu articolul masculin singular: lo útil - utilul, lo bello - frumosul, lo imposible imposibilul; sau prin substantivele nearticulate: la lucha entre lo nuevo y lo viejo - lupta dintre nou şi vechi.

Dar aceste formaţiuni substantivale pot avea o dublă accepţie. De exemplu, lo buenp poate însemna la bondad en abstracto, dar poate avea şi un sens colectiv egal cu conjunto de cosas buenas; le útil înseamnă la utilidad, sau "designa colectivamente un grupo de objetos útiles"[21], accepţie în care echivalentul este o perifrază.

Articolul lo poate forma substantive noi chiar şi de la altele deja existente, oferind substantive al căror sens se referă la însuşirile pe care le comportă substantivul generic,[22] caz în care corespunde termenului calitatea substituit de articolul lo: Admire en él lo jefe - Admir la el calitatea de şef.

Frecventă şi foarte expresivă este expresia eliptică lo de + un substantiv, adverb sau verb: ?Te conté lo de Juan? în care lo substituie termeni ca: întîmplarea,

povestea, chestia, afacerea, problema, pățania cu/de atunci cînd expresia e construită cu un substantiv sau un adverb: te conté lo de ayer - ți-am povestit chestia de ieri; lo de la enfermedad no es cierta - povestea cu boala nu e sigură; lo de María me deja indiferente - problema Mariei mă lasă indiferent. Adesea expresia substituie o perifrază întreagă: Lo del Teatro de Comedia fue algo maravilloso- Ceea ce s-a întîmplat la Teatrul de Comedia a fost ceva minunat. Construită cu un verb lo corespunde sintagmei faptul de a, sau are un echivalent zero: lo de fumar no es sano - (faptul de) a fuma nu e sănătos; Lo de esperar es desagradable - (faptul de) a aștepta e neplăcut. Și în cazul acestei expresii lo apare ca un substitut al unui substantiv. Aceeași valoare o are în expresia a lo + un substantiv sau un adjectiv folosit ca substantiv, ce concurează expresia a la + un adjectiv. Cea din urmă presupune elipsa unui termen ca: manera, usanza suplinit în primul caz de articolul lo, termeni cu care lo este echivalent: a lo francés, a lo castellano - după moda franceză, după moda castiliană. Termenii respectivi nu apar totdeauna în traducere: comer a lo campesino - a mînca țărănește.

Din toate utilizările menționate este evidentă valoarea substantivală a articolului lo atît în formarea de noi substantive, în care acesta reprezintă mai mult sau mai puțin un substantiv în funcție de gradul de substantivare, cît și în expresiile eliptice, cînd lo devine evident un substitut al substantivului.

Pe lîngă această valoare, lo este utilizat frecvent în unele expresii ca substitut al unui adverb de intensita-

te. Astfel lo + adjectiv + participiu sau adverb + conjuncția que exprimă un superlativ exclamativ, lo avînd valoarea intensivă amintită, echivalentul aproximativ al lui cuan(to). Expresia se utilizează atît în propoziții exclamative și interogative directe sau indirecte, fiind un substitut al expresiei: cuán + adj. (adv.) + verb; !(Mira) lo bonita que es! - (Uite) cît e de drăguță! sau Ce drăguță este!; No sabes lo cansades que están (Qué/Cuán cansados están)- Nu știi cît de obosiți sînt! ; Se sabe lo sabio que es (Qué/Cuán sabioo es) - Se știe cît de (ce) înțelept e. Adjectivul din expresia respectivă nu se folosește la masculin singular, ci se acordă în gen și număr cu substantivul la care se referă.

Tot valoare intensivă are lo în expresia eliptică de tipul: No sabes lo que te quiere tu madre - Nu știi cît (de mult) te iubește mama ta. Lo și în acest caz substituie adverbul de intensitate cuan(to).

Aceeași expresie precedată de prepoziția por primește o valoare cauzală și introduce o subordonată cauzală, iar lo corespunde tot adverbului de cantitate cît: ama a su esposa per lo hacendosa y buena que es - își iubește soția pentru cît e de harnică și bună. Sau un echivalent al acestuia: Tienes mala cara por lo cansado que estás - Arăți rău de obosit ce ești. Echivalentul zero al articolului lo ce apare adesea în traduceri în acest caz nu surprinde suficient sensul: Ama a su esposa por lo buena y hacendosa que es. - Își iubește soția pentru că e bună și harnică.

In sfîrșit, lo cu relativul que și cual formează pronumele relative neutre: lo que, lo cual cu valoare de

substitut de frază. Lo que poate relua şi anticipa o idee, lo cual poate doar să reia o idee: No comprende lo que quiere Pedro.- En lo que concierne este caso, no sé qué decir. Lo que nu poate fi utilizat precedat de o prepoziţie compusă, fiind înlocuit cu lo cual: escribi la carta después de lo cual la echó al buzón.

Pe lîngă utilizările cu caracter general menţionate, lo formează numeroase expresii şi locuţiuni, ca şi celelalte neutre ce s-au păstrat în limba spaniolă. Cele mai uzuale sînt: por lo menos, por lo cual, por lo tanto, por lo visto.

Din examinarea rolului articolului hotărît neutru lo rezultă mai multe aspecte esenţiale. In primul rînd, utilizarea lui se poate reduce la trei aspecte esenţiale, pe lîngă expresiile şi locuţiunile ce le formează:

1. Substitut al unui substantiv, într-un grad mai mare sau mai mic.
2. Substitut al unui adverb cu valoare intensivă.
3. Formează pronume relative neutre, cu valoare de substitut de frază.

In al doilea rînd, este important de remarcat faptul că toate formele generate de articolul lo cumulează două atribute esenţiale pentru o cît mai bună comunicare: concizium maximă şi mare bogăţie expresivă, fapt pentru care sînt larg întrebuinţate în toate aspectele limbii, ceea ce este cu atît mai demn de semnalat, cu cît categoria neutrului, căreia aparţine, a dispărut. Articolul le nu numai că nu tinde a dispărea el însuşi, ci s-a impus în toate aspectele limbii. Ba mai mult, s-ar putea afirma că formele neu-

dintre menţinute tind a reconstitui această categorie ce a dispărut, mai ales prin substantivele formate cu articolul lo, considerate neutre, sau prin faptul că articolul însuşi devine, uneori, un adevărat substantiv (prin rolul lui) de natură neutră. In acelaşi timp însă, concizimea şi expresivitatea formelor generate de articolul lo fac dificilă transpunerea lor în alte limbi, mai ales acolo unde nu întâlnim un corespondent similar, drept care este necesar să se apeleze, uneori, la transpunerea perifrastică.

A treia concluzie este faptul că în întrebuinţarea lui, care nu este proprie unui articol, datorită dispariţiei substantivelor neutre, lo îşi menţine natura neutră pe care o imprimă formelor generate, ca de pildă, caracterul abstract. De altfel, gramaticile spaniole subliniază caracterul neutru al articolului lo, articol "realmente neutro"[23].

NOTE

1) Gramaticile spaniole consemnează dispariţia neutrului latin în spaniolă, dar vorbesc, totuşi, de genul neutru în limba spaniolă, nu ca o categorie aparte, ci de forme şi sensuri neutre. R. Menéndez Pidal, Manual de gramática histórica española, Madrid, Espasa-Calpe, 1973, p.213; A.Bello, Gramática de la lengua castellana, Buenos Aires, Sopena, 1973, p. 119, etc.
2) R. Menéndez Pidal, op. cit. , p.249.
3) S. Gili Gaya, Curso superior de sintaxis española, Barcelona, Departamento Editorial, 1973, p.224.
4) Toate formele de neutru ce s-au menţinut în limba

spaniolă nu au decît forma de singular, cea de plural simţindu-se de prisos, dată fiind lipsa categoriei de neutru şi a formelor ce ar fi reclamat un eventual acord la plural.

5) R. Menéndez Pidal, op. cit., p.260.

6) A. Bello, op. cit., p.121.

7) Cum este cazul pronumelui personal neutru ello ce se menţine vin în limba literară, dar este puţin utilizat în aspectul colocvial, concurat fiind de demonstrativele neutre.

8) W. Meyer Lübke, Grammaire des langues romans, Paris, 1890, vol. I, p. 479.

9) M. Moliner, Diccionario de uso del español, Madrid, Gredos, 1987, vol.I, p.263.

10) R. Seco, Manual de gramática española, La Havana, Pueble y educación, 1973, p.43, susţine şi el caracterul abstract al acestor substantive, ce rezultă mai ales din comparaţia cu substantivele propriu-zise, cînd acestea există: alabé lo noble de su conducta - alabé la nobleza de su conducta; lo ácido del limón - la acidez del limón.

11) S.C.L., I, VIII, nr.3, 1957, p.301.

12) Gili Gaya, op.cit., p.224.

13) D. Dumitrescu, Gramatica limbii spaniole, Bucureşti, Ed.Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1976, p.68.

14) Gili Gaya, op.cit., p.224.

15) Gili Gaya, op.cit., p.224, dă, ca exemple vulgare: el largo, el ancho, el alto, el bajo; iar ca exemple culte: el sublime, el ridículo, el infinito, el abstracto.

el vagio, fără a epuiza lista, menţionînd că toate aceste forme prezintă accepţii mai restrînse decît cele cu lo. R. Seco, op.cit., p.43, adaugă şi alte asemenea forme de uz curent: el arnes, el interior, el extranjero, el natural, el desnudo, el absurdo, el sobrante.

16) Gili Gaya, op.cit., p.224.

17) R. Seco, op.cit., p.44. "El artículo masculino da, en general, un sentido más restringido al adjetivo y tiende a fijarlo como verdadero sustantivo. El artículo neutro, en cambio, no olvida el carácter adjetivo de la palabra a la que acompaña,..."

18) A.Bello, op.cit., p.105.

19) R. Seco, op.cit., p.43, le consideră "formación exótica" ce tind să dispară, iar Gili Gaya, op.cit., p.225, exată şi el caracterul lor de modă trecătoare, dar respinge ideea că ar fi rezultatul unei influenţe externe şi le consideră autohtone. părere împărtăşită şi de Meyer-Lübke, op. cit., p.11.

20) S.Fernández Ramírez, Gramática española, p.71-72.

21) I.Iordan, C. Dubăneanu, Curs de gramatica limbii spaniole, Bucureşti, Editura Didactică şi Pedagogică, 1963, p.6.

23) A.Bello, op. cit., p.121.

EVOLUTIA ALE MAI MULT CA PERFECTULUI INDICATIV IN CADRUL LIMBILOR ROMANICE

de Chirilă BLANARU

Indoeuropeniştii[1] admit că mai mult ca perfectul indicativ latin (cantávĕram / cantávĕras / cantáverat / cantaverāmus / cantaverātis / cantávĕrant) s-a format ca un trecut al perfectului, fiind, la propriu, un "mai mult ca perfect". In cazul în care s-a păstrat, el se întrebuinţează[2] numai în formele abreviate, sincopate: cantāram, de exemplu, în loc de cantávĕram (ca în cazul perfectului cantavi, ajuns în română cîntai). Consoanele finale m şi t amuţesc şi cad, astfel că latina vulgară etalează formele cantāra - cantāras - cantara- cantarāmus - cantarātis - cantaran, care sînt aproape identice cu cele din spaniola actuală. Mai trebuie adăugat că ā neaccentuat devine în spaniolă o (cf. sumus>sp. somos), că surdele intervocalice se sonorizează şi uneori cad (cf. vitam>sp. vida; metus>sp. miedo) şi că astfel se ajunge în spaniola actuală la: cantara/ cantaras/ cantara/ cantáramos/ cantárais (în spaniola veche: cantaradis) /cantaran.

In latină[3], mai mult ca perfectul exprima rezultatul în trecut al unei acţiuni împlinite (aspect perfectum); o acţiune anterioară alteia, de asemenea trecute (uzul relativ); lucrarea cea mai îndepărtată din trecut, ca în romînescul "Cerusem şi eu cuvîntul, dornule preşedinte"(uzul absolut). Intervenea,apoi,în propoziţiile condiţionale (si habuissem dedĕram), după cum contribuia la întărirea aspectului(dovadă folosirea frecventă în vorbire a sintagmei habebam cantatum).

Moşteniri în limbile romanice

Mai mult ca perfectul indicativ latin s-a păstrat în vechea franceză (cu sensul din latină; cf. veldret<lat. velĕrat, în Cantilène de la Sainte-Eulalie); în limba română actuală (cu sensul de preterit indicativ în formele de perfect, de tipul cîntarăm<cantaverāmus, cîntarăţi<cantaverātis, cîntară<cantáverant); în vechea provensală (cf. dizerá< dixerat cu sens primitiv, ulterior cu sens de condiţional); dialectal în Italia, mai precis în Calabria de Nord, unde se foloseşte în ambele propoziţii din construcţiile ipotetice (cf.[, după regretatul prof.Şt.Cuciureanu], u facera, si putera)[4]] în limba spaniolă, cu sens schimbat, dar şi cu sens originar, etimologic; în limba portugheză, unde s-a păstrat foarte bine.

In celelalte limbi romanice, după modelul perfectului compus, s-a impus forma perifrastică habebam + cantatum, prezentă şi limbile mai sus menţionate, cu excepţia românei, în care are loc o alunecare de mod: mai mult ca perfectul conjunctiv latinesc devine mai mult ca perfect indicativ(cîntasem< cantávissem, cîntasesi<cantávisses etc.), altminteri, forma în atenţie, a mai mult ca perfectului conjunctiv, devine imperfect conjunctiv (cf.fr.chantasse, sp. cantase, it. cantassi etc.). Numai în dialectul logudurez din Sardinia mai mult ca perfectul conjunctiv ia locul perfectului.

Cît priveşte imperfectul conjunctiv latinesc (cantārem), el dispare de pe teritoriul Romaniei, cu excepţia sardei - limba romanică cea mai arhaică, cea mai conservatoare şi, astfel, cea mai apropiată de limba latină.

Situaţia din limba spaniolă

Devenit conjunctiv imperfect (mai exact: conjunctiv imperfect de forma I, în -ra, de exemplu cantara) spre a-l diferenţia de conjunctivul imperfect de forma a II-a, în -se, de exemplu cantase), mai mult ca perfectul indicativ latin este foarte mult folosit în limba spaniolă. In multe cazuri, el apare cu sensul de condiţional, concurînd condiţionalul propriu-zis, de tipul cantare + habebam (sp. cantaría - aş cînta; fr. je chanterais). Să-l urmărim în cîteva construcţii: Acensejé a mi hermano que leyera (sau leyese) una obra de Nicolás Guillén (L-am sfătuit pe fratele meu să citească o operă de Nicolás Guillén); Si tuviera dinero, comprara (compraria) una casa; A quien se atreviera / a un átomo de mi honor.../le ahorcara (Cine ar îndrăzni să se atingă de un atom din onoarea mea l-aş spînzura - Calderón de la Barca, El Alcade de Salamea); Quién pensara jamás, Teresa mia, que fuera eterno manantial de llanto tanto inocente amor (Cine ar fi gîndit vreodată, Tereza, că n-a fost decît un veşnic izvor de plîns atîta iubire nevinovată - José de Espronceda); Quisiera esta tarde divina de octubre/ pasear pór la orilla lejana del mar (As vrea în seara asta divină de octombrie / Să mă plimb pe malul îndepărtat al mării - Alfonsina Storni, Dolor).

In ultimul exemplu şi în numeroase altele, mai mult ca perfectul are un sens schimbat, de optativ.

Trebuie spus că în romanistica modernă s-a cercetat foarte mult categoria verbală de condiţional în spaniolă, întrucît există forme multiple de exprimare a apodasei şi a protasei,

ajungîndu-se la cazuri de sinonimie morfosintactică, chiar dacă nu perfectă. De un interes particular este concurenţa între formele condiţionalului de tipul cantara (moştenit din latină inclusiv ca sens) şi cele ale condiţionalului prezent propriu-zis, de tipul cantaria (aş cînta), provenit din cantare + habebam - o construcţie prezentă în toate limbile romanice.

Mai mult ca perfectul indicativ latin cu valoare clasică, etimologică.

Concurenţa interesantă de care am pomenit (între forma sintetică cantávĕram şi forma perifrastică habebam cantatum) a început încă din latina vulgară şi a continuat, de-a lungul secolelor, pînă astăzi.

In limba franceză şi italiană, s-au impus de la început formele perifrastice. Cu limba spaniolă, de un conservatorism pronunţat, problema este mai complexă şi prezintă interes din punctul de vedere al lingvisticii generale. De cînd spaniola începe să se contureze ca limbă romanică şi pînă în secolul al XVI-lea, predomină forma sintetică. Ne convingem, în acest sens, cele 24 de texte din volumul I al Crestomaţiei romanice[5], începînd cu Cantar de mio Cid şi pînă la primul roman picaresc Lazarillo de Tormes. Cercetîndu-le, am putut înregistra 28 forme ale mai mult ca perfectului indicativ cu valoare etimologică; 16 forme cu valoare de condiţional şi doar 9 apariţii ale mai mult ca perfectului perifrastic. Iată ilustraţia celor constatate la El Marqués de Santillana, din secolul al XV-lea: "Non tanto mirara / Su mucha beldad, /porque me dejara/ en mi libertad/

Más dije: Donosa/ (por saber quien era), /donde es la vaquera / de la Finojosa".

După Vicente Salvá[6], scriitorii vechi au folosit pentru eleganță ("per gala") acest timp în locul preteritului indicativ, care se formează din auxiliarul había și participiul trecut.

In spaniola clasică, forma în -ra ca indicativ are o frecvență foarte scăzută, de 0,1%, în raport cu 44,3% cît reprezintă folosirea aceleiași forme cu valoare de imperfect conjunctiv[7].

Faptul că forma sintetică cantara pierde mult din sensul etimologic se explică prin concurența pe care i-o face forma perifrastică había cantado. Ea capătă, în schimb, înțelesul de imperfect conjunctiv, intrînd în acest caz în competiție cu cealaltă formă de conjunctiv imperfect, cantase, de care am pomenit.

Pentru a reda culoarea epocii medievale, unii scriitori moderni s-au folosit de mai mult ca perfectul sintetic. Este de menționat, în această privință, romanticul contemporan cu Eminescu, Gustavo Adolfo Bécquer.

Astăzi, acest timp se mai folosește în spaniolă doar dialectal. Il întîlnim în țări ale Americii Latine (în Cuba, de exemplu sau în poeziile lui Nicolás Guillén). Faptul vine să confirme nota de conservatorism a spaniolei americane în raport cu cea peninsulară, de origine. O relevă însăși frecvența mai mare, în spaniola americană, a perfectului simplu, față de răspîndirea perfectului compus în spaniola iberică - o tendință foarte puternică și în română, italiană sau franceză.

In ceea ce priveşte portugheza, actualmente coexistă două forme ale mai mult ca perfectului indicativ, în limbajul scris ca şi în cel vorbit: o formă simplă(cantara) şi una compusă (tinha cantado). Se pare că şi în acest caz forma care cîştigă terem este cea perifrastică.

Cîteva concluzii

Evoluţia limbii latine spre limbile romanice actuale atestă posibilitatea folosirii unui timp în locul altuia,ori chiar a unui mod în locul altuia: a mai mult ca perfectului conjunctiv latin, de exemplu, ca mai mult ca perfect indicativ în limba română.

S-a remarcat, apoi, concurenţa dintre sintetic şi perifrastic în cazul valorii de bază a mai mult ca perfectului, adică folosirea sa ca timp relativ pentru exprimarea anterităţii. In franceză şi italiană, limbi situate în centrul Romaniei şi caracterizate, astfel, printr-un evoluţionism mai accelerat, perifraza habebam + cantatum s-a impus de la început şi a înlăturat definitiv forma sintetică cantavĕram,prima fiind mult mai clară şi mai expresivă. In spaniolă şi portugheză - limbi situate pe o arie laterală a teriteriului romanic, iar prin aceasta mai conservateare şi, deci, mai apropiate de latina clasică - timpurile verbale s-au păstrat mult mai bine. Se ajunge, astfel, la sinonimia morfosintactică: două forme de imperfect conjunctiv, două forme de condiţional, două forme de mai mult ca perfect.

Pentru ilustrarea decalajului amintit, notăm că din cele 10 timpuri verbale sintetice de la indicativ şi conjunctiv, franceza a păstrat doar 5, pe cînd iberoromanica 7. Aşa se ex-

plică coabitarea îndelungată, în ibero-romanică, a formei sintetice cu forma analitică, la un anumit stadiu al respectivei limbi existînd două forme verbale cu acelaşi înţeles, dar cu funcţii stilistice specifice. Ne aflăm în faţa unui tip, încă insuficient cercetat, de sinonimie morfosintactică. Datorită ei, limba spaniolă a putut exprima acţiunile verbale cu o fineţe improprie celorlalte limbi romanice.[8]

N O T E

1) Cf.Antoine Meillet, Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes, Paris, 1903, p.175; Iuliu Valaori, Elemente de lingvistică indoeuropeană, Buc.,1924, p.314.

2) C.H.Grandgent,Introducere în latina vulgară,Cluj,1958,p.72.

3) Pentru valorile principale din limba latină,am extras exemple din: Toma I.Vasilescu,Curs de sintaxă istorică a limbii latine,Buc., 1962, pp. 127-128.

4) Şt. Cuciureanu, Construcţii ipotetice în dialectele italiene meridionale,în vol. Omagiu lui I.Iordan,Buc.,1958,p.219.

5) Editura Academiei, Bucureşti, 1962.

6) Gramatica de la lengua española según ahóra se habla, Garnier, Paris, p.181.

7) Maria Dimitreva Vasilieva,Sobre algunos aspectos de la categoria gramatical "condicional" en espanol, "Studii şi cercetări lingvistice", nr.3, 1981, pp.285-293.

8) Ne închipuim că în secvenţa "He mirado en tus arriates/ y en ninguno de ellos vi/ esa flor que yo perdiera/ un día del mes de abril" ("Am privit în răzoarele tale/ şi în nici unul din ele nu am văzut/ acea floare pe care o pierdusem/ într-o zi din luna aprilie") din Carlos María de Vallejo (Se me ha perdido una niña - Mi s-a pierdut o copilă) valoarea stilistică n-ar mai rămîne aceeaşi înlocuind mai mult ca perfectul sintetic perdiera cu unul perifrastic.

ELEMENTUL LATIN LITERAR ÎN LIMBILE ROMÂNĂ, POLONĂ, UCRAINEANĂ ŞI RUSĂ

de Ioan LOBIUC

Regretatul filolog clasic H. Mihăescu, sublinia că: "Studiul ştiinţific al limbii noastre fără luarea în considerare a întregului complex de probleme din Europa sud-estică este cu neputinţă!"[1]

1. Limbile clasice, greaca şi latina (aceasta din urmă fiind, după aprecierea lui Ch. Bally, izvorul cel mai de seamă al înnoirii vocabularului limbilor romanice), sînt principalii furnizori ai aşanumitului lexic internaţional. Studierea acestuia este afectată, cel puţin din punct de vedere teoretic în chip negativ, de păreri contradictorii. Conform unei din opinii, formaţiile tehnico-ştiinţifice de la radicali şi formanţi greco-latini, de tipul telefon, telegraf, cinematograf, magnetofon ş.a., extrem de frecvente şi, deci, caracteristice limbilor de azi, ar trebui disociate de împrumuturi. Se afirmă că specificul termenilor creaţi pe această cale ar consta în aceea că ei "nu au patrie", nu au o sursă "vie" a împrumutării, spre deosebire de marea majoritate a împrumuturilor "propriu-zise". Astfel de cuvinte-termeni realizaţi din lexeme (sau numai morfeme) greceşti şi latineşti, mi se spune, nu se corelează cu un mediu lingual "viu" care să justifice apariţia lor şi, în plus, contracarează tendinţa limbilor de a-şi păstra originalitatea fizionomiei lexicale. Grecismele şi latinismele, "dobîndite" din nişte limbi "moarte", sînt lipsite de coloratură naţională, modificîndu-se, în mică-

ţia de la o limbă la alta, doar grafic şi fonetic: totuşi, "în majoritatea cazurilor, analiza lingvistică a unui termen internaţional greco-latin nu lămureşte nimic din istoria lui, rolul decisiv revenind, aici, datelor istorice despre referentul însuşi" (cf. aeroplan, automobil etc.)[2]

Contra acestui punct de vedere extrem, care exclude internaţionalismele (lexeme formate pe un teren naţional, dar extinse, ca şi modelele lor "călătoare", într-o serie întreagă de alte limbi) dintre împrumuturi[3], se obiectează, pe bună dreptate, că în felul acesta se amestecă două planuri, două proiecţii ale cercetării: planul istoriei concrete a limbii receptoare (din punctul de vedere al acesteia, toate internaţionalismele nu pot fi decît împrumuturi!) şi planul istoriei concrete a lexicului "migrator" ca istorie "externă" a limbii naţionale respective. Nu trebuie pierdută din vedere, totuşi, posibilitatea împrumutării concomitente a unor lexeme sau serii lexicale din cîteva limbi, în virtutea naturii lor "internaţionale", fapt ce complică nu numai identificarea sursei (imediate a) împrumutului, ci şi desfăşurarea procesului de adaptare şi încadrare formală în noul mediu (creşterea variantei, în speţă a celei fonetice, cu ierarhizarea variantelor "forte" şi "slabe" într-o serie de forme naţionale ş.a.)[4]

Într-adevăr, istoria lingvisticii a înregistrat numeroase principii de clasificare a împrumuturilor, mai ales de la A. Schleicher încoace, în cuvinte străine (Fremdwörter) şi împrumutate (Lehnwörter), în xenisme (peregrinisme) şi barbarisme, deci în împământenite sau nu, în penetraţii (doar) şi împrumuturi reale, în împrumuturi

cognitive (la alţii, cultural-istorice, care se preiau odată cu noţiunile şi obiectele venite din afară) şi de lux (sau propriu-zis linguale) sau (ca la Pierre Guiraud) în împrumuturi denotative şi conotative (acestea din urmă, mai degrabă evocative şi neobligatorii), deci în condiţionate şi necondiţionate, apoi în directe şi indirecte (sau "prin filieră"), în orale şi scrise etc.[5] Dincolo de gradul de necesitate şi frecvenţă sporit al lor, internaţionalismele (cf.lexeme ca civilizaţie, democraţie ş.a) nu diferă însă, prin tratamentul la care sînt supuse în limbile receptoare, adică interferate, de împrumuturile propriu-zise (iarăşi diferenţiate, cîteodată, drept cuvinte străine în opunere cu cele dintîi[6]).

2. Printre preliminariile studiului nostru nu figurează doar chestiunea canalelor şi a cadrelor temporale şi geografice de difuziune a latinei de după "sfîrşitul" ei ca idiom autonom în uz "natural".Este vorba, mai întîi, de disocierea latinei însăşi în orală şi scrisă (cu toate corelaţiile dintre cele două limbaje, dar şi cu toate caracterele specifice şi virtuţile în plus ale celui scris) şi de perpetuarea acesteia din urmă prin bilingvism cult, individual şi de grup. Puterea de influenţă a unei limbi cvasi "moarte" asupra diverselor idiomuri (strîns sau de departe) înrudite ori neînrudite, ponderea, tratamentul fonosemantic şi gramatical, ca şi derivativ, apoi frazeologic, în fine stilistic al latinismelor, vitalitatea lor extraordinară, aproape unică, se cer urmărite şi pe aceste două coordonate.

În cazul latinei, periodizarea s-a făcut şi se mai face mai ales în lumina limbii scrise, de unde întrebări despre "diverţul"latinei orale faţă de cea scrisă (deşi ar trebui invers!), despre data cînd "a murit" latina (deşi n-a putut "muri" decît cea vorbită), cert fiind că limbajul scris e secund, posterior celui oral pentru orice comunitate şi că oralizarea unui text scris va da o mostră de limbă vorbită secundară, nu primară şi naturală în plenitudinea trăsăturilor ei esenţiale, după cum simpla proiecţie (fixare, notare, "fotografiere") grafică a unui mesaj oral încă nu înseamnă un limbaj scris autentic. (Răspunsul mai vechi, al lui F. Lot, că, dacă latina este limba care corespunde limbii scrise corecte, aşa cum a fost normalizată aceasta în epoca clasică, atunci latina nu s-a mai "vorbit" de cînd a început ea să se vorbească altfel decum se scria, e socotit azi naiv. De aceea, J. Hermann preferă să pornească de la data dispariţiei unor trăsături structurale intrinseci ale latinei şi a apariţiei de noi trăsături structurale specific romanice în limba vorbită, ca şi de la dezagregarea unităţii latinei în plan teritorial? Distincţia oral/scris se pune de la chiar primele difuziuni ale latinei şi de la primele influenţe ale ei asupra altor limbi. (Astfel, primele latinisme în greaca scrisă sînt atestate de pe la jumătatea secolului al II-lea. î.e.n., fiind nevoie de stabilirea pătrunderii lor fie pe cale orală, fie pe cale scrisă[7a].

Bilingvismul : limba latină / (o) limbă naţională (cei doi termeni putînd fi, alternativ ori simultan, după formula lui J. Vendryes, lingua del pane sau/ şi lingua del

cucere) trebuie privit nu doar ca unul artificial (cum este, îndeobște, cel provocat și dirijat de școală) sau, pur și simplu, cult ("al oamenilor cultivați", cum zicea A.Meillet), ci și voluntar, cu selecție și utilizarea faptelor de limbă realizată numai conștient, lipsindu-le "modele" orale paralele. Oricum, este de înțeles o afirmație, pe deplin autorizată, ca cea a lui André Martinet (pentru care "influența reciprocă a limbilor este unul din cei mai puternici stimuli ai schimbărilor în limbă"[8]; "Faptul că Cicero a fost purtător al bilingvismului latino-grecesc a lăsat urme de neșters în vocabularul nostru de astăzi"[9].

"Urmele" latinei scrise (antice și ale redacțiilor ei medievale) servesc ca indice de evaluare a chiar limbilor romanice, a similitudinilor și deosebirilor dintre ele ca "fidelitate" și ca "distanțare" a lor față de limba de origine. In acest sens, Gh. Gamproux conchide că "In ce privește lexicul, limbile romanice oferă același amestec de fapte asemănătoare tuturora și de fapte mai mult sau mai puțin specifice fiecăreia. Ele posedă un fond latin comun, cu inflexiuni locale: italiana are avantajul de a fi reținut lexicul latinei clasice; spaniola și portugheza au conservat un anume număr de tipuri lexicale clasice dispărute aiurea, chiar și în Italia; franceza și occitana au păstrat aproape același fond latin, franceza fiind mai inovatoare decît occitana; în ce privește româna, fondul latin al limbii comune este, în ansamblu, același cu cel din restul Romaniei, însă el prezintă anumite trăsături particulare pe care le împarte cu italiana"[10]. Tabloul nu este, însă, numai al fondului

moştenit, ci şi al celui ulterior adăugat: "Împrumuturile sînt numeroase, în diverse sensuri. Italiana a reintrodus, din fericire, un important contingent de cuvinte latine care se disting de masa lexicală prin conservatorismul fonetic al limbii. La fel e cu occitana, formele lexicului savant din limba veche adaptîndu-se direct foneticii.Dimpotrivă, în franceză împrumuturile savante formează o masă bine delimitată, creîndu-se adesea dublete la formele populare. Franceza modernă se caracterizează prin pierderea unui mare număr de termeni ai lexicului popular din fondul primitiv şi printr-o masă de împrumuturi fără de număr fie din latina Evului Mediu, fie din latina clasică", caracteristică francezei fiind o puternică lexicalizare ce limitează derivarea şi slaba motivare dintre semnificant şi semnificat, de unde "fărîmiţarea" familiilor de cuvinte, abundenţa de omonime, "slăbiciunea" autonomiei cuvîntului. "Româna nu numai că a valorificat tezaurul graiurilor ei populare, ci a suferit, în acelaşi timp, o largă influenţă franceză"[11].

Împrumuturile servesc şi la individualizarea între ele a limbilor din aceeaşi (sub)familie genetică. Cu privire la idiomurile slave, cercetări recente constată că"din punct de vedere lexical, ucraineana e cea mai apropiată de bielorusă, foarte apropiată de rusă, relativ apropiată de poloneză, în măsură mai mică de slovacă şi în măsură şi mai mică de cehă, lujică şi de limbile sud-slave; lexicul limbii ruse e cel mai apropiat de cel bielorus şi ucrainean, mai puţin de cel polon şi bulgar, iar şi mai puţin de cel al altor limbi; limba polonă este cea mai apropie

de cehă şi slovacă, mai depărtată de lexicul limbilor lujice, mai aprope de bielorusă şi ucraineană, relativ distanţată de rusă şi cel mai departe de lexicul limbilor slave de sud"[12]. Împrumuturile diferenţiază şi fiecare subfamilie, de pildă, limbile est-slave, în sensul că ucraineana şi bielorusa au numeroase împrumuturi polone şi germane, rusa - numeroase cuvinte de origine finică şi uzalo-altaică, dar mai puţine polonisme; ucraineana se particularizează prin împrumuturi de origine turcică, românească şi maghiară; bielorusa se distinge, în plus, prin lituanisme; pe de altă parte, rusa a absorbit multe (sud-) slavonisme bisericeşti, accidentale în ucraineană şi bielorusă[13].

3. În asemenea evaluări elementele latine literare au aveau cum să fie atrase, deşi studiul comparativ al lor (fie şi numai în calitate de "internaţionalisme apatride") interesează nu numai contactele celor patru limbi cu latina şi, deci, problematica lingvistică a acestor interferenţe e drept , unilaterale, sistemul şi structura latinei neputînd fi afectată prin asemenea interferenţe), ci şi gradul de "culturalitate" şi de copartisipare internaţională (sau măcar europeană) a lexicului lor. Relevantă este, însă, cu deosebire comparaţia celor trei limbi slave în bloc cu româna ca limbă romanică, din perspectiva avută aici în vedere. Pentru aceasta trebuie fixate "canalele difuziunii, "iradierii" pe cale "extrateritorială", deci culturală, a latinei scrise, în varianta ei clasică şi, mai ales, în ipostazele medievale ale ei (inclusiv, "ortoepiile", pronunţiile - cu corespondent în ceea ce textologia formală numeşte "lecţiunile" - naţionale, italiene, franceze,

germane, maghiare, ceha, polone, ruse şi, firesţe, româneşti, ale latinei scrise). Cum se ştie adoptarea alfabetului latin la scrierea limbii române a provocat un întreg "război"lingvistic, început mai ales după 1780 şi continuat în spre începuturile veacului nostru). Greutăţi, poate şi mai numeroase, vor fi avut limbile slave pomenite nu numai în sfera grafiei, ci şi în aceea a adoptării limbii latine - limbă de cult, de ştiinţă şi cultură timp de atîtea veacuri în Occident, limbă socotită prototip al "perfecţiunii"mecanismului lingual ca adecvare la expresia maximal dezirabilă a principiilor, formelor şi categoriilor raţiunii universale - ca limbă oficială (un timp şi unică) a bisericii, cancelariei, administraţiei şi, practic, a întregii culturi, pe fondul "conflictului" cu limbile populare "vii", aspirante de timpuriu în întreaga Europă la funcţiile limbii naţionale.

Nu numai prestigiul milenar extraordinar al latinei în Occident (cu şansa enormă de revigorare a ei prin Renaştere), ci şi interesele şi misiunile Scaunului Apostolic îi vor asigura, de timpuriu, o reală şi largă penetraţie în Europa de Est, cum probează, pe lîngă izvoarele medievale germane şi maghiare, Dicţionarul latinei medievale din Polonia[14], ca şi colecţia de Documenta Ucrainae Historica, ce se editează de pe la finele anilor '60 la Roma şi care cuprinde o foarte mare parte din întreaga corespondenţă, eclesiastică şi misionară, a Vaticanului cu Răsăritul Europei.

In Polonia, încreştinarea catolică a poporului (sub

Mieszko I în anul 966) a facilitat (probabil, ca şi la maghiari) chiar şi organizarea statală a lor şi a făcut ca limba latină să devină, pentru cîteva secole, chiar limba de cult şi oficială a preaspătului şi de atîtea ori bulversatului, dar şi expansionistului stat polon, limba polonă reintrînd în drepturile ei abia din secolele XIV-XV. Aceasta, în timp ce creştinarea slavilor estici (mai exact, a proto-ucrainenilor, căci ei sînt autohtonii vechii Rusii Kievene şi, oricum, moştenitorii de drept şi de fapt ai acestui cnezat care a preluat, prin Bizanţ, mult din cultura şi civilizaţia romană provincială şi care a jucat, pînă la dezmembrarea sa de pe la jumătatea veacului al XII-lea, un important rol pe scena politică europeană prin relaţii economice, politico-dinastice şi culturale cu întregul Apus european) a impus la aceştia slavona de creaţie sud-slavă, diversificată curînd în tot atîtea "redacţii naţionale" şi ajunsă, între secolele IX-XII/XV-XVI, cu unele prelungiri în timp, limbă oficială în cele trei ţări române. Este epoca (sau un şir de epoci) cînd, pe de o parte, româna pierde, în secolele XV/XVI, prin concurenţă cum a demonstrat foarte bine Ovid Densuşianu[15]) şi nu prin vreo lipsă anterioară a lor, o serie întreagă de latinisme moştenite (unele chiar "cărturăreşti", acestea, de tipul carte, a scrie, menţinute prin forţa contrastului şi a rezistenţei culturale), şi cînd, pe de altă parte, ea va cunoaşte un proces de "un vast ansamblu, unic în lume, numit " relatinizare ", cu formula lui Alf Lombard, care îl crede - pe bază de exemple ca pedestru şi a supravenі -

început deja în secolul al XVII-lea, ba, în virtutea derivatului pedestraș, chiar din secolul al XVI-lea[16], alăturînd fondul latin savant, de fapt întreţesîndu-l cu cel de "strat", adică moştenit. In acest timp, influenţa latină îşi atingea în Polonia apogeul, iar în Ucraina şi Rusia ea era în plină desfăşurare, dar valul culturalizator al ei nu putea găsi, în aceste trei limbi, supertul unui fond latin preexistent (prin moştenire) ca în română. Dacă româna, tot după constatările lui A. Lombard şi ale altora, va renunţa curînd să adapteze cuvintele de origine franceză,preferînd sursa latină sau italiană ori latinizîndu-le uşor (cf. patrimoniu, claritate, abunda, asana, echivala, impieta) ori modificîndu-le (sesiza, avertiza), calchiindu-le, traducîndu-le etc., limbile slave n-au avut o asemenea posibilitate, primele modele de asimilare a latinismelor savante fiind cele indigene (slave) ori germanice ş.a. Aici este temeiul principal al cercetării noastre comparative asupra tratamentului de adaptare şi asimilare a influenţelor date în cele patru limbi. Însă tocmai în lumina a ceea ce au asimilat în lexicul (şi chiar, firește în mod parţial, în gramatica) lor limbile slave - cu toată înstrăinarea, e drept relativă, a lor de "sursă" din limba latină, aşa-zisa absenţă a vreunui latinism cărturăresc în româna preliterară trebuie serios reexaminată. S-ar putea că "neologicul" (căci îl include DN)[17] (a) imputa să nu mai fie deloc ca atare, ci anterior veacurilor XVI/XVII. Este greu, dacă nu imposibil, de admis că, utilizîndu-se încă de la finele secolului XIV (în Ardeal şi mai devreme poate) în corespondenţa cancela-

ristică (diplomatică) externă, uneori şi cea internă, limba latină medievală, aceasta să nu fi lăsat vreo urmă în lexicul, chiar uzual, al cărturarilor din cele trei ţări române, urmă lesne de perpetuat prin "importul", de după cronicarii moldoveni (aflaţi în contact strîns cu universul lingual şi cultural latin, mediereа acestui contact prin Polonia şi Ucraina neavînd vreo importanţă de principiu) din ce în ce mai masiv de latinisme savante luate direct de la "sursă". (O bună parte a acestui considerabil fond lexical latin (e-romanic) livresc va fi "diminuată" ca urmare a inevitabilei ajustări a împrumuturilor după lexemele latine moştenite, fapt consemnat în mod consecvent în dicţionarele noastre etimologice, aceasta mai ales în cazul franţuzismelor, mult mai "debilizate" fonetic faţă de neologismele latine şi avînd nevoie de "sprijinul" corpurilor fonetice preexistente; nu avem în vedere, firesc, calcurile, de diverse tipuri, structuri şi complexităţi, după modele străine, cf. prevedeá după fr.prévoir etc. etc., ci "modelarea" evasiobligatorie a unor împrumuturi, cf. pretinde fr.prétendre, care ar fi trebuit adaptat fonetic şi încadrat gramatical cu totul altfel, dacă n-ar fi fost apropiat de întinde ş.a.).

Firesc, etimologizări forţate (atît de păgubitoare în studiul ştiinţific al contactelor dintre limbi) nu mai au ce căuta în problematica noastră şi le şi ignorăm. Reţinem, aici, doar "participările" mai mult sau mai puţin directe ale latinei postclasice. H.Mihăescu demonstrează că dintre împrumuturile bizantine pătrunse în română între vv.VII-XIV, din totalul de 278, doar 22 sînt directe;

dintre cele 254 "indirecte" sînt 2 venite "prin mijlocirea limbii latine medievale" (bumbac şi căpitan, invocîndu-se "filiera" croată şi ungară)[18]. Bazat pe datele lexicului documentelor slavone şi latine medii, G. Mihăilă înregistrează, printre cele 628 românesti, 207 lexeme moştenite şi 1 cuvînt "mediolatin sau italian"[19]. Prudenţa excesivă şi restrictivitatea criteriilor de atribuire anume românei a cuvintelor (fie şi numai, în izvoarele respective, oncmizate, ceea ce revendică, implacabil, un cuvînt comun sau un nume propriu preexistent, dar asimilat minimal ca bază de motivaţie, adică de producere de alte noi denumiri) s-au redus, întrucîtva în DERS[20]. Totuşi, la o reexaminare a datelor problemei, am reuşit, pe baze documentare certe, să sporim inventarul de românisme din slavona moldovenească cu aproape 100 de lexeme şi să dovedim apartenenţa lor exclusivă la româna vorbită de pe atunci (ca şi de dinainte şi de după aceea, ca în cazul entopicului apă, moştenit din lat. aqua, nerecunoscut ca românism în cele două lucrări mai sus citate pe motive strict formale, mitîndu-se "imprevizibilitatea" gradului de integrare, deci, de adaptare a unui "neaoşism" într-un text de limbă oficială nenaţională[21]. Un asemenea lexem precum apă (cuţit ş.a.) scriptorii de acte şi de documente nu puteau să-l introducă, să-l transfere decît din limba mediului lingual majoritar în textul slavon al actului din anul 1458[22]; în caz contrar, ar trebui să tratăm "limba" fiecărui text doar ca "limbaj de autor" (fie el şi supus diverselor canoane coercitive), irelevant şi necorelabil cu "limba" altor texte de acelaşi gen tematic,

registru stilistic etc. (cu teată dependenţa, în cazul textelor traduse, deci numai reproduse, de "original" sau, în cazul celor cancelaristice, de formule şi clişee, nu numai gramaticale ci şi lexical-semantice, obligatorii).

Avînd în vedere mărturiile vastei literaturi de teorie a contactelor dintre limbi (în speţă, a bilingvismului) şi de psiholingvistică (privitoare mai ales la "configuraţiile", asociaţiile dintre cuvinte în conştiinţa vorbitorilor, cuvinte fie "simultane", fie diferenţiate de ei într-un fel sau altul)[23], putem presupune că între împuta (cf.şi împutare "dojană; sudalmă; blestem" şi împutăciune "mustrare", împutător "ocărîtor" din secolul al XVI-lea[24], oricît se vor fi arhaizat acestea pînă în veacul al XIX-lea, cînd intervine "sursa" neologică franceză (imputer, imputation), care ne dă a imputá (v. supra, n.19), hiatusul cronologic este ca şi inexistent[25], deşi o etimologie lingvistică strict istorico-culturală ar vedea şi în acest caz un banal dublet etimologic, înscriabil la cupluri de tipul bătrîn/veteran, subţire/ subtil, mormînt/ monument, virtute/ virtute, cunună /coro(a)nă, ager/ agil, pămînt/pav- (-é,-ai etc) şi multe altele.

Slavona la români, ca limbă nu numai aloglotă ci şi (în mare parte)alogenă, oricum cărturească, a reuşit să imprime limbii române foarte multe împrumuturi, greu de explicat numai prin simbioză şi absorbţie etnică a slavilor "(daco-)mossici" de către romanicii dunăreni. F. Petrovici probase că aspectul bulgăresc "al influenţei slave meridionale asupra limbii române provine mai ales din slavona bisericească, întrebuinţată secole de-a rîndul în ţările române

ca limbă a bisericii, administraţiei, a diplomaţiei şi a literaturii în general", încît "dintre toate elementele slave din limba română avînd <u>št</u>, <u>žd</u>, poate numai <u>grajd</u> e un termen de origine sigur populară. Toţi ceilalţi pot fi de origine savantă (<u>moaşte</u>, <u>odăjdii</u>, <u>peşteră</u>, <u>nădejde</u> etc.) "[26] S.Puşcariu afirmase, cu tărie, că "Intr-o vreme cînd biserica stăpînea viaţa culturală, cărţile sfinte nu influenţau numai limba literară, ci cuvintele lor intrau pînă în adîncurile graiului de toate zilele, apărînd în locul cuvintelor vechi (precum <u>post</u> în loc de <u>sec</u>, <u>pomană</u> în loc de <u>comînd</u> etc."[27], iar Th.Capidan socotea că,prin biserică, limba slavonă "ne-a schimbat fizionomia limbii prin înlocuiri de cuvinte dintre cele mai uzuale"[28]. Se consideră - dincolo de unele judecăţi negative - că fiind, <u>ca şi latina în apusul Europei</u>, o limbă cu caracter internaţional, slavona a prilejuit "strînse contacte spirituale între state şi clasele stăpînitoare ale diferitelor ţări, a creat o solidaritate între state şi a ajutat luptele comune pentru independenţă", iar în plan strict cultural şi literar a determinat o intensă circulaţie a textelor de tot felul dinspre slavi la români şi, cu aceeaşi putere, şi invers[29]. Latina n-a circulat exclusiv în Occident, ci şi - e drept, cu funcţii mai restrînse - şi în Estul european, iar prin analogie cu puterea de influenţă a slavonei, rolul ei în ţările române trebuie reconsiderat, avînd în vedere, pe de o parte, folosirea ei, paralelă ori simultană cu slavona, în redactarea unor documente externe şi chiar interne, deci, existenţa unor scriptori ("notari") de latină, a unor centre religioase[30] şi aşezăminte şcolare de limbă latină[31]

etc.[31], pe de altă parte, răspîndirea, funcţionarea şi prestigiul limbii latine în ţările din jur (Ungaria, Croaţia, Polonia, Ucraina şi, mai tîrziu, Rusia moscovită), limbile respective fiind şi una din sursele unor latinisme livreşti pentru română[32].

4. Revenim la difuziunea latinei (ca limbă de studiu, de cult, de ştiinţă şi cultură, de instrument de comunicare oficială sau neoficială în plan naţional şi, mai ales, internaţional), puterea ei de circulaţie şi de influenţă fiind dependentă, pînă la un punct, de deosebirea dintre ţări <u>catolice</u> şi <u>necatolice</u>, disociere îngemănată cu cea dintre ţări <u>romanice</u> şi <u>non-romanice</u>, în speţă (pentru interesul discuţiei noastre) slave.

Cum am mai spus, influenţa creştină în Polonia datează din secolul al X-lea (poate chiar dintr-al IX-lea, cînd Silezia şi regiunea Vistulei aparţineau statului morav al Moimir-ilor), iar epoca veche polonă este plasată, convenţional, între a. 1136 (bula papei Innocentius al II-lea către arhiepiscopul Jakub) şi hotarul veacurilor XV-XVI. Acum, limba polonă primeşte, masiv, terminologia creştină latină (în mare parte prin mijlocirea limbilor germană şi cehă): <u>angelus</u>, <u>euangelium</u>, <u>calendae</u>, <u>pater (noster)</u>, <u>pāgānus</u>; <u>Cristus</u>, <u>castellum</u>, <u>altāre</u>, <u>abbatem</u>, <u>missa</u>, <u>pāpa</u> ş.a.[33] Este perioada cînd polona nu e decît <u>sermo vulgaris</u> în raport cu imensul prestigiu al latinei, care, în acord cu îndelungata tradiţie a Occidentului, aceasta "domina în şcoală, în liturghie, în administraţia bisericească, ca expresie a idealurilor universaliste ale Bisericii, a ubicuităţii creştine suprateritoriale a ei, ca marcă a instrucţiei

şi reuşitei sociale"[34]. Potenţialul expresiv al lexicului polonez de atunci, care îşi croia cu greu drumul de afirmare în viaţa naţională, este mult redus faţă de bogăţia sinonimică a latinei din care se traducea. De pildă, în biblii şi psaltiri "Verbelor latine laudare, gloriari, adorare, benedicere, confiteri le corespunde unicul chwalić. Facere, agere, operari, gerere, aedificare, fingere, sînt redate prin czynić. Pulchritudo, decor, species sînt krasa. Lat. diferite sonor, sonus şi sonitus converg în corespondentul unic świek. Lat. gloria şi laus au două corespondente polone, chwała şi sława, fără însă disocierea celor două noţiuni conform diferenţierii lor în original"[35]. Compensativ, semantica lexicului teologic se îmbogăţeşte prin numeroase calcuri (şi nu numai în această sferă, întocmai cum planul semantic al lexicului ceh a cunoscut o foarte puternică influenţă germană): bozstwo "deitas", człowieczeństwo "humanitas", dobro "bonum", zło "malum" etc.[36] Cele mai numeroase sînt însă împrumuturile integrale (multe prin cehă, iar aici din germană) din latină ca limbă a liturghiei, organizării şi administraţiei Bisericii romano-catolice în Apus, extinse curînd şi mai ales în epoca medio-polonă, la aproape toate sferele lexicale. In epoca modernă (care începe cu deceniul al 8-lea al veacului al XVIII-lea), după patru secole de precumpănire absolută printre împrumuturi, latinismele îşi pierd ceva din vigoare, rămînînd însă, în număr de sute şi sute întregi, în lexical curent al oricărui polonez cult sau semicult.[37] Ideea, însă, cum că limba polonă a fost o "limbă directoare" pentru ucraineană şi rusă (o limbă poate fi astfel faţă de o alta cel

mult în ce privește umplerea lexicului, în speță a stratului livresc al acestuia)[38], că orice supus al Poloniei trebuia să fi gîndit (obligatoriu?!) în polonă ca limbă oficială înainte de a se exprima în limba sa maternă[39] trebuie privită cu maximă rezervă.

Oricum, stăpînirea polonă (și prin Lituania) asupra Ucrainei vestice a favorizat penetrația de timpuriu, aici (iar de aici, înspre Rusia moscovită), a latinei, îndeosebi după pătrunderea în Lituania, de prin deceniul al 4-lea al veacului XVI, a ideilor Reformei și, apoi, ale calvinismului și socinianismului (să nu uităm că, deși ostili Reformei, la scurtă vreme după aceea, aici se așează și iezuiții, în Polonia de prin 1564, iar în Lituania, din 1569). Fenomenul se produce în cadrul unui proces tensionat de codificare a unei limbi literare înnoite pe baze populare (în contra tradiției slavonei bisericești) și de laicizare a învățămîntului, cu polemici aprinse în jurul sursei optimale a acestuia și a limbii didactice, preferîndu-se drept cea mai dezirabilă pentru această funcție cînd slavona (pe fondul contraofensivei la adresa Uniei din 1569 de la Lublin),[40] cînd greaca (ca mai sigură pentru puritatea dogmelor credinței ortodoxe). Dacă în prima școală cu caracter "științific", înființată la Ostrog în 1580, se declară, ca "pavăză" contra latinei, greaca, iar în statutul Școlii din L'viv (1586), numită "școală de știință greacă și slovenă", latina nu este amintită, foarte curînd în școli similare latina este introdusă "oficial" (după polonă, greacă și slavonă, ca în statutul Frăției din Vilnius, 1588, al Frăției kievlene ș.a.). Un remarcabil specialist în istoria culturii,

literaturii şi limbii ucrainene, P.H. ŻYTECKI (1836-1911), socotea că "odată conştientizată în Ucrain nevoia de şcoli, aceste şcoli trebuiau să devină, mai devreme sau mai tîrziu, şcoli latineşti" ca mijloc de renaştere naţională într-un stat catolic (Polonia), în care latina era "limba bisericii şi a şcolii, limba conceptelor civice şi politice, intrînd în chiar firea vieţii polone comune drept ingredient necesar la polona oricărui vorbitor mai mult sau mai puţin cultivat"[41]. Problema care se punea era de a nu altera prin "ştiinţa lătinicî" prospeţimea suflului de năzuinţe populare naţionale, o soluţie remarcabilă dîndu-i, în deceniul al 3-lea al sec. XVII, mitropolitul Petru Movilă, limpezitor al dogmaticii ortodoxe, întemeietor al Academiei kievo-movilene (1631-1632), prin care Kievul (re)devine focar al culturii şi al învăţămîntului pentru întreaga Rusie (dar şi pentru alte ţări slave şi neslave). După constatările aceluiaşi exeget, aceasta din urmă nu s-a alimentat din sursă primară, anume nu din umanismul european care năzuia, în Apus, să elibereze gîndirea de autoritatea înrobitoare a teologiei medievale şi nu din noile vederi ale lui Bacon despre izvoarele prime ale cunoaşterii omeneşti", dar, cînd P.Movilă apărea pe scenă publică, "realismul lui Bacon (mort deja la acea vreme) încă nu reuşise să pătrundă în şcolile europene, iar umanismul îşi pierduse, în circumstanţele şcolii, "acea acuitate şi aciditate de care erau pătrunse creaţiile umaniştilor. Influenţa lui s-a mărginit, aici, la substituirea latinei medievale cu cea clasică, trivium şi quadrivium rămînînd neatinse, dar cu o prioritate a ştiinţelor trivium-ului, adică a gramaticii, dialec-

ticii şi retoricii faţă de ştiinţele quadrivium-ului, însă cu aceeaşi unilateralitate a metodei destinate exersării laturilor formale ale gîndirii, exprimate în formele căutate ale latinei clasice. Conform acestui ţel, studierea scriitorilor clasici nu trecea dincolo de exerciţiile de stil care rafinau mecanismul limbii în defavoarea conţinutului ei (?!). Domnia latinei clasice îi conferea aspectul unei a doua limbi naţionale (s.aut.) adevărata limbă naţională fiind în totală desconsiderare. Aşa s-a întîmplat pretutindeni în Europa, nu numai în şcolile catolice, ci şi în cele protestante, nu numai în sec. XVI, ci şi în prima jumătate a veacului XVII, pînă cînd ideile lui Amos Comenius se vor impune în practica şcolară. Dar aceasta s-a întîmplat abia după pacea de la Westfalia, deci la 20 de ani de la înfiinţarea Academiei Kievo-moviliene. Se înţelege de la sine că lui P. Movilă nu-i rămînea altceva decît să-şi aleagă ca model pentru şcoala sa tipul unei şcoli de latinie, curentă în epocă. El a şi procedat astfel, impunînd - cum se spune în panegiricul său - un Helikon, adică "o grădină a cunoaşterii" conţinînd în sa opt ştiinţe. Pe lîngă cunoscutele ştiinţe din trivium, în panegiric sînt enumerate şi ştiinţele quadrivium-ului: aritmetica, muzica, geografia şi astronomia. Toate se supun teologiei, ca rădăcină şi culme a tuturor cunoştinţelor şi ştiinţelor". E de prisos să spunem că într-un asemenea Helikon nu-şi putea găsi loc vreo altă metodă de asimilare a ştiinţelor decît cea scolastică. Helikon-ul a fost impus pentru a înzestra străvechea credinţă cu ştiinţă.

Totul se reducea, deci, la însuşirea tehnicii ştiinţifice. De aici, tot felul de exerciţii şi dispute retorice, de aici, domnia şi a limbii latine, care în acele vremuri era obligatorie în ştiinţă"[42]. Puternica înflorire a culturii şi a învăţămîntului în Ucraina veacului al XVII-lea va influenţa în mod direct şi benefic procesele similare din Rusia moscovită pînă în primul deceniu al sec. al XVIII-lea, inclusiv răspîndirea latinei în mediile culte velicoruse, adaptarea neologismelor latino-romanice în limba rusă (de pildă, a celor în -(t)io, (t)ionem etc. etc.) fiind legată nemijlocit ori chiar influenţată direct de modelele de integrare a lor practicate în limba ucraineană[43] (anterior, în germană, cehă şi polonă). Problematica strict lingvistică a temei noastre formează obiectul unui alt studiu.

NOTE

1) Influenţa grecească asupra limbii române pînă în secolul al XV-lea, Bucureşti, 1966, p.87.

2) Cf. L. P. Krysin, Inojazyčnye slova v sovremennom russkom jazyke, Moscova, 1968, p. 45-46.

3) Vezi R.A. Budagov, Introducere în ştiinţa limbii, Buc., 1961, p. 136.

4) Cf. E. E. Biržakova, B. A. Vojnova, L.L. Kutina, Očerki po istoričeskoj leksikologii russkoga jazyka XVIII veka. Jazykovye kontakty i zaimstvovanija, Leningrad, 1972, p.10.

5) Vezi, printre altele, L. Deroy, L'emprunt linguistique, Paris, 1956, passim, iar acum în urmă, J.Humbley, Vers une typologie de l'emprunt linguistique, "Cahiers de lexicologie", vol. XXV, 1974, II, p. 46-70.

6) R. A. Budagov, op.cit., p.141-142.

7) Le latin vulgaire, ed. a III-a, Paris, 1975, p.114 u-

7a) Cf. Ju. A. Lopašov, K voprosu o foneticeskoj adaptacii latinskoj leksiki v greceskom jazyke (peredača lat. ē), în culeg. Voprosy jazyka i literatury narodov

balk. oskich stran, Leningrad, 1986, p.98.

8) Diffusion of language and structural linguistics ("Romance Phylology", 1952, VI, p. 4-13), trad. rus. în culeg. Novoe v lingvistike, VI, Moscova, 1972, p.83.

9) Idem, ibidem, p. 85.

10) Les langues romanes, Paris, 1974, p. 107.

11) Op.cit., p. 108-109.

12) Vstup do porivnjal'no-istoryčnoho vyvčennja slovjan'skych mov, Kiev, 1966, p.561.

13) Ibidem.

14) SŁownik Łaciny średniowiecznej (inaccesibil nouă), menţionat - fără referinţe precise - de către M. Karaś, editor al unui set de lucrări ale lui Al. Brückner, Początki i rozwój języka polskiego, PWN, Varşovia, 1974, p.395, notă la studiul lui Al. Brückner, WpŁywy Łacińskie (Influenţe latine în polonă), care, deşi aprecia că "înainte de sec. al XV-lea latina nu era cunoscută în Polonia, cu excepţia clericilor..." oferă, indirect, numeroase date despre vechimea, ponderea şi circulaţia latinismelor, pătrunderea lor de timpuriu în polona vorbită şi deformările fonosemantice ale lor în aceasta (katejus < katechizm, lamentarz < elementarz, iment < inwentarz, parsona < persona, karculacja < kalkulacja, brewider < brewiter, amprztyfikować < amplifikować ş.a.), mai interesante fiind, în raport cu asemenea etimologii populare, anume adaptări şi încadrări ale latinismelor la nivelul sistemului şi al normei limbii polone: păstrarea (vs. eliminarea, alteori) a desinenţelor latina (rudera, tratat şi ca feminin: ta rudera; margines, pulares < pugillares; partes (tabulatura); mores; legumina şi nowalia, acestea în locul formei de plural); conversiunea substantivală, cu încadrare la genul feminine (kieryka; muzyka ş.a) ori - adăugăm noi - la neutru plural (cf. "Porozmawiamy o konkretach" = "Să discutăm despre... concreturi", "Trybuna Ludu", 1988, nr.74, p.4; în română substantivarea acestui adjectiv oferă doar un abstract nominal cu articol hotărît, concretul, dar nu şi cu cel nehotărît, un concret, şi nici un plural cu desinenţa neutrelor, concreturi); adaptarea specifică a altor desinenţe, -as cu -asz (Łukasz), -us cu -usz (Liwiusz, cu excepţia lui Jezus Chrystus); lexicalizarea unor sintagme (skweres, kweres < quae res) okowita < aqua vitae); preluarea (prin "extracţie) de afixe şi folosirea lor în derivăţii interne; numeroase calcuri (structural-) semantice ş.a.

15) Istoria limbii române, vol.II. Secolul al XVI-lea, Buc., 1961, p.267 u. ca şi, în speţă, p.358 u. (aragraful Permanenţe şi substituiri lexicale).

16) Le vocabulaire d'emprunt. Questions de principe, în Actes..., tom I, Buc., 1969, p.646.

17) Florin Marcu, C.Maneca, Dicţionar de neologisme, ed.a II-a, revăzută şi adăugită, Buc., 1966, p.377. (s.v.).

18) Op.cit., p.188.

19) Dicţionar al limbii române vechi(sfîrşitul sec.al X-lea-începutul sec. al XVI-lea), Buc., 1974, p.207 (este vorba de nastar(e) = nastur(e), atestat la 1462-1463).

20) Dicţionarul elementelor româneşti din documentele slavo-române. 1374-1600, EA, Buc., 1981.

21) Ioan Lobiuc, Contribuţii la cunoaşterea influenţei limbii române asupra slavonei româneşti (I), "Analele Ştiinţifice ale Universităţii "Al.I.Cuza" din Iaşi, secţ. III.e. Lingvistică, tomul XXVII, Iaşi, 1981, p. 29-46.

22) Idem, ibidem, p. 36-37.

23) Experimentele psiholingvistice oferă numeroase şi convingătoare probe despre caracterul sistemic şi al lexicului (socotit, încă şi azi, zona iregularităţilor din limbă), cf. Tatiana Slama-Cazacu, Lecturi de psiholingvistică, Buc., 1980, passim, în special p.183 u.

24) Cf. O. Densuşianu, op.cit., II, 214, 280, 316; Florica Dimitrescu, Contribuţii la istoria limbii române vechi Buc., 1973, p.168.

25) Cf. Şt. Munteanu, V.Ţâra, Istoria limbii române literare.Privire generală, Buc., 1979, p.190-191, care, comentînd şi augmentînd observaţiile lui Alf Lombard despre sporirea în româna literară a seriilor de sinonime vechi şi populare, pe de o parte, neologice, pe de alta (ceas/ oră; cinstit/ onest; chip/ fel/ mod etc.), conchid, în urma analizei nuanţelor semantice şi stilistice ale unor neologisme (ca descinde ş.a), că româna literară "şi-a sporit şi în acelaşi timp şi-a nuanţat posibilităţile de exprimare cu ajutorul unui material lexical latino-romanic adăugat fondului popular; el nu elimină, însă, vocabularul vechi, ci i se suprapune , alcătuind un strat de cuvinte aparţinînd variantei culte a limbii variantă care-şi reface pe calea aceasta caracterul romanic sub autoritatea modelului latin".

26) E. Petrovici, Les éléments slaves d'origine savante en roumaine et les suffixes -anie, -enie, "Dacoromania", X/I, p. 141.

27) "Dacoromania", VIII, p. 349.

28) Limbă şi cultură, Bucureşti, 1943, p.70.

29) I.Lobiuc, op. cit., p. 30 (cu referinţe).

30) Un exemplu particular: în Siret, cel de-al doilea episcop catolic este dominicanul Ştefan Ruteanul (v.C. C. Giurescu, Tîrguri sau oraşe şi cetăţi moldovene, Buc., 1967, p. 274).

31) Cf., pentru unele din ele, Ştefan Bîrsănescu, Pagini nescrise din istoria culturii româneşti (sec.X-XVI), Buc., 1971, Cf. şi V. S. Jakó şi R.Manolescu,Scrierea latină în evul mediu, Buc., 1971, (album), precum şi

Emil Vîrtosu, Paleografia româno-chirilică, Buc.,19 8 (cap.III. Reformarea şi înlocuirea alfabetului chirilic prin alfabetul latin în ţările române,p. 196 u.). Un dicţionar al latinei medievale din România ar fi o lucrare filologico-culturală de excepţie!

32)Lucrările de istoria limbii române (literare) consemnează doar sporadic asemenea penetraţii (prin "filieră" sau directe). Ne vom ocupa, de aceea, sistematic de acest aspect în lucrările viitoare pe tema dată. O. Densuşianu, op. cit. II, p. 352-35[illegible], notează pentru sec. al XVI-lea cîteva exemple: filosof, stoic; dant; formă; titelus, ujură; arhidux; canţeler şi canţilarie; corună (curună); gobărnator; secretariu; sumă, tablă; dohtor; postă etc.

33)Zenon Klemensiewicz, Historia języka polskiego, PWN, Varşovia, 1976, p. 28, 31-32.

34)Idem, ibidem, p.69.

35)Ibidem, p.129.

36)Ibidem, p.131.

37)Ibidem, p.339-342, 643-644.

38)După B. Unbegaum, "Revue des études slaves", t. XII, 1932, p.45, polona ar fi devenit sursa aproape unică a vocabularului abstract al ucrainenei, aproape ca latina pentru franceză", idee reluată şi pentru rusă (după L. A. Bulachovs'kij, Pytannja pochodžennja ukrajins'koji movy, Kiev, 1954, p.18, "europenizarea limbii literare ruse începe, practic, odată cu pătrunderea în ea a polonismelor" în a doua jumătate a sec.al XVI-lea, polona fiind "fereastra" prin care a licărit, pentru prima oară, "ispita relaţiilor economice cu Apusul Europei"). Adevărul, însă, este că ucraineana a interacţionat (şi) direct (nu doar prin intermediul polonei) cu limbile cehă şi germană, ca şi cu latina,fiind şi ea din "sursele" de europenizare a rusei,cf.E.E.Birzakova ş.a., op. cit., p.181: "Morfemele-substituie ale formanţilor alogloţi, de tipul -(t)io, -(t)ionem,-um etc. s-au organizat pe terenul rusei în legătură directă, iar uneori chiar sub influenţa limbii din Ucraina (= Rusia sud-vestică) şi din Polonia" (v. şi p. 175: intermediarul ucrainean de preluare în rusă a neologismelor vest-europene acţionează încă şi la începutul veacului XVIII). Tot aşa, ucraineana avea împrumuturi şi formaţii în -icesk(ij) deja la mijlocul sec. al XVII-lea, cînd rusa nu le cunoştea. Oricum, multe neologisme din rusă, precum ambicija, arestovat', armata,garmonija, gorizont, gimnazija, delikat, diplom(a), informacija, lekcija,prezidium, problema, seminarija, sentencija, subtil'nyj, trakt, universal(-zal), šturm, eklips(is), jubilej etc. au printre etimoane şi unul ucrainean, adesea primar sau cel puţin imediat, ceea ce pune probleme şi pentru etimologizarea unora dintre neologismele românei. Studiul comparativ al latinismelor literare în cadrul a cît mai multor limbi este necesar pentru a elucida numeroasele probleme ale asimilării lor, a celei semantice (care este cardinală), dar şi a celei

formale, ca dispersie a variabilităţii (cf. în rusă variantele formale konsilium/ konsilija/ konsilij/konsil' sau seminarium / seminarij / seminarija ş.a.) şi a distribuţiei variantelor etimologico-derivative, datorate existenţei în limbile europene a unor morfeme derivative internaţionale (cu izvor comun, de regulă latin) şi care de la o limbă la alta prezintă corespondenţe regulate, cf. modificarea în limbile Europei a sufixului latin nominal -tio (-tionem): it. -zione, fr. -tion, oland. -tie, engl. -tion, danezul -tion, pol. -cja, ucr. şi rus. -cija etc. sau a unui sufix verbal ca -idiare/-izare (din greacă): ital. -eggiare/ -izzare, franc. -ier/ -iser, germ. - ieren/ -isieren, pol. -irować/ -izować, ucr. -iruvaty / -izuvaty, rus.-irovat'/ -izovat', -izirovat' etc. Totuşi, chiar dacă influenţa dominantă dintr-o anume perioadă a unei limbi decide variantele şi modelele ("forte", căci barbarismele, bunăoară, vor rămîne mereu variante "slabe"şi periferice) de adaptare a împrumuturilor, soluţionarea concurenţei concrete dintre variantele şi modelele adaptive este o problemă strict "naţională" a structurii fiecărei limbi receptoare, ştiindu-se că încadrarea gramaticală este mai rapidă (ca una inevitabilă!) decît adaptarea fonetică (aceasta, maximal oscilantă) şi chiar decît încetăţenirea semantică.

39) Afirmaţia aparţine, surprinzător, unui lingvist de talia lui Al. Brückner, op. cit., p. 192.

40) Cf. culeg. Chrestomatija materialiv z istoriji ukrajins'koji literaturnoji movy. Častyna I, Kiev, 1959.

41) Narys literaturnoji istoriji malorus'koho narič̆č̆ja v XVII st., în culeg. de mai sus, p. 92 u.

42) Idem, ibidem, p. 98.

43) Ibidem, p. 99-100. Sperăm că preambulul de principii şi circumstanţe de mai sus justifică şi convinge despre importanţa, actualitatea şi utilitatea unei cercetări monografice viitoare a problematicii din titlu.

DE RERUM NATURA - posibilă analisă sociologică

de Emil DUMITRAȘCU

Pentru cititorul modern, Lucretius "sare" din cadrele înguste ale literaturii didactice în care l-au fixat teoreticienii antici, instituind axiologic "poemul filosofic" în literatura universală, ilustrat mai pe urmă, la sfîrșitul Renașterii adică, de Divina Commedia a lui Dante, ori de Faust al lui Goethe, la începutul secolului trecut. "Distincția unui poet... nu poate fi măsurată prin nimic mai bine, ca prin diametrul lumii în care trăiește" - scria pe la începutul secolului nostru esteticianul George Santayana[1]; nu întîmplător, el îi interpretează pe acești trei mari poeți-filosofi, despre care a fost vorba mai înainte; pe Lucretius, deoarece "a cîntat nașterea și prefacerea tuturor lucrurilor, atomii și vidul, tendințele, incidentele și produsele naturii"; pe Dante, care a cîntat "ierarhia binelui și a răului, sensul mîntuirii și al damnării"; pe Goethe, care a cîntat "plăcerile variate și vacuitatea unei existențe mînate de un impuls romantic"[2]. Căci și la Lucretius și la Dante și la Goethe, "filosofia ca speculație, nu ca operație de stabilire rațională a unor raporturi", iar "poezia ca putere de surprindere a unei imense întinderi de lucruri și întîmplări" alcătuiesc o "singură realitate"[3]. Așadar, poezia și filozofia acestor trei nume de mare rezonanță în literatura universală își sînt congenere, își sînt omogene, constituindu-se într-o unitate, "ca laturile unui unghi". Din toate aceste motive, textul lucrețian se "deschide" și unei posibile analize sociologice pe care o încercăm în paginile următoare.

Lucretius, în V, 770-780, coboară cercetarea sa din ceruri pe pămînt, părăsește cosmologia pentru a se ocupa de lumea de jos, de geologie, de biologie și, îndeosebi, de sociologie. Efortul de logică și raționament rămîne exemplar; analogia și comparația sînt mînuite cu multă măiestrie și putere de convingere. Iată principalele repere ale sociologiei sale:

1) Sociogonia. Nașterea societății n-a avut loc dintr-o dată, prin intervenția vreunei forțe necunoscute, ci ea s-a săvîrșit treptat, ca urmare firească a unor combinații întîmplătoare de atomi și a unei selecții mecanice a celor care reușeau, așadar, în dobîndirea hranei și în reproducerea speciei. Excursul fantastic despre dispariția monștrilor (V,835-922 - p.298-301) ilustrează tocmai această idee, prefigurînd cu sagacitate ipotezele paleontologilor din timpurile moderne asupra extincției dinosaurilor. Cu toate că Lucretius ne prezintă gradat apariția speciilor vegetale și animale, totuși nu se observă cu claritate o "filiație evoluționistă", adică o "descindere a speciilor, unele din altele". Fără îndoială, sugestia acesteia există, din moment ce sînt astfel imaginate și concepute: societatea omenească este precedată de o serie de condiții sine qua non (apariția plantelor și a animalelor, dispariția monștrilor, supraviețuirea speciilor mai bine înzestrate etc.).

Anticipînd, iarăși, ipoteze ale paleontologilor din timpurile moderne, Lucretius, abandonînd parțial mitul vîrstei de aur, descrie, în prim plan, forța și vigoarea neobișnuită a celor dintîi oameni, sănătatea lor "bestială", "animalică",

protejîndu-i dinsăintea a tot felul de pericole. Aceasta este de fapt cea dintîi stare a omenirii, starea animalică, presocială, sau "prima treaptă sociogonică"[4], marcată de inexistenţa îndemînării tehnice, de mulţumirea cu darurile naturii, de rătăcirile dintr-o parte-ntr-alta, de imperiul instinctelor într-un cuvînt; inexistenţa conştiinţei utilităţii focului, a veşmintelor, a colibelor etc. i-a întărit în lupta cu animalele sălbatice, cărora, totuşi, mulţi le cădeau victime. O actualizare tendenţioasă şi contrastivă,care aminteşte de topos-ul propagandistic al retoricii mitului vîrstei de aur, ne-o prezintă poetul-filosof spre sfîrşitul secvenţei, contrapunînd acestei umanităţi din "primăvara lumii" umanitatea coruptă a timpului său (V,997-1008 - p.305).

A doua treaptă sociogonică este marcată de ivirea sociabilităţii sau a sentimentelor sociale care au dus la întemeierea familiei ("monogamice"), la recunoaşterea copiilor, la respectarea "drepturilor sfinte-ale căminului", într-un cuvînt la găsirea lungului drum al civilizaţiei:"Abea atunce omeneasca ginte/ A început să-şi îmblînzească firea..."(V.1013-p.305).

Utilitatea focului, a veşmintelor, a colibelor, candoarea şi dragostea propriilor copii îi conduce pe oameni la legarea de prietenii, respectiv de "legăminte" între membrii unui grup, care, totuşi, comunicau "prin semne şi cu glasuri îngînate" ("Vocibus et gestu cum balbe significarent", V,1021-p.306); acum se ivesc şi sentimentele de milă pentru cei neputincioşi etc.

E drept că poetul-filosof observă că, totuşi, "nu pretutindeni se născu-nţelegerea!" (V,1023-p.306),dar, incon-

testabil, fără aceste cîştiguri ale sociabilităţii s-ar fi întîmplat ca: "... tot neamul omenesc atunce/ Ar fi pierit, şi rînduri, rînduri, oamenii/ N-ar fi putut ajunge pînă astăzi" (V,1025-1026 - p.306).

A treia treaptă a sociogoniei lucreţiene este marcată de apariţia limbajului:

"Natura l-a împins pe om să scoată/Şi variile sunete ale limbii/ Nevoia dete lucrurilor nume..."(V,1027-1028 - p.306).

Intre teoriile asupra originii limbajului, frecvente în antichitate, poetul latin o argumentează evident, pe cea epicureană: "... denumirile lucrurilor la început n-au fost statornicite prin convenţie, ci firile oamenilor, la fiecare seminţie suferind anumite afecte şi formîndu-şi închipuiri specifice, au emis aerul, fiind trimis de fiecare din afecte şi închipuiri într-un fel particular, aşa cum era şi deosebirea regiunilor pe care le locuiau triburile. Mai tîrziu oamenii au adoptat în comun numirile lor speciale pe fiecare seminţie, pentru a face comunicările lor unul faţă de altul mai puţin ambigue şi mai scurt exprimate. Iar privitor la lucrurile nemaivăzute pe care unii cunoscători ale lor le-au introdus în comunitate, aceştia au fost siliţi să pronunţe sunete pentru a le asocia cu acele lucruri, iar ceilalţi oameni adoptîndu-le prin raţiune, ca în majoritatea legăturilor cauzale, au interpretat astfel sunetele asociindu-le de lucrurile respective" (Diogenes Laertios, Despre vieţile şi doctrinele filozofilor, X,75-76, trad. de C.I. Balmuş, Editura Academiei, Bucureşti, 1963, p.484). Aşadar, limbajul este un fenomen natural, consecinţă firească a

exprimării afectelor şi închipuirilor particulare într-o suită de sunete (φύσει); mai pe urmă intervine convenţia socială (θέσει νόμῳ, συνθήκῃ) asupra denumirii cuvintelor, pentru a se evita confuziile; uneori, chiar un individ singular putea crea cuvinte noi pentru lucruri noi, acceptate de către ceilalţi ca sub puterea unei legături cauzale.

Aceleaşi date şi la Lucretius: după o primă fază "naturală", limbajul se socializează prin convenţie şi se îmbogăţeşte tot aşa; demonstraţia este ilustrată, ca de obicei, printr-o succesiune de exemple, comparaţii şi analogii; totuşi, respinge teoria platonică a "corectitudinii numelor" ("ὀρτότης τῶν ὀνομάτων ") din Kratylos în care: un individ-făuritor de nume, ὀνοματοῦργος sau ὀνοματοθέτης. găsea premeditat o legătură cauzală între cuvînt şi fenomenul sau lucrul desemnat, urmată apoi de ceilalţi membri ai unei comunităţi. Spre sfîrşitul poemului său, cînd descrie simptomele ciumei din Atena, Lucretius mai are timp să califice limba drept "tălmăcitoarea sufletului nostru"(animi interpres, V,1146 - p.384).

Limbajul este ultima treaptă a sociogoniei lucreţiene : căci constituirea limbajului împlineşte constituirea societăţii. Însă înainte de a descrie societatea desvoltată, poetul-filosof, deşi vorbise de două ori înainte despre foc, zăboveşte acum, ca într-un fel de intermezzo, asupra descoperirii focului (V,1090-1106 - p.309-31); un intermezzo demitizant, ştiinţific adică, deoarece focul este, de asemenea, un fenomen natural, nu dar prometeic; importantă este nu atît demonstraţia originii naturale a focului

(trăznetul sau frecarea crengilor uscate la bătaia vîntului), cît funcţia acestuia în procesul civilizaţiei umane.

2) Societatea. Despre societatea propriu-zisă, adică despre acea comunitate umană ajunsă la un anume stadiu de dezvoltare, se poate vorbi o dată cu organizarea ei de către regi şi cu întemeierea civilizaţiei urbane, cu întemeierea oraşelor. Interesant de observat este că "intelectualul" Lucretius acreditează ideea unei elite intelectuale, a unei aristocraţii a inteligenţei, a unei noocraţii, care stă la începuturile societăţii "civilizate": "Cei mai deştepţi, mai iscusiţi la minte/ Din zi în zi îi învăţau pe ceilalţi/ Să-şi schimbe hrana, viaţa dinainte/ Cu focul şi cu alte lucruri nouă" (V,1104-1106, p.310). Că aceşti oameni inteligenţi vor fi fost şi regi, cel puţin mai pe urmă, Lucretius n-o spune explicit, aşa cum răspicat afirmă prioritatea inteligenţei în procesul civilizaţiei, dar o lasă să se înţeleagă; nu întîmplătoare este accentuarea, iarăşi, a importanţei focului, aşa cum am văzut mai înainte.

Ulterior este generalizată organizarea socială numită regalitate, ba mai mult, civilizaţia urbană, ce e drept, din motive de securitate personală: "Ei, regii, începură tot atunce/ A-ntemeia cetăţi cu citadele (urbeis arcemque/ Loc de-adăpost şi fugă pentru dînşii" (V,1107- p.310).

O dată cu această formă de organizare socială se trece la diviziunea pămîntului şi a vitelor după criterii ferme şi corecte, acreditate, probabil, de o mentalitate colectivă care se forma tot atunci: frumuseţea, puterea şi inteligenţa (Pro facie cuiusque et viribus ingenioque, V,1110).

Mai departe Lucretius ignoră factorul economic, deşi în capitolele următoare îl intuieşte; accentuează, în schimb, consecinţele imorale şi inestetice ale acumulării averilor şi a aurului, respectiv ideea alienării oamenilor: "Pe urmă s-a descoperit averea/ Şi s-a găsit şi aurul; atunce/ Indată n-au mai fost în cinste oamenii/ Puternici şi frumoşi, fiindc-aceştia,/Să fie-oricît de tari la trup şi chipeşi/, Ii fac de obicei alai bogatului"(V,1112-1115 p,310).

Remediul propus înaintea unei astfel de stări de lucruri, stare care se va prelungi (cf.V,1134), este morala epicureică a atarăxiei: "traiul cel cumpătat şi-a sufletului pace", mulţumirea cu "puţinul care-ţi trebuie", (V,1117-1118 - p.310). Pe fundalul epicureic, transpar relaţii social-istorice latine: regii vor fi alungaţi exact aşa cum au fost alungaţi şi regii Romei: "Pentru a nu avea temeri din partea oamenilor este un bun firesc tot ceea ce ar fi vreodată capabil să procure acest lucru (domnia, regalitatea)" - recomandă Epicur (Diogenes Laertios, X, 140).Lucretius adînceşte "maxima epicureană", implicînd în respingerea regalităţii şi a ambiţiilor de orice fel consideraţii morale şi psiho-sociale; imaginea prăbuşirii celor suiţi pe "culmile măririi" îl va fi încîntat pe Horatius, căci o regăsim în Oda II,10; de fapt, avem şi la Lucretius, şi la Horatius, aceeaşi imagine a înţeleptului, stăpîn pe sine şi indiferent la ce spune lumea; dar, recursul lui Lucretius la datele sociale este de netăgăduit: "Cînd regii dar au fost ucişi, în ţară/ S-a năruit străveche-a maiestate/ A tronurilor regeşti splendidă stemă,/Crunt tată,

sub picioarele mulţimii,/ Plîngea mărirea ei de altădată;/ Cu sete calcă lumea în picioare/Pe omul cel temut odinioară!" (V,1135-1139) - Să nu uităm, în fine versuri de tristeţe amară, scrise în aceeaşi tonalitate a pesimismului cosmic: "Aşa-i şi azi, aşa va fi şi mîne/Şi tot aşa a fost şi înainte"/ "Nec magis id nunc est, nec erit mox, quam fuit ante")

3) Relaţiile sociale (socialitatea). Relaţiile sociale sînt proiectate pe acelaşi fundal sumbru al pesimismului universal. După un început contractual, determinat de "prietenii" şi de dorinţa de "a nu se vătăma pe alţii"(nu începe discuţie, un ecou epicurean: Diogenes Laertios, X, 150-154 - p.505-506), ba chiar de "milă faţă de neputincioşi", aşadar de concordie civică, fără, însă, a putea înlătura definitiv adversităţile: "Nu pretutindeni se născu înţelegerea" (V,1023 - p.306), societatea omenească "evoluează" spre invidie, făţărnicie, viclenie, sete de mărire, lăcomie, nedreptate, crime, vicii de tot felul, într-un cuvînt înspre versantul ei imoral, injust şi inestetic, care, în viziunea pesimistă a poetului-filosof, este precumpănitor.

Cu toate că Lucretius fixează acestor manifestări o motivaţie transsocială, metafizică, în acea "frică de moarte", nimeni nu poate contesta substanţa lor socială, socialitatea lor. Iată cîteva din aceste manifestări ale relaţiilor inter-individi: masca şi demascarea în situaţii limită (III,55-58 - p.141-142); setea de mărire şi de bogăţie (III,59-63; 70-73 - p.142); invidia (III,74-77 - p.142); deşarta sete de recunoaştere publică şi de statui (III,78 - p.142); necinstea, ruperea prieteniilor, lipsa de pietate,

trădarea de țară și de părinți (III,83-86 - p.143). Majoritatea acestor manifestări conturează foarte pregnant așa-numita frică socială, declanșată de relațiile omului cu ceilalți, de dialectica "eu-celălalt"; în această stare, frica de sfîrșitul absurd al vieții este dublată de frica socială, de relațiile inumane la care poate fi supus un individ din partea celuilalt ori a celorlalți (cf.III.59-78; 83-86).

Exemplele sociale ale fricii sînt nenumărate la Lucretius care este un observator atent al circumstanțelor de viață, gîndire, sensibilitate și acțiune ale omului.

Aceeași analiză sociologică poate fi aplicată chiar "muncilor iadului", pe care poetul-filosof le demitizează, le constrînge să treacă prin "furcile caudine" ale rațiunii, alegorizîndu-le: eroii infernului, Titios, (III,1005), Sisif (III, 1008), Danaidele (III,1016), Cerberul (III, 1024-1032), Furiile (ibidem), bezna Tartarului (ibidem), etc., trăiesc "sub ochii noștri".

In sfera mai cuprinzătoare a relațiilor sociale pot fi plasate și aprecierile ironice ori de-a dreptul misogine de la sfîrșitul cărții a IV-a, chiar dacă, de data aceasta, socialitatea, respectiv criteriul social al aprecierii, sînt subordonate impulsiunilor instinctelor; conținutul social al acestor manifestări este de netăgăduit, iar ironia care le obiectivează în text, magistrală: "...Că doar așa fac oamenii/ Adeseori, fiind orbiți de patimă:/ Impodobesc femeile cu daruri/ Pe care ele nu le au. De-aceea/ Vezi niște stîrpituri și niște slute/ Că sînt în fruntea cinstei și-a iubirii./ Ba-ndrăgostiții rîd unii de alții/Și în de ei sendeamnă s-o împace/ Pe Venera, ca ea să nu-i mai certe/

C-o dragoste aşa de-njositoare./Dar ei adeş nu văd,nenoro-
ciţii,/Cît este înjosirea lor de mare./De-i neagră "ea",
e-un "fagure de miere";/ De-i nelăută şi-i miroase urma,/
F-o frumuseţe nemeşteşugită;/De are ochi verzui, e-o mică
Pallas;/ Uscată ca un lemn, e o gazelă;/ Pitică-i una din-
tre Graţii: toată/ F numai duh; iar una mare, mare/F o mi-
nune! Să te-nchini la dînsa!/ O gîngavă nu poate să vor-
beaască:/Fa ciripeşte! Muta-i ruşinoasă!/Femeia aprigă, ne-
suferită/Şi gureşă e-o făchie aprinsă;/De slabă alta ce-i,
abia mai suflă:/Ce drăgălaşă, gingaşă făptură!/Tuşeşte alta
pînă nu mai poate:/Cît de plăpîndă e şi cît de zveltă!/
una bucălată şi pieptoasă?/F Cererea cînd a născut
Bacus;/O cîrnă e-o Silenă sau o Sătiră;/Buzata e o
sărutare!..." (IV, 1146-1162).

Ieşirea dintr-o asemenea situaţie "demenţială" echi-
valează cu revenirea la mens bona, la raţiune, la"animus",
atît de elogiate în întregimea textului lucreţian, altfel
spus, la determinaţiile ontologice şi sociologice ale ade-
vărului: "...Dar ele/O fac în van, fiindcă tu cu mintea
(animo)/Le poţi pe toate scoate la lumină..."(IV,1181-1182)

In plan comparatistic şi intertextualist, fragmentul
acesta îşi revendică o posibilă influenţă greacă de tip Si-
monide din Amorgos (sec.al VII-lea î.e.n.) ori Archiloc din
Paros (sec.al VII-lea î.e.n.), aşa cum, la rîndul lui, va
fi "citit" de către Molière, care-l va traduce liber în
Mizantropul, II,5.

După acest intermezzo ironic şi misogin, Lucretius
însuşi revine la tonalitatea obişnuită a scriiturii sale,

vorbindu-ne cu toată seriozitatea despre "amorul împărtă-, despre "ereditate", despre "fecunditate şi sterilitate", despre "obişnuinţa care poate da naştere amorului", implicînd, mai ales în ultima secvenţă, consideraţii psiho-sociale, şi sfîrşind cartea a IV-a printr-un proverb-sentenţă (IV, 1272-1281).

O altă expresie a relaţiilor sociale o constituie apariţia magistraturilor, a dreptului şi a justiţiei. Lucretius condiţionează apariţia acestora de curmarea tulburărilor sociale, a "învălmăşagului" ce a urmat alungării regilor; o implicare, aşadar, mai intensă a istoriei şi a mentalităţii romane în teoria lucreţiană a dreptului faţă de textul epicurean (Diogenes Laertios, X, 150-154 - p.505-506), oarecum neutru şi exclusiv teoretic, poetul latin vorbeşte de "sceptrele trufaşe", "călcate în picioare cu sete" de "lumea năpăstuită", vorbeşte de "dregători" ("magistratum"), de "căderea sub legi şi sub asprimea dreptului", de "legi drepte" (V,1140-48) adică la fel ca în maxima care sintetizează dimensiunea judiciară din mentalul colectiv latin: dura lex, sed lex; să nu uităm că principiul de bază al teoriei dreptului la Epicur este contractul social, subordonat utilităţii reciproce (σύμβολον, συνθήκη), a fost preluat de Lucretius iar peste secole, de Thomas Hobbes în secolul al XVII-lea şi de J.J.Rousseau, în cel de-al XVIII-lea.

Ca şi Epicur (Diogenes Laertios,X,151 - p.505), Lucretius crede în puterea adevărului care, aşa fiind, răsbate totdeauna la lumină, descoperind nedreptatea şi ailaicia, călcarea legămîntului păcii, înşelăciunea; poetul latin

invocă în sprijinul acestei afirmaţii cazuri patologice (somnilocchia) (V,1157-1159).

Spre deosebire, însă, de Epicur, Lucretius face din imperiul legilor, al statutului lor punitiv, una din condiţiile accepţiei negativiste, restrictive ale plăcerii, fapt care întunecă plăcerile vieţii şi,evident, ale relaţiilor inter-umane:"De-atunci încoace frica de pedeapsă/ Intunecă plăcerile vieţii" (V,1150-p.312). Aşa cum am spus, accepţia epicureană a plăcerii este restrictivă, negativistă: "Căci atunci avem nevoie de plăcere cînd din absenţa ei simţim durere... Prin plăcere înţelegem absenţa suferinţei din corp şi a tulburării din suflet...Mărimea plăcerii îşi atinge limita în înlăturarea oricărei suferinţe. Cînd plăcerea e prezentă, atîta timp cît e neîntreruptă, nu există nici durere, nici tristeţe, nici amîndouă împreună" - spunea filosoful grec (Diogenes Laertios, X,128; 131; 139 - p.499; 500; 502).

In întregul lui, textul lucreţian este împregnat de "tezele"epicureene asupra plăcerii, înveşmîntat, aşadar, în fel şi chip de către talentul poetului; menţionăm,pentru ilustrare, doar cunoscutul dialog-dilemă, intitulat de către unii editori "vocea naturii"(v.III,946-956)

Starea de fapt a condiţiei umane este durerea, suferinţa şi moartea. Se înţelege de la sine că întreruperea acestora, respectiv plăcerea şi netemerea de moarte, sînt foarte rare printre contemporanii lui Lucretius; de aci, şi efortul lui intelectual de a defini şi identifica plăcerea, fericirea, eudaimonia, drept cunoaştere: "Dar fără de o inimă curată/ Nu se putea o viaţă fericită"(V,18).

Mutatis mutandis, accepţia epicurean-lucreţiană a plăcerii o vom întîlni şi în Leviathan-ul lui Thomas Hobbes (1651): "Nu există alt bine decît plăcerea, şi nici alt rău decît durerea" - scria filosoful englez din secolul al XVII-lea, operînd cu cinism o reducţie a oricărei morale la datele instictual-epidermice.[5]

4. Sociogeneza poemului "De rerum natura"

Un capitol de seamă al analizei sociologice a poemului lucreţian îl constituie şi sociogeneza sa. Preluînd concepte mai vechi sau mai noi ale sociologiei (între altele, vezi Al.Claudian, Originea socială a filosofiei lui Auguste Comte; Bucureşti, 1936; Pierre Bourdieu, Economia bunurilor simbolice, Bucureşti, 1986, etc) şi, deopotrivă, atenţi la reducţionismele frecvente în unele orientări sociologiste, care apreciază opera în funcţie de determinările sociale ale producerii, fără să ţină seama de autonomia esteticului şi, în general, a creaţiilor spirituale, vom evidenţia, aşadar, cauzele sociale ale genezei poemului lucreţian, într-o necesară paralelă cu "originea socială a filosofiei epicureene", fără să neglijăm autonomia bunurilor spirituale(filosofia epicureană şi poezia lucreţiană). Să pornim tot de la un text lucreţian: "Afară doar de vid (inane) şi de materie (corpora)/Nu-ncape-a treia fire între lucruri.../ Incolo, tot ce è şi are-un nume/Tu vei vedea şi vei găsi tu însuţi/Că-i sau legat de cele două lucruri (coniuncta)/ Sau e-o-nsuşire-a lor întîmplătoare (eventa)./ Legat de ele-i tot ce nu se poate/ Nici despărţi cumva şi nici desface,/Decît cu nimicirea lor deplină:/ Aşa e greutatea unei pietre,/Căldura focului,-curgerea apei,/Atinsul orişicărui

corp, nu însă/Şi-al vidului. Din contră, sărăcia/Şi bogăţia, pacea şi războiul,/Robia, libertatea, tot ce vine/ Sau pleacă, -n vreme ce natura corpului/Rămîne neatinsă, toate-aceste,/Cum e şi drept, de obicei noi zicem/ Că-s numai nişte "întîmplări" (eventa)..."(I,445-446; 450-459)

Aşadar, atributele sau calităţile materiei(σώματα-corpora) şi ale vidului (Τὸ κενόν -inane) sînt de două feluri: a) fizice - coniuncta -συμβεβηκότα ,precum: "greutatea unei pietre", "căldura focului", "curgerea apei", "atinsul oricărui corp" etc.; b) sociale - eventa - συμπτώματα, adică "evenimentele şi condiţiile în care se găsesc oamenii", precum: "sărăcia", "bogăţia", "pacea şi războiul", "robia", "libertatea", "tot ce vine sau pleacă".

Dacă am proiecta aceste versuri lucreţiene pe textul-fundal epicurean (Diogenes Laertios, X,68-71 - p.482-483), am vedea că poetul latin este un observator social mai atent ca filosoful grec, la care cele două calităţi pot fi uşor subsumate "accidentelor" materiei sau vidului, fără o trimitere clară la social.

Ce e drept, evenimentele social-politice pe care le parcurg viaţile amîndurora sînt similare, dacă nu de-a dreptul identice.

Să ne reamintim că Epicur a trăit între 342-271 î.e.n., iar Lucretius între 99-55 î.e.n., două perioade marcate de puternice crize politice, sociale şi ideologice, de prăbuşiri şi mişcări sociale, de opţiuni tranşante, de mutaţii profunde în mentalitatea oamenilor în urma valului de opresiuni, de războaie, de spoliaţii ale cetăţenilor, ale drep-

turilor şi libertăţilor lor. Intre 307 şi 261, Atena a trebuit să suporte 46 de războaie civile şi revolte,[6] adică exact data la care Epicur, în vîrstă de 35 de ani, vine să se stabilească în metropola culturii antice, cumpărînd în acelaşi an (306) Grădina sa (κῆπος), pe care, nu peste mult timp, o va face celebră. Avea 19 ani cînd murea cuceritorul lumii, Alexandru cel Mare, dar era deja matur şi înţelept, pregătit pentru asaltul existenţei, al sănătăţii (toată viaţa a fost bolnav) şi al filosofiei. Timpurile erau tulburi, democraţia pervertită în tiranie şi anarhie, viaţa politică demnă a cetăţeanului atenian, a acelui „ζῶον πολιτικόν", entuziastă şi responsabilă alunecă în indiferentism, pasivitate şi fatalism, cînd din exterior ameninţau străinii (au intervenit de 4 ori în Atena), iar din interior turma sordidă a sicofanţilor, delatori ordinari şi veroşi; pe de altă parte, concentrarea averilor, reazemul micilor proprietari, duce la ruina şi la trecerea acestora în rîndul sclavilor; familia se deznorează prin acceptarea făţişă a hetairelor în cercurile artiştilor şi ale filosofilor; arta se dezonorează şi ea, din moment ce alunecă tot mai mult în subordinea tiranilor şi a recent-îmbogăţiţilor (νεόπλουτοι); în fine, filosofia este axată nu pe ἀρετή, tradiţionala virtute civică (negotium), ci pe ἡδονή, plăcerea individuală, imediată şi evazivă (otium) (vezi Epicur şi, înaintea lui, cirenaicii).

Avalanşa unor asemenea συμπτώματα - <u>eventa</u>, determinaţii sociale, care-l învăluie pe om i-au smuls filosofului grec "convingeri ferme" asupra "retragerii înţeleptului din mulţime", un fel de secesiune a inteligenţei

superioare faţă de violenţă şi prostie; nu întîmplător, detaşarea inteligentă de mulţime este una din trăsăturile "omului înţelept" la Epicur:"Înţeleptul nici nu va lua parte la viaţa politică... nici nu se va face tiran, nici nu va deveni cinic..." (Diogenes Laertios, X,119-p.496), ori în Maximele fundamentale: "După ce şi-a atins securitatea din partea oamenilor pînă într-un grad oarecare, pe temeiul unei puteri care să ţină pe alţii în respect şi al unei proprietăţi materiale, ia naştere securitatea cea mai pură, constînd într-o viaţă liniştită, retrasă de mulţime" (Diogenes Laertios, X, 143,14- p.503); maxima aceasta trimite direct la idealul filosofiei epicureene: ἀταραξία ("pacea sufletului", cf.Diogenes Laertios, X,85-p.487),cî şi la imperativul αὐτάρκεια ("independenţa faţă de lucrările din afară", cf.Diogenes Laertios, X,130-p.499), ambele compunîndu-se în vederea atingerii "scopului unei vieţi fericite", adică "asigurarea sănătăţii trupului şi a liniştii spiritului (cf.Diogenes Laertios, X,128 - p.499) iar toate acestea întărind, subsecvent, importanţa cunoaşterii autentice a naturii şi a omului; în fine, des citata sentenţă: "λάθη βιώσας " - "trăieşte ascuns!", întîlnită în alte texte "epicureene", "citită" ca atare de multe ori în istoria receptării textului apicurean, de la Lucretius la Anatole France, Jardin d'Epicure.

Nici secolul lui Lucretius n-a fost scutit de răsturnări sociale, de opţiuni tranşante pe viaţă şi pe moarte, de schimbări ale comportamentelor oamenilor faţă de stat, faţă de ceilalţi, faţă de ei înşişi; marea mutaţie politică, socială şi comportamentală a acestor vremuri a constituit-o

măruirea vechilor ideologii republicane congruente mentalului colectiv latin.

Prezentăm, spre ilustrare, o "cronică" a principalelor evenimente militare, politice şi sociale(συμπτώματα - eventa) ale primei jumătăţi de secol I. î.e.n. : revoltele proprietarilor de sclavi din Italia (98-90); războiul cu Mitridate Eupator al Pontului (89-84); consulatul lui Sulla (88); încheierea războiului cu socii (88); al 7-lea consulat al lui Marius şi victoria partidului popular la Roma (87); cucerirea Atenei de către Sulla (86);dictatura lui Sulla, după zdrobirea partidului popular (82); răscoala lui Sertorius în Spania împotriva dictatorului (83-82); a doua răscoală a lui Sertorius (80); războiul cu Spartacus (74-71); procesul lui Verres(70); campaniile din Orient ale lui Pompeius (63); consulatul lui Cicero cu zdrobirea conjuraţiei lui Catilina(63); naşterea lui Octavianus (63); germanii invadează Gallia (61); formarea primului triumvirat (60); consulatul lui Caesar(59); începerea campaniei galice (58); întrevederea de la Luca (56); campaniile lui Caesar din Germania şi Britania, ale lui Pompeius din Spania şi ale lui Crassus din Siria, în anul 55, cînd se stinge din viaţă poetul Lucretius. Toate evenimentele amintite accentuează "criza republicii" şi conduc,fără putinţa reîntoarcerii, către regimul personal al lui Caius Iulius Caesar şi Octavianus Caesar Augustus, incongruent mentalului colectiv latin.

Cînd se petreceau asemenea fapte Lucretius era un adolescent de 16-17 ani, obligat, ca şi Epicur altădată, la o maturizare timpurie şi înfrîncenată; avea, se ştie, o sensi-

bilitate delicată, care înregistra toate acestea în adîncul conştiinţei sale, proiectîndu-le pe ecranul valorilor umane.

Poetul latin a descoperit "afinităţile sale elective" în textul epicurean, care "predica" retragerea înţeleptului dintr-o viaţă publică, subjugată de nedreptăţi şi cruzime, întoarcerea către sine însuşi, şi năzuinţa către echilibru şi perfecţiune; el constata imperfecţiunea lumii, eternitatea şi certitudinea morţii (III,881-p.180), chipurile fricii care-l asaltează pe om, le "actualizează" în permanenţă, într-o vreme de "restriste" a patriei ("hoc patriai tempore iniquo", (I,42) transmiţîndu-ne printre rînduri nostalgia vremilor trecute."Aurea aetas" este o corespondenţă mitologică a opţiunii sale pentru republica romană; sinceritatea şi afinitatea emoţională cu care descrie, de pildă muncile cîmpului trimit la acea nostalgie a mitului vîrstei de aur în capcana căruia cade "poetul" Lucretius, cu toată opoziţia "filosofului" Lucretius (II,1155-1174).

Aşa a apărut, deci, De rerum natura, oferind oamenilor asaltaţi de violenţă, nedreptate şi ignoranţă deopotrivă acea cantitate de adevăr şi dreptate, cît şi de ficţiune şi deformare, mai bine zis de corectare prin ficţiune a "unor astfel de lucruri" (talibus in rebus,(I,44) necesară pentru supravieţuire şi "echilibrare sufletească" ("aequo animo"), în "vremurile de restriste ale patriei" (hoc patriai tempore iniquo, (I,42)

Sociogeneza poemului De rerum natura ne relevă, pe de altă parte, caracterul său provocator şi deviant faţă de ideologiile oficiale; poate numai moartea timpurie a autorului l-a absolvit de persecuţii,căci se citează cazul unor Filiskos şi Alkios,epicurieni,alungaţi din Roma.[7]

N O T E

1. The Elements of Poetry, în Interpretations of Poetry and Religion, New York, Charles Scribner's Sons, 1900, p.275 - apud K.E.Gilbert-H.Kuhn, Istoria esteticii, trad. de S.Mărculescu, Ed.Meridiane, Buc., 1972, p.476.

2. Three Philosophical Poets, Londra, Humphrey Milford, 1910 - apud K.E.Gilbert- H.Kuhn, op.cit., p.476.

3. Cf. K.E. Gilbert- H.Kuhn, op.cit., p.476.

4. Cf. T.Vianu, Arghezi, poet al omului (Cîntarea omului în cadrul literaturii comparate), EL, Buc., 1964, p.23.

5. Cf. Paul Hazard, Criza conștiinței europene(1680-1715), trad.rom., EU, Buc., 1973, p.271.

6. Cf. André Bonnard, Civilizația greacă,III, trad.de I.Stoian, Ed.șt., Buc., 1969, p.288.

7. Cf. Raymond Bloch-Jean Cousin, Roma și destinul ei, I, trad. de Barbu și Dan Slușanschi, Ed. Meridiane, Buc., 1985, p.304.

HORAŢIUS SAU ENIGMA REFUZULUI

de Liviu FRANGA

1. Versul 306 al *Artei poetice* horaţiene afirmă o relaţie directă între următoarele elemente: a) *munus et officium*, sintagmă care constituie, pentru a spune astfel, obiectul predării efectuate, în cuprinsul poemului, de către un autor care îşi asumă, în mod manifest, rolul de *poeta magister* (cf.v.11: *Scimus et hanc veniam petimusque damusque vicissim*); b) *docebo*, verb exprimînd actul propriu-zis, predarea magistrală şi deţinînd, aşa cum s-a arătat[1], o poziţie centrală în sistemul reprezentărilor cultural-literare ale epocii meşterice, ulterior augustane.

Sintagma notată sub punctul a) se regăseşte, avînd ordinea inversată a termenilor, la Cicero: *omne officium et munus sapientiae* (*De finibus*, 4,36). Contextul în care ea apare evidenţiază funcţia preeminentă a filosofiei, rolul său determinant în ansamblul vieţii sociale şi individuale.

La Horatius, în schimb dispare orice relaţie atributivă, de unde dificultatea stabilirii sensurilor contextului. Este vorba de rolul şi funcţia poeziei ca artă, *munus et officium* (scil., *artis poeticae*), în sensul de activitate şi/sau operă-produs? sau de rolul poetului, ca profesor şi îndrumător al conştiinţei literare: *munus et officium* (scil. *(summae) poetae, ut ipse magister artis poeticae) docebo*? Lipseşte orice indicaţie expresă în favoarea uneia sau/alteia dintre interpretări. Existenţa unei raportări implicite la textul ciceronian amintit nu este,

pe de altă parte, exclusă[2].

Dificultăţi sporite ridică, în al doilea rînd, sintagma nil scribens, construcţie participială intercalată de Horaţius între prima sintagmă, munus et officium, care se referă, ca să spun aşa, la obiectul predării, şi verbul docebo, exprimînd actul propriu-zis, predarea magistrală. Ne aflăm înaintea unei surprinzătoare, cel puţin în aparenţă, afirmaţii: poetul "care nu scrie nimic", "nescriind nimic", "fără a scrie nimic" îi va învăţa (docebo) pe ceilalţi arta rostirii poetice (munus et officium)? Chiar dacă echivalăm, aşa cum s-a propus[3], pronumele nil cu unul din sensurile sale particulare (valoare partitivă în nil (pretii), aspectul paradoxal al aserţiunii nu se modifică.

Dimpotrivă. Luată ca atare, ea ne conduce spre o concluzie puţin (dacă nu chiar de loc) previzibilă: opera, exclusiv poetică, anterioară este pusă de către propriul său autor sub semnul lui nil, ca negaţie a valorii. Sîntem pe deplin conştienţi de riscul unei atari interpretări. Nu ştim dacă este vorba de un veritabil "refuz"al propriei creaţii, de o depreciere (mai exact, o auto-depreciere) întîmplătoare sau nemotivată. Cert pare a fi un singur lucru. Ne aflăm înaintea unei luări de poziţie, altfel spus, a unei atitudini a autorului faţă de propriul text. Ambiguitatea constă în faptul că această atitudine ne apare imposibil de elucidat in situ, în context restrîns. Singura şansă este, după opinia noastră, de a interoga opera, textul ei.

2. Ca dublu dialog, al poetului cu lumea şi, simultan, cu sine însuşi, Sermones deconspiră pentru prima oară în creaţia horaţiană condiţia poetului in actu: retragerea sa în lumea ficţiunii literare nu echivalează cu asumarea unei anumite ipostaze a conştiinţei reflexive, ci se identifică, în mod esenţial, cu un joc spiritual, un divertisment al spiritului (illudo chartis, 1,4,139). "Joaca" poetică devine semnul nemulţumirii de prezentul creaţiei şi, prin aceasta, de caracterul minor al acestui tip de poezie. De aici, o mărturisită aspiraţie spre depăşirea condiţiei poetice a prezentului: melius quod scribere possem (1,10,47), căci, în mod manifest, satira nu poate oferi cadrul necesar unei profunde interogaţii a interiorităţii umane, şi nici terenul unui util exerciţiu stilistic.

Fără îndoială, concluzia este drastică; simplă conversaţie versificată, sermo (1,4,42,48), satira nu are dreptul (merito, v.64) să se numească poezie (poema, v.63)[4]; cel care o practică se exclude din rîndul poeţilor (1,4,39-40). Ne aflăm înaintea celei mai categorice recusatio a genului din literatura latină. Nemulţumirea provocată de faptul că nu este citit (cum mea nemo/ scripta legat, ibid vv.22-23) se transformă într-o respingere drastică, practic într-un refuz al genului însuşi, căruia i se recuză apartenenţa la poezie.

In această fază a gîndirii poetice horaţiene, satira îndeplineşte - şi poetul augustan are meritul de a o fi afirmat, primul, în termenii cei mai limpezi - o funcţie prin excelenţă instrumentală: preluînd termenii scenariului metaforic horaţian, satira este sabia (telum,2,1,43) cu care

poetul se apără numai la nevoie, ea nefiind utilizată niciodată din proprie inițiativă (*haud petet ultro / quemque animantem*, vv.39-40). Din perspectiva horațiană, această formă de exprimare poetică deține, așadar, un rol tranzitoriu, de intermediar spre marea poezie. *Ne faciam* (...) *omnino versus*?, se întreabă poetul aflat în dialog imaginar cu Trebatius Testa, interlocutorul satirei întîi din cea de-a doua carte (vv.5-6). Este imposibilă, conchide Horațius, renunțarea la poezie, mai exact renunțarea *sa* la poezie. Indiferent de circumstanțele vieții (*quisquis erit vitae* (...) *color*, v.60), așadar, totodată, indiferent de calitatea momentană a versurilor și de opțiunea pentru un gen sau altul, poetul va scrie: *scribam* (*ibid.*). Nu știm de ce, nu cunoaștem resorturile intime ale acestei tenace voințe de a fi în spațiul literatur Dar această conștiință a scripturalității rămîne, din perspectivă horațiană, singurul mod autentic de a fi conștiinței umane.

3. Și în poemele lirice, *carmina*, manifestarea unu anumit tip de refuz literar este evidentă.

In primul rînd, poetul recuză modalitățile literare oferite de creația epică de factură mitologică, atitudine situată în continuarea unei tradiții literare de sorginte callimacheană (*Epigr.*28). La Horatius, refuzul epicului dobîndește o motivație strict literară: *magna modis tenuare parvis* (3,3, 72), întrucît marile teme epice ale universului mitic nu pot încăpea pe strunele lirei.

In al doilea rînd, refuzul literar are în vedere şi poezia epică de factură istorică, mai exact acel tip particular de epos care glorifică dimensiunile grandioase ale gestei romane. Horatius recuză, astfel, modalităţile tematico-stilistice ale naraţiunii epice latine tradiţionale, naeviano-enniene (2,12; indirect, în 2,1), inclusiv glorificarea erei augustane (1,6,10-12).

In sfîrşit, semnificativ este şi refuzul poeziei dramatice, lăsate în seama unor poeţi ca Asinius Pollio, demni, spune Horatius, de "coturnul lui Cecropa"(Cecropio (...) coturno, 2,1,12).

Totuşi, nici poezia lirică nu se identifică, în pofida tuturor posibilităţilor de expresie oferite, cu modul ideal de a fi al poeziei. Opţiunea horaţiană pentru lirică nu este nici ea integrală. Poezia lirică oferă un mod ideal de a practica poezia, dar nu reprezintă modul ei de a fi. Qua, Musa, tendis? este întrebarea din finalul celui de-al treilea poem al penultimei cărţi lirice, întrebare emblematică pentru însuşi destinul poetic horaţian, în ultimă instanţă o auto-interogaţie asupra sensurilor poeziei, asupra orizontului către care ea se deschide. Fiindcă a scrie poezie înseamnă o permanentă căutare şi descoperire de sensuri iluminate de jocul fascinant al ritmurilor, quaere modos (2,1,40). Orizontul liric tinde a fi, în mod continuu, depăşit.

4. Pătrundem, astfel, într-un ultim spaţiu al gîndirii poetice horaţiene: cel al epistolelor. Un moment de intensă criză, un prag al renunţării

Adevărul (verum, 1,1,11), echitatea şi convenienţa (quid (...) decens, ibid.), într-un cuvînt, înţelepciunea (sapere, 2,2,141) conferă, acum - din perspectivă horaţiană[6] -, vieţii sensul său fundamental. Adecvarea comportamentului individual la normele cu valoare universal valabilă ale înţelepciunii permit, în acest context, redescoperirea finalităţii supreme a existenţei umane; vera (...) vita (ibid.,144), în sensul unei existenţe autentice, în spirit şi pentru spirit, de unde poezia - echivalată cu îndeletnicirile inutile ale copiilor (nugis, ibid., 141), cu un joc de copii (pueris concedere ludum,ibid., 142) - este exclusă. In alternativa poezie-perfecţiune morală, Horatius optează, în două epistole (1,1,10 şi 2,2,144), în mod aparent surprinzător, pentru ultima posibilitate. Dar - fapt extrem de important şi semnificativ - nu în mod categoric şi nici definitiv. Pluralitatea formelor de expresie poetică este, prin sine însăşi, un motiv de nemulţumire: fiindcă nu poate, astfel, oferi un cadru poetic ferm şi determină, în plus, o receptare anarhică: carmine tu gaudes, hic delectatur iambis, / ille Bionei sermonibus et sale nigro (2,2,59-60). Poetul epistolelor se recunoaşte a fi obligat să răspundă orizontului de aşteptare: iubet alter, petis (2,2,63-64), depinde, aşadar,de orizontul comenzii sociale. Faptul provoacă un veritabil strigăt al derutei creatoare: quid dem? quid non dem? (ibid., 63), o ipostază, în fond, a supremei indecizii de şi în conştiinţă, a crizei ontologice: quid faciam vis? (ibid.,57).

5. Situată într-o permanentă pendulare între refuz şi negarea refuzului, între evitare şi acceptare, opţiunea horaţiană pentru o formă sau alta a poeziei se converteşte, în finalul ultimei creaţii, epistola către Augustus(2,1), într-o dramatică invocare a poeziei, ca posibilitate unică de salvare a istoriei, a existenţei umane în ultimă instanţă. Poezia, creaţia poetului (vatis opus) reprezintă singura garanţie umană a imortalităţii. Durabilitatea renumelui, conferită pe această cale, întrece orice alt mijloc, inclusiv pe cele cu un suport material mult mai rezistent (per aenea signa, 2,1,248). Idealul suprem al existenţei umane se confundă cu măreţia creaţiei poetice.

Ultima epistolă şi, probabil, ultima creaţie horaţiană, scrisoarea către Augustus, plasează într-o poziţie centrală conceptul de novitas[7](v.90), din perspectiva căruia finalul poemului şi însuşi discursul poetic horaţian în ansamblu vor căpăta semnificaţii depline. Deschiderea spre nou şi noutate devine o condiţie a calităţii, criteriul axiologic fundamental: mediocribus esse poetis /non homines, non di, non concessere columnae (AP, 372-373). Lupta împotriva mediocrităţii literare înseamnă în primul rînd lupta cu versul, neîncetata încleştare cu poemul, cu tradiţia literară, cu drumul deja bătătorit. Înseamnă oroarea de banalitate, de starea comună şi medie, înseamnă lupta pentru novitas, idealul unui zbor mai înalt; altminteri poemul, "dacă în frunte nu stă", dacă nu aspiră, aşadar, spre perfecţiune (şi paulum summo decessit, ibid.,378) se prăbuşeşte în adîncurile mediocrităţii (vergit ad imum, ibid.).

In numele acestui ideal al poeziei perfecte, profesat de Horatius de-a lungul întregii opere, cu precădere în epistolele finale, este refuzat tot ceea ce se află mai prejos: şi, dacă nu atinge măsura acestui ideal, tot ce s-a scris, deşi s-a scris, nu are nici o valoare: nil scribens, este ca şi cum nu ai fi scris nimic, orieît, sculîndu-se din noapte şi aşezîndu-se imediat la masa de scris, poetul ar cere papiri şi condei (Ep.2,1,111-113). Refuzul devine condiţia obligatorie a perfecţiunii.

Intre verbul poetic şi gîndul înţelepciunii, indecizia a fost definitiv tranşată. Poezia a biruit, chiar în momentul în care renunţarea la ea părea iminentă.

Dar, totuşi, care mod al poeziei va întruchipa p[er]fecţiunea? Finalul epistolei către Augustus lasă întrebarea fără răspunsul aşteptat. Salvînd condiţia umană, poezia va trebui să se salveze pe ea însăşi. Insă cum? Negînd formele statornicite ale poeziei nu se ajunge, care, din nou la negarea poeziei înseşi? Cred că tocmai aici se află ceea ce am putea numi enigma refuzului horaţian. După anul 12 î.e.n., poetul a tăcut pentru totdeauna. Cu anul mutării sale în nemurire, istoria a acoperit definitiv această enigmă.

NOTE

1) Alain HUS, Docere et les mots de la famille de docere. Paris, Presses Universitaires de France, 1965, p.243: "à l'epoque d'Auguste, l'instruction, la culture, la littérature et la science se manifestent par excellence dans la poésie."

2) Augusto ROSTAGNI, Arte poetica di Orazio. Edizione minore. Torino, Chiantore, s.a., p.107 (notă la v.378).

3) Pierre GRIMAL, Essai sur l'Art poétique d'Horace. Paris, BELLES, 1968, p.17.

5) Un ecou al acestei declaraţii poetice esenţiale în configuraţia gîndirii horaţiene privitoare la esenţa poeziei şi la raportul dintre existenţă şi creaţie se află într-un fragment din Epistulae,2,2: ni mekins dormire putem quam scribere versus (v.54).

6) In ceea ce priveşte sensurile multiple pe care cercetătorii le-au atribuit acestui concept filosofic şi estetic fundamental la Horatius - în special în Ars poetica -,a se vedea D.M.PIPPIDI, Horace. Art Poetique 309, în Parerga. Ecrits de Philologie,d'Epigraphie et d'Histoire ancienne.Bucureşti-Paris,Edit.Academiei - Les Belles Lettres,1984, mai ales pp.65-73.

7) In legătură cu conceptul de noutate literară în Antichitatea clasică, precum şi cu cele strict conexe (originalitate, imitaţie, emulaţie, întîietate, preeminenţă etc.), cf. Andrée THILL, ALTER AB ILLO. Recherches sur l'imitation dans la poésie personnelle à l'époque augustéenne. Paris, Les Belles Lettres, 1979, pp.1-4 et pass.

UN PASAJ DESCRIPTIV VERGILIAN (AURATA CHLAMYS). ENEIDA, V, v. 249-257

de N. TODERASCU

Sensibilitatea artistică a lui Vergilius, atracţia pentru frumos este relevată în opera poetului latin şi prin descrieri, mai succinte sau mai detaliate, încorporate în flúxul naraţiunii, ale unor broderii executate pe diferite materiale, stofe, mătăsuri, purpură, broderii denumite de romani picturae in textili.

In Georgica a II-a, v.463-465, printre obiecte somptuoase de artă, ca şi bogate împodobite cu încrustaţii de baga, corintice bronzuri, Vergilius aminteşte şi de veşminte brodate cu aur (illusas auro vestes). Expresia illudere auro (a se juca cu aurul), folosită de altfel de poeţi în acelaşi scop, scoate în evidenţă tocmai fantezia artistică de care trebuiau să dea dovadă făuritorii unor asemenea opere de artă. In Georgica a III-a, v.24-25, în descrierea-metaforă a templului imaginar ridicat de Augustus, printre sărbătorile şi pompele solemne amintite, poetul descrie şi înfăţişarea unei cortine (purpurea aulea) pe care este brodată imaginea unor sclavi supuşi, părînd, prin atitudinea lor, să ajute la ridicarea cortinei.

In diferitele descrieri de ţesături brodate cu fir de aur, împodobite cu numeroase scene şi motive decorative, imaginate de Vergilius în Eneida, nu se găseşte nicăieri descrierea detaliată a scenelor figurative aplicate pe aceste stofe preţioase. In cartea a IV-a întîlnim însă descrierea unei hlamide brodate cu aur (aurata chlamys),

a cărei imagistică (argumentum) îi oferă lui Vergilius prilejul unei descrieri naratizate, integrate ca tematică în structura epică a poemului.

Aducînd lui Anchises "prinos anual şi serbări după lege, solemne" (annua vota tamen sollemnesque ordine pompas), Aeneas organizează, alături de alte ceremonii, întreceri sportive, ale căror învingători sînt răsplătiţi cu daruri alese (praecipuos honores). Primului învingător, lui Cloanthus, îi dăruieşte o mantie bordată cu fir de aur, pe ale cărei margini aleargă (cucurrit), de jur împrejur (circum), în două rînduri de şerpuituri (duplici Meandro), o fîşie de purpură Meliteică. Textura broderiei, executată probabil pe pulpanele hainei, înfăţişează o scenă de vînătoare petrecută pe Ida "cea umbroasă" (frondosa). Ea este împărţită în două compartimente. În primul este reprezentat (intextus) Ganimede, copil de rege, care alergînd prin pădurile Idei, hărţuieşte cu goana (cursa) şi cu săgeţile (iaculo) cerbii cei iuţi. Evidentia este realizată prin sublinierea stării fizice a lui Ganimede "aprins de goană" (acer) şi "părînd că gîfîie" (anhelanti similis). Secvenţa este încheiată vînătoare prin "jocul" de-a vînătoarea al copilului care nu vînează propriu-zis cerbii "cei iuţi" ci mai mult îi obosesc (fatigat) prin fugă. Naivitatea scenei va contrasta puternic cu cea de a doua secvenţă a compoziţiei înfăţişate pe mantie care, prin întreruperea brutală a acestui joc copilăresc, va accentua patetismul situaţiei.

Termenul intextus (v.251), utilizat de Vergilius pentru a sugera încadrarea în compoziţia sa decorativă a diferitelor elemente constitutive, necesită o precizare. El nu se

referă numai la acţiunea propriu-zisă a brodării scenelor figurative ci, mai ales, are în vedere efecte decorative, ce urmăresc realizarea frumosului. Termenii intextus, intexere sînt sinonimi, aşadar, cu pictus, pingere, arta înşăşi a broderiei, fiind, după cum am mai arătat, considerată o pătură realizată cu acul (acu pingere). Afirmăm acest lucru deoarece, şi în alte contexte din opera vergiliană, termenii menţionaţi sînt folosiţi cu această accepţie. Astfel, în Bucolica a II-a (v.49-50), alăturînd (intexens) diferitele flori şi ierburi într-o ghirlandă, poetul urmăreşte realizarea unei varietăţi de culori, a cărora frumuseţe se relevă tocmai prin această îmbinare (textura). In Georgica a II-a (v.221), o imagine menită să producă, de asemenea, efecte decorative este şi cea a ulmilor în care se înlănţuie (intexunt) ramurile flexibile ale viţei de vie: illa(terra) tibi lastis intexet vitibus ulmos (va înlănţui ai tăi ulmi cu e viţă roditoare). Această înlănţuire creează "podoaba" (decus), frumuseţea imaginii oferite de privelişte: Vitis ut arboribus decori est... (Bucolica, V.v. 32) (Aşa cum viţa este podoabă pentru arbori...) Impodobirea tyrsului lui Bacchus cu frunze tinere este sugerată de Vergilius, în Bucolica a V-a (v.31), tot cu ajutorul termenului intexere: Et foliis lentas intexere mollibus hastas (Să împodobim cu frunze beţele ce se mlădie). Exemplele de acest fel fiind numeroase la Vergilius, putem afirma că utilizarea termenului intexet în redarea scenelor figurate pe mantia frigiană de care ne ocupăm are în vedere o logică decorativă a întregii imagistici, de asamblare, după criterii estetice şi simbolice, a tuturor elementelor

constitutive.

In cel de-al doilea compartiment al ţesăturii este înfăţişată răpirea lui Ganimede de către un vultur, purtătorul trăsnetului lui Jupiter (Iovis armiger). Tabloul este prezentat într-o manieră patetică. Pasărea, după ce cu ghearele încovoiate (pedibus uncis) şi-a înşfăcat prada (rapuit), o ridică acum în înaltul cerului(sublimem). In zadar bătrînii paznici ai copilului de rege ridică mîinile spre cer, atitudine prin excelenţă plastică. Lătratul furios al căinilor umplînd văzduhul (saevit in auras) creează imaginea auditivă a panicii care, raportată la imensitatea atmosferei, sporeşte în intensitate. Procedeul este, de altfel, adesea întîlnit la Vergilius în intenţia amplificării efectului produs de anumite situaţii dramatice. Semnificativă este în acest sens scena morţii Didonei, împrejurare care provoacă o asemenea panică, încît "ţipete se înalţă spre înaltele case" (it clamor ad alta atria), casele sînt "zguduite de vaiet, de geamăt, de urlet de femei" (lamentis gemitibusque et femineo ululatu/ Tecta fremunt) iar văzduhul răsună de jalnicul plînset (resonat magnis plangoribus aether). Tot astfel, strigătul "nebun de durere" al lui Laocoon, încercînd să scape din cumplita încleştare a şerpilor, umple văzduhul pînă la stele: Clamores simul horrendos ad sidera tollit). Intensitatea durerii provocate de răpirea lui Ganimede este exprimată pregnant cu ajutorul cuvîntului saevit, care redă, deosebit de sugestiv, cruzimea faptei, sporită de neputinţa omenească în faţa forţei divine. Tabloul este impresionant şi prin laconismul gesturilor şi expresia personajelor. Pentru a menţine

dramatismul situaţiei, Vergilius nu introduce în această secvenţă nici un alt element decorativ formal care ar zădărnici tensiunea dură a momentului. Accentul pus pe aspectul temporal şi dramatic narativizează descrierea, îi conferă o notă dinamică pe lîngă cea contemplativă, specifică descrierii ornamentale. Succesiunea temporală a fazelor acţiunii începe cu redarea la prezent (fatigat) a scenei "vînătorii". Următoarea etapă, cea a răpirii lui Ganimede, nu este văzută în desfăşurarea ei. Ea apare ca deja săvîrşită (rapuit, sublimem), fiind prezentate doar efectele acesteia, care, actualizate (tendunt, saevit), sublimează sensul faptei ce stăruie încă cu putere (saevit) în văzduh şi în inimile îndurerate ale bătrînilor păzniei.

Alegerea lui Ganimede ca personaj al compoziţiei figurate pe mantie simbolizează frumuseţea umană îndrăgită de zei şi răpită pămîntului pentru a deveni delectare divină. Astfel ne-am putea explica o interesantă şi totodată surprinzătoare scenă întîlnită la Teocrit, în Idila a XV-a (Siracuzanele), unde apare imaginea a doi vulturi, lucraţi în fildeş ce poartă cu ei pe copilul păzniei spre a-l duce lui Zeus Cronidul (v.123-124). Această imagine simbolică este alăturată ofrandelor aduse de femeile siracuzane la ceremonia religioasă Adonia, în onoarea reînvierii temporare a lui Adonis, frumosul tînăr fiind, asemenea lui Ganimede, îndrăgit de zei şi răpit apoi de către aceştia tocmai datorită frumuseţii sale.

In economia generală a Eneidei, descrierea imagistică a mantiei frigiene de care ne ocupăm îndeplineşte, pe lîngă

funcţia estetică, pur descriptivă, şi o funcţie diegetică, care o transformă, potrivit expresiei lui Genette(Figuri, p.158), într-o "frontieră interioară a povestirii",tematica imagistică aplicată pe mantie integrîndu-se simbolic în structura epică a cîntului al V-lea. Încadrată în atmosfera ceremoniei de celebrare a morţii lui Anchises, această imagistică poartă amprenta solemnităţii, poetul acordîndu-i o semnificaţie adecvată. Evocarea imaginii lui Ganimede într-o astfel de împrejurare este făcută în intenţia relevării cultului pe care troienii şi respectiv romanii îl aveau faţă de strămoşi, Ganimede făcînd parte din genealogia strălucită a neamului troian. Încă din Iliada (XX), Homer îl prezintă pe Aeneas amintindu-i cu mîndrie lui Ahile descendenţa sa de origine divină. Prin Dardanus, fiu al lui Iuppiter şi prin urmaşii acestuia, între care se numără şi Ganimede "cel ca un zeu" (ἀντίθεος ,v.232), Aeneas, la rîndul său fiu al unei zeiţe, este mîndru de neamul său divin. Însăşi alegerea muntelui Ida ca loc de desfăşurare a acţiunii figurate pe mantia dăruită lui Cleanthus nu pare a fi întîmplătoare. Ida din Frigia aminteşte de Ida, munte din Creta, pe care Anchises, încercînd să tălmăcească oracolul lui Apollo, îl numeşte "leagănul neamului nostru"(Mons Idaeus ubi et gentis cunabula nostrae, Eneida,III,v.105), făcînd,desigur, aluzie la cretanul Teucer, strămoş, alături de Dardanus,al neamului troian. Imaginea muntelui Ida se înscrie aşadar şi ea în intenţia evocării aceluiaşi cult al strămoşilor.

Descrierea imagistică figurată pe un obiect de artă, respectiv pe o mantie frigiană, scoate aşadar în evidenţă

una din modalităţile tehnicii literare de care dispune Vergilius, aceea de a dinamiza secvenţa descriptivă, neutralizînd momentul de "frontieră" în raport cu textul narativ învecinat. Efectul este favorizat de faptul că poetul foloseşte o rostură mitică care presupune deja prezenţa unui nucleu narativ (subiect - acţiune - obiect), în cazul nostru Zeus răpeşte pe Ganimede.

ENTRE ANTIC SI MODERN: ELEGIACUL PROPERȚIU

Sunt qui Propertium malint,

Quintilian

de Ioan MICU

Dacă romanii susțineau cu deosebită și îndreptățită mîndrie că satira le aparține întru totul, nu cu mai puțin orgoliu puteau firește să spună și despre elegie, creație literară în care poeții Romei s-au luat la întrecere cu ai Eladei și au reușit chiar să-i întreacă, făcînd astfel din elegie o specie lirică nouă și originală. Elegia romană producea un nou și atrăgător exemplu de felul cum putea fi înțeleasă și aplicată imitația. E de ajuns să ne gîndim la modul diferit în care grecii au înțeles elegia și în ce măsură au realizat-o. Războinică și politică la poeții Kallinos și Tyrtaios, politico-filosofică și morală cu Solon, Xenofanes și Theognis, preamărind voioșia festinelor, plăcerile amorului și regretele inspirate de timpul care fuge, în versurile lui Archilochos, Mimnermos, Simonides din Amorgos, elegia greacă ajunge abia în cele din urmă, în epoca alexandrină, prin Philetas (Philitas) și Kallimachos, să transfigureze subiecte ocrotite de Eros[1], ar tocmai pe acest curs fermecător de ape avea să-și ducă poezia elegiacă latină luptrea ei, liricii romani punînd accentul îndeosebi pe inspirația amoroasă și pe caracterul tînguitor și înlăcrimat pe care i l-au subliniat Horațiu în Scrisoarea către Pisoni și mai tîrziu Boileau în Arta sa poetică.

Intr-un studiu care și azi e de o incontestabilă valoare științifică, - mă gîndesc la Originalitatea poeziei

romane al lui Vasile Negrea[2] - găsim şi meritã sã-i amintim consideraţiile cu privire la elegie şi poeţii elegiaci latini. Pentru el, fragmentul din Tristia (IV,10,45-55), în care exilatul tomitan se referă la elegiacii romani, este "o interesantă syncrisis" pe care o voi reda în versiunea românească a neuitatului profesor clujean Theodor Naum în aşa intitulata de traducător "Poveste a vieţii mele": "Adeseori Properţiu, mult scumpul meu prieten/, din versurile sale de dragoste-mi citea./ Eu pe Vergiliu numa-l văzui, iar lui Tibullus/nu-i dete timp ca eu să-i fiu amic./ El vine după Gallus, Properţiu după dînsul,/iar după ei, la rîndu-mi, al patrulea vin eu". Să reţinem, din cele spuse de Ovidiu, că adesea Properţiu avea obiceiul să-i recite din versurile pline de "focurile" dragostei, ignes, întrucît se simţea - legat de el "prin dreapta legătură a prieteniei", iure sodalitii. Succesiunea stabilită de acel luser tenerorum amorum zelegat pe ţărmurile euxine, a fost urmată şi de Quintilian care i-a adăugat fiecărui elegiac amintit şi cîte un epitet caracterizant: Tibul - îngrijit şi elegant, Gallus-mai sever, Ovidiu - mai liber, Properţiu fiind preferatul: sunt qui Propertium malint" sînt unii care îl preferă pe Properţiu".[3] Printre aceştia, în desfăşurarea timpului, mă număr şi eu.

L-am îndrăgit pe Properţiu încă din anii studenţiei şi încă de atunci am început să şi traduc din el, cea dintîi versiune, semnată de mine, apărînd în Revista clasică, numărul unic din anii 1932-33. Dacă m-ar întreba vreunul de ce, pînă la urmă, l-am tradus integral, preocuparea mea începînd în anii tinereţii şi continuînd pînă şi în anii ple-

telor cărunte, i-aş spune că am aflat în Properţiu un poet, cu o sensibilitate modernă, mereu actuală care exercită asupra cititorului său o atracţie deosebită în decursul diferitelor etape ale vieţii. Şi apoi mai vreau să spun că l-am tradus pe Properţiu nu în asalt, nu zorit de cineva sau de contractul cu vreo editură, ci pe îndelete sau, cum afirma scriitorul Gabriel Garcia Marquez într-un articol apărut şi la noi[4], "picătură cu picătură" şi "doar ca pe una din acele distracţii pe care călugării iezuiţi le numesc plăceri solitare". Nu ştiu însă dacă poetul, prin absurd, citindu-se tradus de mine, un îndepărtat descendent de viţă romană, s-ar declara mulţumit de felul cum l-am interpretat în limba fiică a latinei dunărene. Ar fi mulţumit, poate, pentru că am păstrat distihul elegiac, deşi, la pornire, am folosit şi cu versul cu rimă, dar nemulţumit, poate, va fi că nu i-am putut inspira cititorului de azi tot focul, toată pasiunea lui mistuitoare pentru Cintia(Cynthia), nu singura, fără îndoială, ci marea, covîrşitoarea lui iubire. Am folosit distihul elegiac, deoarece această strofă de două versuri are, în literatura noastră, o anumită tradiţie: folosirea ei cea mai veche o găsim încă din 1674, în oda lui Mihai Haliciu. Să mai amintesc apoi că Eminescu însuşi, traducînd celebrul distih ovidian care începe cu Donec eris felix... ne-a dat frumosul distih românesc: "Pînă vei fi fericit, număra-vei amici o mulţime,/cum se vor întuneca vremile - singur vei fi." Regretatul profesor Ştefan Bezdechi, în prezentarea traducerii Tristelor lui Ovidiu, tot în distih elegiac, făcea următoarele constatări: "Dacă limba noastră, mai fericită ca posibilităţi ritmice (decît franceza şi ita-

liana, n.m.) ne dă această putinţă, de ce am renunţa la ea?"[5] Eu nu am făcut decît să-i urmez exemplul, căutînd să realizez un distih elegiac cît mai perfect, dacă şi cititorii mei vor aprecia acest lucru prin exemplificările din versurile properţiene traduse de mine.

În prima dintre elegiile cărţii a treia, Properţiu face o profesiune de credinţă, afirmîndu-şi descendenţa lirică alexandrină. Spune el: "Umbre de mult, Callimah şi Filetas, voi spirite sacre, daţi-mi azi voie, în crîng, pînă la voi să pătrund./ Eu cel dintîi sacerdot, vin să beau din izvoarele voastre/ şi, pe italic pămînt, horе greceşti să aduc".

Impresia mea şi nu numai a mea, o susţinea anterior şi Vasile Begrea în studiul amintit, e că Properţiu se declară în subsistenţa poetică a celor doi elegiaci alexandrini numai ca să-şi stabilească o filiaţie şi o succesiune onorabilă, altminteri el, ca liric elegiac, îi întrece pe amîndoi prin sinceritatea şi înălţimea iubirii faţă de Cinthia care, pentru el, este însuşi sentimentul personificat al dragostei, fără, totuşi, a o diviniza, ci lăsînd-o la însuşirile ei feminine, neidealizate, prin care ea e mai presus decît toate celelalte femei. El nu caută, în Cinthia, zeiţa, ci copila sau femeia care, prin dragostea ei, îl face să se ridice pînă la cele mai de sus trepte ale pasiunii şi să se considere el, prin ea, înălţat spre divin. Aş spune mai curînd că Properţiu descinde nu din elegia de tip filetic sau callimahic, ci în mod sigur dintr-o sorginte latină şi anume din Şcoala poeţilor neoterici, în primul rînd, a celui mai inspirat dintre ei, a lui Catul

(Catullus), îndrăgostitul nebunește de Clodia-Lesbia, ca care Cintia lui Properțiu are similitudini. Intr-un fel sentimentele properțiene față de tînăra-i iubită sînt asemuitoare cu ale poetului origimar din Verona, numai că, în timp ce Properțiu o va menține pe adorata lui pe cele mai înalte culmi ale amorului, veronezul o va reduce, cînd s-a văzut înșelat în sentimentele sale, la cea mai de jos treaptă, sentimentul de iubire și adorație fiind înlocuit prin cel de ură, ca în distihul odi et amo, în care el însuși se întreabă dacă e posibil așa ceva, tot el răspunzîndu-și că e cu putință, dar că faptul produce, în inima îndrăgostitului, cea mai grea suferință.

Un lucru ce nu trebuie să fie trecut cu vederea e că, în ambele cupluri amoroase și la niveluri diferite, se ivesc necazuri asemănătoare, iubitele avînd, se pare, mai multă experiență în amor decît ei, ele își chinuiesc iubiții prin infidelitate, mai mică la Cintia, prea evidentă și covîrșitoare la Lesbia catulliană. Amîndouă cu un rol precumpănitor asupra tinerilor poeți, în care se dă o luptă între sentimentul pur de iubire și cel al voluptății, spre care îi atrag ele. Aș fi tentat să spun că tinerii poeți, veronezul și umbrianul, necunoscători încă ai pasiunilor, caută să găsească prin ele sentimentul platonic al iubirii, dar nu află în ele decît frămîntările chinuitoare ale plăcerilor. Alături însă de dorințe și vibrații ale unor trăiri sentimentale, putem urmări în elegiile properțiene, filonul argintifer al dragostei curate, pentru care nici un sacrificiu, inclusiv cel al morții, nu poate fi ignorat. La această puritate a iubirii, se adaugă pe lîngă sensualitate o revenire la cul-

tivanca amănuntelor mitologice, fără văluri, din care se desprinde un elogiu al frumuseţii trupeşti, însoţeşte şi cuceriteare totodată, din care triumfă o iubire delicată, după care, s-ar părea, tînjeşte, pînă la urmă, sufletul smîndcrura. Aici văd eu - şi cred că nu mă înşel - modernitatea properţiană în această luptă, aş spune, între ideal şi trecător în acest sentiment al iubirii, pe care umbrianul poet i-a disecat cu minuţia unei rafinate introspecţii, el cunoscînd şi o faţetă şi alta a sentimentului.

O amintire din anii studenţiei mă poartă cu mai bine de cinci decenii în urmă, cînd asistam la cursul despre evoluţia estetică a limbii române ţinut de Ovid Densuşianu, de la a cărui trecere în lumea umbrelor se împlineşte anul acesta (1988) o jumătate de secol şi cînd, odată, ne-a vorbit despre modernism şi nota de modernitate pe care o aduc unii scriitori. "A fi modern, susţinea el, înseamnă ceva care distanţează o afirmare literară faţă de cei anteriori. Au fost moderni romantici faţă de clasici, faţă de pseudoclasicii din urmă; a fost modern naturalismul, şi simbolismul... Astăzi iarăşi sînt manifestări moderne care uneori sînt denumite ultra-moderniste (...). Dacă e să înţelegeţi (ne spunea tot el, iar cuvintele lui au rămas neuitate) ce înseamnează, în sensul de astăzi, propriu-zis a fi modern (sublinierea îi aparţine), cred că, pe lîngă altele, trebuie să atribuim acestei caracterizări trei preocupări esenţiale: în primul rînd, cineva să aducă, în stilizare, vioiciunea; pe urmă, o nuanţare bogată şi, în al treilea rînd, sobrietate. Cred că în acestea se evidenţiază însuşirile de adevărat modernism"[6]. Această întreită cerinţă,

mi se părea şi pe atunci şi nu mai puţin azi, o realizează cu prisosinţă Properţiu.

Traducîndu-l pe Sextus Propertius - adînc reflectat în cele patru cărţi de elegii, dar în care dragostea pentru femeia iubită, motivul central şi nepărăsit pînă în ultima carte, unde numele adoratei abia se mai aude ca un ecou de vînătoare tot mai îndepărtat - am încercat satisfacţii deosebite. Descriind diferitele nuanţe ale acestei iubiri, cînd fericite, cînd nefericite, Properţiu, fin poet şi psiholog, ne dă posibilitatea să-l depistăm ca poet modern al amorului, să vedem în ce fel se desfăşoară pasiunea lui pentru Cintia, cum şi cît îl mistuie flacăra iubirii, cum se bucură de farmecele ei, dar şi cît suferă datorită chinurilor create de incertitudini şi infidelităţi. Poetul face o adîncă analiză a sentimentului de dragoste, înnoind şi amplificînd totodată motivele folosite pînă la el şi dîndu-le o mai mare amplitudine. Cititorul, parcurgînd versurile properţiene, devine un confident al poetului şi, alături de el, o îndrăgeşte pe Cintia, se ataşează sentimentelor lui, suferă alături de poetul îndrăgostit şi înşelat, ia parte la drama acestei pasiuni, la neliniştile şi amărăciunile acestei drame, la partea patetică a pătimaşei lui iubiri şi, în final, la mereu actualul ei dramatism.

De o atenţie deosebită s-a bucurat lirica elegiacă properţiană atît peste hotare cît şi la noi. Spre convingere, am să iau, din multele, numai cîteva exemple. In Franţa, de pildă, figura poetului şi a iubitei sale a fost evocată de scriitorul Julien Benda în acea creaţie inspirată din viaţa celebrei perechi, Properce ou les amants de Tibur, apărută

în 1928, în o a doua ediţie, pe care, în anii studenţiei, am procurat-o şi eu. În 1924 apărea, în America, Homage to Sextus Propertius, în care poetul nord-american Ezra Pound publica, în versiune engleză, o bună parte din elegiile properţiene, mai puţine din cele erotice şi mai multe sau mai ales din cele în care Calimahul roman, cum îi plăcea lui Properţiu să se considere, avea să cînte ca poet, naţional, într-un fel de Aitia ale maestrului său alexandrin, Origines Romanae - originile unor locuri cu trecut istoric şi ale unor monumente celebre din Roma, precum şi legendele ce erau legate de ele, moartea împiedicîndu-i însă realizarea integrală a planului conceput. Contribuţia lui Pound la cunoaşterea lui Properţiu în timpurile noastre a fost caracterizată nu ca o traducere, ci ca o transpunere a liricii properţiene pe care Pound o foloseşte pentru a comenta stările de lucruri ale vremii şi pentru a proclama obligaţia poeziei de a trata problemele fundamentale şi eterne ale omenirii.

În ce priveşte editarea elegiilor lui Properţiu în plan european şi mondial, precum şi o serie de referinţe critice la lirica properţiană, se pot afla unele informaţii în deosebit de utilul dicţionar Scriitori greci şi latini.[8] Ţin să remarc însă aici, mai ales ca o mărturie a interesului arătat faţă de poet şi activitatea sa, altfel spus modernitatea sa, cea mai nouă ediţie, din cîte ştiu, a elegiilor poetului din Umbria, aceea realizată de filologul clasic vienez Rudolf Hanslik şi apărută în celebra Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana. Şi cînd te gîndeşti cum a afirmat în prefaţa acestei recente ediţii - că textul

elegiilor lui Properţiu, neintrînd în preocupările gramaticilor latini, fiindcă poetul nu era citit în şcoli, îşi pierde urmele după secolul V al erei noastre ! In Italia chiar, codicele properţiene s-au pierdut, doar în Galia mai păstrîndu-se două vestigii ale acestor elegii enucleate dintre alte scrieri antice de sagacitatea umanistului Berthold L. Ullman. Erau de pe timpul lui Carol cel Mare cele două codice descoperite de Ullman; ele au fost părinţii a două familii de codice, din care un exemplar, ulterior pierdut şi el, a ajuns, din fericire, în mîna marelui poet Petrarca, pe cînd visita Galia. Copia, făcută de el cu multă grijă şi cu corecturile necesare, a ajuns în biblioteca familiei Visconti Ticinum (Pavia), unde catalogul anului 1246 o înregistrează. Ediţia R.Hanslik indică unde se pot găsi date bibliografice referitoare la Properţiu, ediţiile apărute în lume după 1960 şi un bogat conspect al studiilor properţiene în limbile latină, germană, engleză, franceză şi italiană, publicate în Europa şi America, în secolul nostru.[9]

Cît despre cunoaşterea poetului la noi, ea a început să se manifeste încă din anul 1889, cînd apare prima traducere literară în românește din elegiile sale, făcută de prof.univ.ieşean V.G.Vîrgolici, cunoscut mai ales prin versiunile de o calitate deosebită din Ovidiu, apropiatul amic al umbrianului, şi a continuat cu un avînt în creştere pînă în zilele noastre, cînd tînărul filolog clasic Eugen Munteanu, tot un ieşean, a publicat, în revista Opinia studenţească (anul XI, nr.1/1984), cîteva din elegiile dedicate Cinticei.Două recente apariţii, în revistele noastre,

din Properţiu aparţin, unul, celui ce semnează acest articol, iar cealaltă unui filolog clasic clujean, Vasile Sav. [1]

Indeobşte traducerile apărute în revistele noastre literare sînt fie în metrul original (G.Popa-Lisseanu, George G. Brătescu, Al.Andriţoiu, N.Munteanu), fie în versuri cu rimă (S.V.Virgolici, Florea Stoenescu, C.Volbură, Daniel Ganea, Valentin Georgescu, I.M.Marinescu, V.Bucseu, Petre Stati, D.N.Atanasiu, N.Predescu, Spiru Haidas, D.Crăciun), fie în vers alb (Fl.Stoenescu, Dan Teodosiu, Raul Teodorescu, I.M. Marinescu, Olga Alexa - Aurel Greifenberg, Maria Banuş), fie în proză (Virgil Enache). Cum se vede din catalogul celor amintiţi, e impresionant numărul de adoratori ai lui Properţiu, la care e de adăugat şi numele celor care, în diferitele reviste din ţară, au publicat de asemenea traduceri din elegiile poetului roman, dar nu s-a constituit pînă în prezent o bibliografie completă a properţienilor de la noi, ca să i se vadă prezenţa în contemporaneitate şi ca modernitate. Dacă s-ar realiza un volum Properţiu, cu diferitele traduceri - desigur cu cele mai reuşite şi într-o fluentă limbă românească, apărute la noi pînă acum,- aşa cum s-a realizat un Horaţiu în două volume, abia atunci am vedea cît este Properţiu de prezent în actualitate.

NOTE

1) M.Berthaut Ch.Georgin, Hist.illustrée de la litt.latine, Paris, 1923, p.303.

2) Vasile Bogrea, Pagini istorico-filologice, cu o prefaţă de acad.C.Daicoviciu, ediţie îngrijită, studiu introd. şi indice de Mircea Borcilă şi Ion Mării, Ed.Dacia, Cluj, 1974, p.369-404.

3) M.Fabius Quintilianus, Arta oratorică, vol.III, trad.de Maria Hotco, Ed.Minerva, Bucureşti, 1974., p.175-176.

4) România literară, nr.11/1983, p.23, în trad.Mirunei Ieneșeu.

5) P.Ovidius Naso, Scrisori din Tomis, în românește de Șt.Bezdechi, Cluj, Cartea Românească, 1930. Vezi introducerea.Ultimii ani ai lui Ovidiu, p.XLIV.

6) Ovid Densușianu, Opere, III.Ed.Minerva, Buc.,1977, despre Evoluția estetică a limbii române,p.337-497.

7) Dan Grigorescu,Dicționar cronologic.Literatura americană, Ed.științifică și enciel.,Buc., 1977, p.412; George Steiner, Turnul Babel, Ed.Univers, Buc., 1983, p.315 și 426.

8) Scriitori greci și latini, coordonatori N.I.Barbu și Adelina Piatkowski, Ed.st.enciel., Buc., 1978, p.330-333. Partea referitoare la Properțiu e semnată de prof.D.Crăciun.

9) Sex Properţii elegiarum libri IV edidit Rudolf Hanslik, Leipzig, BSB B.G. Teubner Verlagsgesellschaft, 1979.

10) Am publicat un fragment din elegia II, 13, 17-58 în Jurnalul Literar, foaia Sec.cult. "G.Călinescu" din Mun.Gh.Gheorghiu-Dej, anul XVI,nr.1(31) ianie 1988, p.6. Intr-un număr din 1988 al revistei Cronica din Iași a apărut traducerea (Elegia I,1) a lui Vasile Sav.

11) Nicolae Lascu, Clasicii antici în România,Ed.Dacia, Cluj, 1974, p.432-5, (Properțiu, 1203-1247).

BREVITAS.
CONCIZIA CA IDEAL DE STIL

de Ana COJAN

Conceptul de brevitas, ca ideal de stil, a parcurs practic toată Antichitatea de la Isocrate şi Aristotel la Cicero, Horatiu şi Quintilian. Literatura creştină şi evul mediu timpuriu l-au preluat transformîndu-l treptat într-un adevărat topos retoric. In evul mediu tîrziu expansiunea lui "brevitas" devine atît de totalitară, încît se ajunge abuziv la simonimia dintre brevis şi bonus, precum şi la ecuaţia: poeta bonus = poeta brevis[1]. Evoluţia este cu atît mai surprinzătoare cu cît, iniţial, în tratatele de retorică brevitas ocupa o poziţie destul de modestă: ea viza doar o singură secţiune (narratio) din cele 5 părţi tradiţionale ale discursului şi trebuia riguros observată mai ales în genus judiciale (expunerea faptelor în faţa judecătorilor trebuia să fie scurtă şi rapidă). Intr-un prim stadiu deci, brevitas se găsea incorporată "inter virtutes narrationis", cu un rol strict delimitat şi cu o semnificaţie precisă, impusă de însăşi natura discursului judiciar.

Cum a evadat brevitas dintre aceste graniţe pentru a ajunge un imperativ al literaturii în genere? Mai întîi, delimitarea exactă în interiorul unui discurs a celor cinci părţi începe să-şi piardă rigoarea tradiţională, după cum şi clasificarea riguroasă a discursurilor în genus judiciale, deliberativum şi demonstrativum începe să piardă teren. In De oratore, de exemplu, Cicero nu mai face mare caz de distincţia tradiţională, unificînd într-o singură tratare cele 3 genuri şi procedînd aproape la fel cu cele 5 părţi ale dis-

cursului[2]. Ba chiar ironizează oarecum pretenţia profesorilor de retorică de a voi cu orice preţ să fărîmiţeze discursul în 5 părţi, valabile doar pe hîrtie, nu şi în practica rostirii (De oratore, 84). Prin această modalitate de tratare, "în puternic spirit anticonformist"[3], a normelor retorice tradiţionale, Cicero lărgeşte implicit semnificaţia conceptelor care însoţeau şi fundamentau aceste norme. O altă mutaţie care se petrece în paralel priveşte însăşi aria semantică a noţiunii de narratio, care, treptat, devine sinonimă cu povestirea, deci cu literatura. Relaţia brevitas-narratio îşi continuă astfel evoluţia pe aceste baze profund modificate şi lărgite.

Cînd Cicero recomandă autorului să cultive concizia: breviloquentiam in dicendo colat (De Rep. V,9,11); cînd Horaţius impune poetului să fie concis în orice ar întreprinde: quidquid precipies, esto brevis... (Ars poetica, v.333), după cum el însuşi se străduieşte să fie: brevis esse laboro... (Ars poetica, v.25); cînd Quintilian aprobă pe scriitorii pressi et integri separîndu-i de cei inflati et inanes (Inst. orat. XII,10), ei au în vedere noţiunea de brevitas ca pe un deziderat general valabil în literatură şi în deplină concordanţă cu idealul clasic de măsură şi echilibru. Stoicii la rîndul lor pledează pentru un limbaj simplu şi concis, strict referenţial " oratio sollicita philosophum non decet (Seneca, Epistulae, CXIV) menit să contureze mai bine adevărul nud, prin excluderea amplificaţiei inutile şi a patheticului turbulent; căci filosoful nu urmăreşte aplauze; non quaeritur plausus. Spre sfîrşitul Antichităţii, conceptul de brevitas începe să-şi piardă conotaţiile pozitive şi, printr-o frec-

ventare abuzivă,se metamorfozează, proliferînd, fie într-un simplu clişeu, fie într-o formulă total lipsită de sens. In mai toate prefetele din epoca tîrzie,alături de dedicaţii, de aluzii la scrierile anterioare, de formule ale modestiei sau incompetenţei uterului (topos-ul modestiei capătă şi el o largă circulaţie odată cu literatura creştină),apare foarte frecvent promisiunea de a fi scurt,clişeu exprimat prin formule de tipul: via brevitatis, iure brevitatis,sub brevitate, brevitas vetat etc...; din-formulă de început Brevitas devine altcumi simplu pretext de închsiere a unei opere, chiar dacă aceasta fusese insuportabil de lungă. R.Curtius remarcă[4],amuzîndu-se, că într-un poem medieval de peste 1800 de versuri autorul ne asigură pe la versul 1470 că, întrucît brevitas est multis amica,va proceda în consecinţă mai "summatim" (mai concis); ceea ce nu-l va împiedica să mai adauge încă vreo 400 de versuri. Dar, dincolo de aceste exagerări paradoxale, ne aflăm cum am văzut,în faţa unei tradiţii multiseculare în care autorii aderă,teoretic sau practic, la un ideal de stil conceput sub semnul brevităţii.

In acest "concert umanim" apare totuşi o voce singulară, cea a lui Plinius Secundus; "disidenţa" lui produce un hiat, o breşă surprinzătoare. El îşi asumă riscurile unei opoziţii frontale şi declarate faţă de această lungă şi abuzivă aderare la un principiu pe care-l consideră nu numai inoperant, ci chiar dăunător. Două scrisori lungi, şi semnificative din acest punct de vedere(Epistula,I,20, adresată lui Tacitus şi IX, 26, către Lupercus), întreprind o adevărată demolare

a conceptului, printr-o suită de argumente estetice,raţionale, juridice, morale, psihologice, compoziţionale, etc.... pentru a instaura, ca valori ideale, conceptele (quasi-sinonimice) de : amplitudo, longitudo,dilatatio, amplificatio sau elevatio, adică un principiu al antibrevităţii, ca virtus narrationis pe de o parte, sau ca virtus dicendi în general. Adresîndu-se lui Tacitus, ca unei autorităţi unanim recunoscute, Plinius consideră totuşi că "într-o problemă atît de importantă e mai just să primeze raţiunea decît autoritatea" (I.20). Din capul locului deci, Plinius plasează întreaga discuţie sub semnul lui ratio, rezervîndu-şi libertatea şi dreptul de a se sustrage oricărei autorităţi trecute sau prezente.

Argumentele pe care le invocă Plinius în sprijinul tezei sale sînt abil dirijate pentru a viza rînd pe rînd cele trei imperative ale demersului oratoric: docere, delectare, movere, care, fiecare în parte, demonstrează el, sînt compromise ori subminate de o tratare pe linia brevităţii.Forţa persuasivă a discursului, eficacitatea lui în ultimă instanţă, ţine de o mulţime de factori şi ca atare reclamă din partea autorului o prezentare cît mai amplă, cu reveniri, cu insistenţe, cu sublinieri: „ca şi sabia în corp, tot aşa un discurs pătrunde în suflet nu atît prin lovitură bruscă, cît mai ales prin presiune stăruitoare"(I,20). Pe de altă parte-şi teoriile moderne insistă astăzi asupra acestui lucru, - orice discurs este în egală măsură un act de interlocuţie cu un partener, presupus sau real, dar oricum imprevizibil, capricios, incert, alunecos. Plinius vorbeşte din acelaşi unghi: "felul de a gîndi al judecăto-

rilor este tot atît de greu de pătruns, tot atît de neaşteptat şi de înşelător ca şi fenomenele cereşti"(I,20).De asemeni, din perspectiva receptării, care e diversă şi variată, în funcţie de preocupări, interese, grad de cultură etc. lucrurile nu stau altfel. Plinius: "fiecare om este sensibil la alt argument; aşa se face că oameni care au ascultat împreună aceeaşi pledoarie, de multe ori au păreri diferite, rareori gîndesc la fel, şi atunci o fac sub imperiul unor stări sufleteşti diferite"(I,20). Diversitatea recepterului este deci cea care impune, logic şi raţional, multitudinea şi varietatea argumentaţiei. In tentativa de captare a celuilalt, autorul se vede obligat să ofere fiecăruia argumente pe măsura lui: "fiecare om ţine la ideile lui şi aprobă fără rezerve cînd aude pe altul susţinînd ceea ce el însuşi gîndise dintru început. Prin urmare e bine să sugerezi fiecăruia o idee care să-l intereseze, cu care să fie de acord"(I,20).

Această adecvare la psihologia multiplă a recepterului devine practic imposibilă prin concizie, întrucît aceasta trădează - din acelaşi puncte de vedere - atît interesele celui apărat, cît şi sensibilitatea celui care ascultă, discursul autoanulîndu-se astfel în propria-i esenţă. In plus - se ştie - orice discurs trebuie să fie şi un demers psihagogic; argumentaţia oricît de variată, credibilitatea unei teze, pot fi amplificate prin recursul la elemente psihagogice (încîntarea, surpriza, bucuria, vătămarea plăcută) care produc ieşirea din starea de indiferenţă: "nu un discurs trunchiat şi restrîns tună şi fulgeră şi răscoleşte şi mişcă totul, ci un discurs amplu, măreţ, sublim ... pentru a încînta,

pentru a convinge, e nevoie de bogăţie de cuvinte, de suflu larg" (I,20). Această bogăţie de cuvinte nu trebuie înţeleasă pur cantitativ; ea nu ţine doar de quantitas sau copia verborum, ci mai ales de amplificatio, de un plus care se adaugă pe verticalitate în vederea unei adînciri, a unei speriri cognitive şi emoţionale.

Conceptul de amplificatio este şi mai patetic susţinut în Ep.IX,26 unde este asimilat lui elevatio, categorie estetică şi morală totodată, căreia Plinius îi asociază şi atribute ca: sublimul, înflăcărarea, năvalnicul, divinul.

Citate din Demostene şi Homer vin să întărească aceste demonstraţii şi - prin apelul la nume şi valori indubitabile - să pună sub semnul întrebării conceptele de brevitas şi tenuitas (concizia şi simplitatea), ca ineficiente.

Vechea teorie conform căreia prin concizie autorul este în măsură să evite fastidium, starea de plictis şi intoleranţă a auditoriului, va fi răsturnată de Plinius în favoarea tezei sale. Numai cei leneşi şi apatici se plictisesc. E ridicol să consideri indolenţa lor drept criteriu de apreciere: "Dacă ai să le ceri părerea,ar însemna nu să vorbeşti concis, ci să nu vorbeşti deloc"(I,20). Plinius invocă în sprijinul său chiar legii romane, care acordau oratorului - cel puţin în vremurile bune de altădată - un timp nelimitat; Cicero pledase patru zile în şir; el însuşi - Plinius - atinsese performanţa a şapte ore, ca orator, iar în calitate de judecător acorda, oricui îl solicita, maximum de timp: "mai bine să fie spuse lucruri fără rost, decît să nu fie spuse cele necesare" (VI,2). Prima virtute a judecătorului este răbdarea, componentă importantă a spiritului de dreptate.Astfel,

pornind de la o problemă de stil - longitudo - prin imixtiunea unei categorii morale - patientia - Plinius ajunge la însăşi ideea de dreptate - justitia - fundamentînd o teorie estetică pe baze explicit morale.

Predominante rămîn totuşi argumentele de ordin estetic şi ele revin cu insistenţă în scrisorile lui Plinius, oricît de variată ar fi tematica pe care acestea o abordează. In multe scrisori, Plinius opune unui discurs "grav şi concis" unul "curgător şi atrăgător", pe care îl preferă întotdeauna (II,19); o variantă mai concisă i se pare oarecum "lipsită de culoare, adică mai modestă şi mai mediocră" (VII,2); pasajele scrise mai concis şi mai succint, chiar dacă sobre şi grave, pot da impresia paradoxală că sînt "căutate şi afectate" (III,18), pledînd pentru o identificare între oratorie şi poezie (V,8), Plinius reclamă pentru sine "libertăţi ce depăşesc sobrietatea genului oratoric"(II,5); pe Platon îl admiră tocmai pentru că în stilul acestuia elevatio se confundă cu amplitudo (I,10). Pe de altă parte, dacă avem în vedere echilibrul, justa măsură, - modus - pe care Plinius însuşi îl concede a fi criteriul suprem atunci nici brevitas, nici amplitudo nu pot avea cîştig de cauză una în faţa celeilalte, de vreme ce ambele eludează justa măsură, una prin carenţă, alta prin excedenţă.

Preferinţa lui Plinius pentru stilul amplu - atît de patetic şi insistent susţinută - nu poate fi explicată - credem- decît prin motive de ordin temperamental. Invăţătura sobră a lui Quintilian, al cărui bun elev fusese, a rămas literă moartă în faţa adevăratei lui naturi (a lui Plinius) care tindea implacabil spre un anume "asianism". De fapt

celor două direcţii retorice din antichitate (aticismul şi asianismul) Quintilian însuşi le găsise o justificare bazată pe anumite categorii psihologic-temperamentale: asiaticii, fiind de la natură mai impetuoşi, mai vanitoşi, mai trufaşi şi mai declamatori (asiana genus tumidior atque jactantior), preferă genul inane aut redundans care le repugnă, în schimb, aticilor, oameni fini, temperaţi de bun gust şi de măsură (judicium et modus[6]). Cicero, la rîndul său, îi acuzase pe asiatici nu atît pentru impulsivitate şi abundenţă (Celeritas et copia) cît pentru faptul că sînt prea puţin concişi şi prea redundanţi (parum pressi et nimis redundantes)[7].

Cu toate acestea, nu se poate pune semnul egalităţii între Plinius şi oratorii asianici. Prolixitatea, redundanţa şi locvacitatea de care aceştia erau acuzaţi sînt defecte pe care el însuşi le respinge. Stăruinţa în dezvoltarea şi epuizarea unei teme nu se confundă cu prolixitatea(V.6); "un torent de fraze lungi şi seci" nu poate suplini niciodată bogăţia de argumente: "căci una este elocvenţa şi alta locvacitatea" (V.20).

Ceea ce îl apropie însă pe Plinius de direcţia asianică este o anumită efervescenţă spirituală şi temperamentală din care au ţîşnit discursurile, poeziile, scrisorile, Panegiricul; o infatigabilă dorinţă de a scrie, de a vorbi, de a rivaliza prin cuvînt cu Tacitus; de a comenta şi emenda scrierile tuturor; de a modela şi anima viaţa literară, printr-un dialog de o dăruire fără precedent; de a pleda pentru un ideal de fericire în care scrisul este inclus:

aut facere scribenda, aut scribere legenda[8]; de a dori cu frenezie imortalitatea, răsplata nemuririi, gloria eternă (IX,3; V,8;VII,20; VI, 16 etc.)[9]. Era un exaltat, un exuberant, un dulce vanitos[10], un naiv: iubea gloria mai presus de orice. Şi-a agonisit-o... vorbind:vorbind mult şi vorbind frumos.

Oricum,putem afirma în încheiere că,în cariera oarecum abuzivă a conceptului de brevitas, teoriile lui Plinius au avut valoarea unei contra-ponderi, şi că multe din argumentele sale împotriva brevităţii au fost - dacă nu preluate - cel puţin validate de teoriile moderne asupra discursului.

N O T E

1) Vezi E.R.Curtius,Literatura europeană şi evul mediu latin, Ed.Univers,Buc., 1970, p.562.
2) Vezi Renato Barilli,Poetică şi retorică, Ed.Univers,Buc., 1975, pag.40 şi urm.
3) Idem.
4) E.R.Curtius, op.cit., p.561.
5) Quintilian, Institutio oratoria,XII,10.
6) Quintilian, Institutio oratoria,XII,10.
7) Cicero, Brutus, XIII, 51.
8) Nobila anvergură(amplitudine) a idealului de fericire preconizat de Plinius ne poate intimida; ba chiar ne răpeşte, multora, orice speranţă; căci virtutea,justa măsură,raţiunea,plăcerea ori indiferenţa păreau că-i sînt oarecum accesibile,faţă de această dureroasă alternativă: ori fapta, dar trecută în scris pentru a fi veşnic memorată, ori scrisul - dar destinat lecturii eterne.
9) Este drept că pe toate celelalte le avea "cu asupră de măsură". Se ştie, din descrierea vilelor sale, în ce condiţii trăia. J.Carcopino estimează că lui Plinius îi mai lipseau doar vreo 10.000 sesterţi pentru a egala averea fabuloasă a lui Trimalchio (V.Jérome Carcopino, Viaţa cotidiană la Roma la apogeul imperiului, Ed.şt.şi enciclopedică,Buc., 1979, p.103).
10) "Cel mai mult îmi plac scrierile în care vorbeşti despre mine" (IX,8).

ESTETICA PEISAJULUI IN SCRISORILE LUI PLINIUS CEL TINAR

de V.CONSTANTINESCU

Gustul pentru reprezentarea figurată a peisajului în poezie, pictură şi în arta grădinilor din epoca imperială romană s-a format treptat şi nu se datorează numai unei evoluţii normale a "sentimentului naturii" la un popor de agricultori care ajunsese să trăiască o viaţă urbanistică, ci şi împrumuturilor din alte civilizaţii. Elenismul grec, contactele cu civilizaţia orientală, persană şi egipteană, în primul rînd, au înrîurit profund felul romanilor de a privi şi mai ales de a simţi natura.

Peisajul natural devine treptat "natura artificiosa", mai întîi în poezie şi pictură, sub influenţă teocritiană, apoi în grădină, ca formă mai complexă şi mai revelatoare de transformare a peisajului natural în obiect de contemplaţie estetică, în "peisaj absolut". Grădina, o imitaţie a naturii cu obiectele ei, pictură şi arhitectură în acelaşi timp, s-a constituit ca artă într-un proces complex, în care s-a stabilit diferenţa specifică între natura frumoasă şi natura înfrumuseţată, avînd ca modele pictura şi poezia.

Este cert că modelul iniţial al noii arte peisagiste, peisajul sacro-idilic artificializat, era luat de romani din reprezentările elenistice ale naturii. A şa se face că prima grădină, Amaltheion-ul lui Atticus, despre care aflăm din schimbul de scrisori între Cicero şi Atticus, era o compoziţie de tip teocritian: o alee de plopi ducea spre a grotă împodobită la intrare cu viţă de vie iar în interior ornată cu picturi şi statui de nimfe, compoziţie ce va deveni

un topos al reprezentărilor peisagiste de tip baroc şi neoclasic, din antichitate pînă în secolul al XIX-lea şi o temă omniprezentă în arta grădinilor. Aşadar, încă în vremea lui Cicero, care-i scria lui Atticus pe la anul 61 î.e.n. că ar vrea şi el să-şi facă un Amaltheum în Arpinum, se insinua treptat ideea unei naturi contrafăcute, ce corespundea nu unor necesităţi utilitare, ci unora spirituale; Atticus, acest roman bogat, vrea să implice o conotaţie sacră (greta sa simţind de nimfa care-l alăptase pe Zeus copil pe muntele Ida), în realitate el era influenţat de moda nouă din poezia alexandrină şi voia să realizeze un peisaj deosebit de livadă, cîmpie sau de grădinile "naturale" ale romanilor de pînă la el.

Totuşi nostalgia domeniilor familiale de pe colinele Latiumului, a cîmpiei romane frumoase şi utilitare în acelaşi timp nu i-a părăsit multă vreme pe romani şi aşa se explică de ce abia la sfîrşitul secolului I e.n. s-a impus în pictură şi arta grădinilor un peisaj nou, cum spuneam, artificializat. O ruptură definitivă, o închidere a peisajului contrafăcut nu s-a produs la romani decît, uneori în spaţiul intracitadin, din necesităţi dictate de contextul arhitectonic. Altfel romanii şi-au construit cele mai mari parcuri din epoca imperială pe colinele Romei, tocmai pentru ca peisajul estetizat să nu piardă legătura cu peisajul estetic. Forma ideală de „peisaj - în peisaj" au realizat-o însă romanii prin acele structuri specifice lor, anume "villa suburbana", alcătuite din casă, grădini interioare, parcuri şi ferme care completau privelişte şi întreţineau ideea de natură funcţională.

Cetăţenii bogaţi ai Romei din epoca imperială,printre care şi Plinius cel Tînăr, nu părăseau Roma doar de dragul peisajului, ci din motivele aceleaşi din totdeauna care fac megalopolis-ul insupertabil. Mentalitatea pastorală nu o aduc la Roma nu nici poeţii teocriticieni, ca se instaurează treptat, ca în orice mare oraş, din cauza vieţii sufocante şi insupertabile şi are aceleaşi caracteristici: exprimă dorul de natură şi refuzul urbanisticii, dar şi imposibilitatea de a renunţa la confortul oraşului şi la viaţa lui interesantă. Nici Martial n-ar fi vrut să rămînă în Spania să admire copacul plantat de Cezar, nici Horatiu la domeniile sale de la ţară pentru mult timp. Pentru romanii bogaţi,ieşirea în natură nu însemna deloc o refacere a legăturii pierdute "Vieiaţi" de cultură, ci o priveau de fapt ca pe un tablou. Treptat s-a consolidat ideea de natură ca obiect de contemplaţie, natură care poate fi"utilă" şi altfel,adică producînd plăcere. Si pentru ca trăirea estetică să fie cît mai puternică, natura trebuia prefăcută, înfrumuseţată. Romanii încep să-şi decoreze interioarele şi porticele (cunoscut este porticul Liviei) cu peisaje, mai întîi de tip sacro-idilic,cadru mitologic, apoi pur şi simplu"cadru de natură", dar nu o natură rurală, campestră, ci o natură în care s-a prelungit frumuseţea oraşului cu colonade, temple, poduri sofisticate peste rîuri, arbori decorativi. Ideea de peisaj, adică de aspect al naturii oferit privirii parţial începe să-i preocupe tot mai mult. Astfel apar ferestrele false, un fel de nişe pictate cu arbori, flori, izvoare, ca şi cum s-ar fi deschis spre peisaj. De obicei ei îşi orientează ferestrele aşa fel încît să obţină o privelişte cît mai frumoasă. Se consolidează ideea că natura întreagă nu este peisaj ci

numai anumite aspecte ale ei, acelea producătoare de senzaţii plăcute şi că se poate dirija privirea spre a i se oferi plăceri cît mai rafinate.

Cînd Plinius cel Tînăr scria scrisorile sale către diverşi prieteni, la Roma viaţa devenise insuportabilă. Deşi se înmulţiseră parcurile pe Quirinal, Esquilin, pe cîmpul lui Marte, pe Palatin, acestea nu reuşeau să ofere un refugiu cetăţenilor obosiţi de zgomotul infernal al străzilor, de aglomeraţia pieţelor, de luptele politice, de excesul de serbări, de zgomotul cortegiilor imperiale. La Roma se murea de insomnie. Juvenal scria într-o satiră a sa: "Unul îmi dă o lovitură cu cotul sau mă izbeşte cumplit cu o grindă; altul îmi dă în cap cu o bîrnă sau un butoi. Picioarele îmi sînt pline de noroi căci unul m-a călcat cu talpa întreagă şi mi-a înfipt în degetul mic o ţintă de soldat...". Grupurile de cheflii şi bătăuşi (Nero însuşi se deghiza şi participa la viaţa străzii ca bătăuş) ameninţau orice trecător şi ziua, nu numai noaptea. Iar Seneca, într-o epistolă către Lucillius, se plîngea de condiţiile de locuit într-o "insula", noul tip de locuinţă romană cu etaj din epoca supraaglomerărilor urbanistice, care înlocuise "domus", casa cu grădină, aparţinînd unei singure familii. "Locuiesc deasupra unei băi: îţi închipui cît de felurite sînt glasurile pe care le aud, iar strigătele pe toate tonurile mă fac să regret că nu sînt surd. Aud zgomotele prelungite ale celor care exersează la ridicarea greutăţilor, şuierul pe care-l scot şi respiraţia lor greoaie. Dacă cineva stă liniştit în timp ce i se face masajul, aud în schimb loviturile date cu mîna pe spate, iar zgomotul lor diferă, după cum lovitura se dă cu latul

mîinii sau cu palma întoarsă... Se mai aude şi cîte un căutător de gîlceavă, cîte un hoţ prins asupra faptului, cîte un flecar care atunci cînd vorbeşte ţine cu orice preţ să i se audă vocea... Nu mai vorbesc de urletele vînzătorilor de răcoritoare, ale cîrnăţarilor şi plăcintarilor, ale vînzătorilor de băuturi care circulă în toate părţile oferindu-şi marfa fiecare din ei cu cîte o modulaţie specifică a vocii".

La Roma nu se putea nici dormi, nici medita, nici odihni, la Roma nu era mai ales loc pentru otium, odihna creatoare atît de preţuită la romani. Plinius de fapt mărturisea în scrisorile sale că, pe lîngă treburile de fermier care-l reţineau ades la ţară, mai venea la domeniile sale şi pentru a citi, scrie şi mai ales pentru a medita privind pe fereastra cabinetului său. "Mă întreb cum îmi împart ziua cînd sînt vara în vila mea din Toscana. Mă trezesc cînd vreau, de cele mai multe ori în jurul primei ore, deseori mai devreme, rareori mai tîrziu... Chem secretarul şi, lăsînd să intre lumina pe fereastră, îi dictez ceea ce am compus... La ora a patra sau a cincea (căci nu-mi împart timpul riguros), după cum e vremea, mă duc la galerie sau în criptoportic, mai meditez la cîte ceva şi mai dictez. Mă urc într-un vehicul, unde continui ceea ce făcusem plimbîndu-mă sau stînd pe patul de lucru; îmi pot concentra atenţia împrospătată tocmai datorită variaţiei... Uneori vin prieteni din oraşe învecinate şi-mi răpesc o parte din zi, întrerupere care, cînd sînt obosit, este binevenită şi mă ajută chiar. Alteori vînez, dar nu fără a lua cu mine tăbliţele pentru cazul cînd, dacă nu vînez nimic, să nu mă întorc cu mîinile

geale. Consacru şi fermierilor o parte din timp, dar nu destul, cum zic şi ei : plîngerile lor stîngace mă fac să gust mai mult literatura şi ocupaţiile noastre citadine", îi scria Plinius iubitului său Fuscus.

Nepotul de soră al lui Plinius cel Bătrîn se născuse într-un ţinut minunat, pe malul lacului Como, presărat de vile, în depărtare avînd privelişteа Alpilor înzăpeziţi. A îndeplinit mai multe funcţii importante la Roma, sub împăraţii Domiţian, Nerva şi Traian. Era un personaj tipic pentru o lume de crepuscul: bogat, rafinat, meditativ, înclinat mai mult spre arte decît spre politică, deşi a avut mereu funcţii importante, cultivat, sceptic şi obosit.Una dintre celebrele sale grădini se afla la 25 km depărtare de Roma,la Laurentum in latium cealaltă în Toscana, la Tusculum. Laurentum se afla pe malul mării tyreniene, aşa încît complexul locuinţă-parc era astfel structurat ca privitorul să se poată bucura deopotrivă de frumuseţea mării şi a grădinii sale. S-a spus că de fapt Plinius nu avea nici un fel de "sentiment al naturii" ; el venea la ţară fie pentru afaceri, fie pentru "studiorumque otium", cum ar reieşi din scrisoarea citată mai sus. Dacă vom căuta la Plinius o trăire sentimentală a naturii, o încercare de comunicare romantică cu ea nu vom afla desigur, în schimb Plinius este un precursor al acelui alt fel de a trăi natura, nu sentimental ci detaşat, fără implicare personală. La Plinius găsim deja ideea de contemplaţie estetică,idee ce va fi fundamentală pentru definirea domeniului estetic începînd cu Kant. El stă într-unul din dormitoarele sale sau în cabinetul de lucru şi prin fereastra deschisă priveşte panorama pe care

i-e oferă în parte natura reală, în parte cea construită de el după legile unei arte care se dezvoltase la Roma, arta de a crea peisaje. "Te miri, îi scrie el lui Gallus, că mă încîntă atît de mult vila mea Laurentium, sau dacă preferi aşa, Laurens. N-ai să te miri cînd ai să vezi frumuseţea construcţiei, aşezarea bine aleasă, ţărmul larg. La o depărtare de şaptesprezece mii de paşi de Roma, poţi să rămîi acolo după terminarea treburilor, fără să-ţi stîrbeşti deloc ziua de lucru... In toate părţile privelişti variate: ici drumul se îngustează, făcînd loc pădurilor care înaintează, dincolo se deschide şi se lărgeşte în pajişti întinse. Vezi multe turme de oi, de cai şi de vite care, alungate din munte de frigul iernii, vin la păşune să se îngraşe în căldura blîndă a primăverii." După descrierea împrejurimilor agreste, fără a pierde din vedere aspectul utilitar al peisajului, autorul prezintă vila, o construcţie complicată, labirintică, cu atrium care face trecerea treptată de la exterior la interior, perticul semicircular care încunjoară o curte interioară, apoi o curte exterioară, o sufragerie ce coboară spre ţărmul mării, cu ferestre pe trei părţi, de unde se poate privi marea. Din dormiter se vede din nou marea. Chiar şi din piscină, cei care înoată pot privi marea.Dintr-o sufragerie se vede grădina şi aleea pentru lectiei, care încunjoară grădina. Circuitul interior al aleii mărginită de merişor şi rozmarin, este umbrit de viţă tînără. Grădina este plină de duzi şi smochini. In spate se află două odăi ale căror ferestre dau spre o altă grădină rustică. Piesa ornamentală de bază a acestei grădini rustice, un fel de livadă mai sofisticată, este criptoperticul cu ferestre pe ambele

părţi şi o galerie plină de mireasma violetelor.

Perticul şi galeria erau la Roma teme arhitecturale foarte răspîndite şi de multe ori grădina ţinea de portic sau galerie, ca anexă a acestora, fără ca să fie legate de o "domus" sau "Villa". Si Plinius scria: "De aici, adică de lîngă clădirea descrisă mai sus, se întinde un criptoportic - ai zice o clădire publică. Pe ambele laturi - ferestre, spre mare mai multe, spre grădină mai puţine". Aşadar galeria, criptoperticul şi grădina erau trei spaţii legate între ele (se trecea din unul în altul), organizate în aşa fel încît să fie şi funcţionale, dar să ofere şi plăcerea privelişti. Iarna criptoperticul oprea vîntul din sud, vara ocrotea galeria şi grădina cu umbra sa ce se alungea sau se scurta, după cum era lumina soarelui, iar prin ferestrele sale oferea privirii imaginea mării şi a grădinii.

O altă piesă arhitecturală a vilei de la Laurens era o căsuţă, "o adevărată încîntare pentru mine", scria Plinius. Romanii numeau diaeta locuinţa retrasă pentru odihna creatoare (otium). Aceasta era o clădire mică, izolată perfect de un coridor care o separa de grădină, astfel că nu se auzea nici vorba slavilor, nici murmurul mării, nici zbuciumul furtunii, nu se vedea nici lumina zilei, nici scăpărarea fulgerului. Aici se retrăgea Plinius departe de lume.

După ce revine din nou în scrisoare la plăcerea de a privi ţărmul mării, acoperişurile colorate ale caselor tîrgului din apropiere, Plinius îl întreabă pe Gallus: "Nu găseşti că am motive să mă stabilesc în acest loc retras, să rămîn aici, să-i gust plăcerile?"

Desigur nici Plinius, nici alţi intelectuali ai Romei nu se puteau despărţi pentru multă vreme de cetatea pe cît de infernală pe atît de seducătoare. Toţi trăiau în continuare drama lui Horaţiu care, cînd se afla la Roma, dorea să fie la ţară, iar cînd era la ţară, suferea de dorul Romei. Dar Plinius dorea altceva decît Horaţiu, care scria: "Tot ce puteam dori era: un petec de moşie/Cu o grădiţă şi-un izvor de casă învecinată/Şi-o pădurice". Astfel, dintr-o altă scriseare adresată lui Rufus, aflăm mai multe date despre temele grădinii romane, teme ce se înmulţiseră pe măsură ce procesul elenizării era tot mai evident în pictură, poezie, arhitectură şi în general în civilizaţia romană. "Ce mai face Comum, atît de drag mie dar şi ţie? dar casa atît de încîntătoare de la marginea oraşului? dar perticul unde e veşnic primăvară? dar umbrarul de platani, duzii? dar canalul cu maluri de verdeaţă şi unde de cleştar, dar lacul de la vărsarea lui, care-i primeşte apele? dar aleea pentru lectici, cu pămîntul moale şi totuşi bătătorit? dar camera de baie scăldată din toate părţile de lumină?... Ar fi timpul să laşi în seama altora gîndurile mărunte şi plicticoase, iar tu să te dedici studiului în acest refugiu calm şi odihnitor".

In Toscana, Plinius cel Tînăr avea un pare imens cu clădiri şi grădini şi mai ales cu un "hipodrom" care era de fapt o grădină ornamentală ce reprezintă, prin rafinamentul ei, apogeul la care ajunsese arta grădinilor la romani. Peisajul înconjurător, clădirea propriu-zisă, curţile interioare, grădinile secrete, dar mai cu seamă hipodromul-grădină formează o compoziţie multicelulară, separată prin zid de restul

peisajului, dar în acelaşi timp cu deschidere largă spre peisajul înconjurător pe care Plinius îl priveşte nu ca pe o natură indiferentă, ci ca pe <u>un tablou</u>, deci ca pe o operă de artă.

Plinius îi scrie lui Domitius Apollinaris care-l sfătuise, într-o scrisoare, să nu mai stea la Tusculum, deoarece aerul este viciat. "Ţinutul este minunat, imaginează-ţi un amfiteatru imens, aşa cum numai natura poate să făurească: cîmpie deschisă şi întinsă, înconjurată de munţi; munţii poartă pe crestele lor cedri înalţi şi bătrîni, în care găseşti din belşug vînat de tot felul." Dealurile sînt acoperite de recolte bogate, vii şi arbori care le împrejmuiesc, pajişti smălţuite de fleri pe care pasc vite. Şi exclamă Plinius, încîntat de acest "amfiteatru natural" : "Va fi o mare desfătare să cuprinzi această privelişte de pe munte. Căci ai să ai impresia că priveşti nu cîmpia, ci un <u>peisaj pictat</u> (s.n.) de o mare frumuseţe..." Cum spuneam, patricianul bogat, cu simţ utilitar, nu a uitat avantajele materiale ale ţinutului dar, în acelaşi timp, citadin viciat de artă, îl priveşte ca pe un tablou. Natura-tablou, topos teocritian, cum spuneam, aparţine mentalităţii civilizaţiilor urbanistice, mentalitate ce caracterizează, în secolul I, la apogeu, "arta de a trăi" a romanilor.

Urmează din nou descrierea <u>privelistii</u>, de data aceasta regizată de la ferestrele vilei. Arhitectura s-a complicat, iar temele arhitectonice anexe s-au înmulţit: portic, galeria despărţită în mai multe răzoare prin tufe de merişor tuns scurt, de jur împrejur o alee mărginită de arbori tunşi după arta topiarică, apoi o peluză pe care se aflau animale

sălbatice din buxus, tăiat după arta inventată de romani, numită "nemora tonsilia", o grădiniţă interisară cu patru platani care parcă intră în cameră pe fereastră, un criptoportic şi în sfîrşit, "peisajul absolut", opus peisajului natural, grădina ornamentală numită hipodrom, în amintirea greciler, la care avea e cu totul altă destinaţie. "Hipodromul întrece cu mult aşezarea atît de atrăgătoare a clădirii. La mijloc este deschis, aşa că cine intră îl poate cuprinde într-o privire", e înconjurat de platani pe care se încolăceşte iedera, aşa încît coroana lor e verde de frunzişul propriu, iar trunchiul e verde din cauza frunzişului iederii ce se întinde de la trunchiuri la ramuri şi leagă între ei platanii alăturaţi, trecînd de la unul la altul". Printre platani creşte merişor, aleea dreaptă e ascunsă la capăt între chiparoşi, aleile circulare sînt pline de lumină şi străjuite de trandafiri. "Ici un strat de fleri, dincolo tufe de merişor dispuse în mii de forme, reprezentînd chiar litere uneori, litere care indică numele proprietarului sau al meşterului". După aceeaşi artă pe care romanii au numit-o nemora tonsilia şi tot ei au inventat-o, din cauza lipsei de piatră din care se făceau statui care împodobeau grădinile lor, sînt tăiate în buxus statui. Sub un umbrar de viţă de vie se află un pat din marmură de Karistos, iar din pat ţîşnesc jeturi de apă sub presiunea celor ce se aşează: apa curge printr-un canal într-un bazin de marmură, pe bordura căruia se pun farfurii cu gustări; farfuriile mai uşoare plutesc pe suprafaţa apei din bazin şi au formă de corăbii. Arta hidraulică se pare că ajunsese la romani destul de avansată. Pavilionul pentru odihnă,

din faţa patului de marmură, este din marmură şi are uşile deschise astfel că verdeaţa pătrunde parcă în interior, iar frunzişul grădinii se vede de oriunde ai privi. Lumina se strecoară filtrată prin frunzişul unei viţe de vie ce se caţără pe acoperiş, iar în interior ţîşneşte un izvor, dînd acea senzaţie plăcută şi stranie de confuză îmbinare între interior şi exterior.

Hipodromul lui Plinius nu mai este doar un loc pentru odihnă, el apare cu fastul său alexandrin-baroc, ca un spectacol de verdeaţă de care stăpînul lui este mîndru şi de aceea el devine "cam limbut", cum însuşi remarcă, se lasă furat de pasiunea sa, cu riscul de a nu mai fi concis, cum se străduise să fie în celelalte scrisori, dat fiind că ne aflăm la Roma într-o epocă de revenire la clasicismul sobru.

Scrisorile lui Plinius sînt importante nu atît pentru definirea sentimentului naturii la romani, cît pentru definirea sentimentului peisagistic : natura este frumoasă, iar pe spaţii mici poate fi artă, tablou. In ars topiaria se află originile arhitecturii de verdeaţă a grădinii europene de mai tîrziu, in nemora tonsilia a unei părţi a ornamenticii ei. "Grădina arhitectură" şi "grădina pictură", cele două tipuri estetice fundamentale de grădini europene îşi au originea aici, în grădinile patricienilor bogaţi, dintre care unul a fost Plinius cel Tînăr.

Pe de o parte romanii romantici au cultivat privelişte liniştită şi senină a cîmpiei, dealurilor, munţilor, pe de altă parte aceeaşi romani alexandrini, barochişti s-au lăsat seduşi de lăcomia de forme artistice produse de homo artifex, fără a opune frumosul natural frumosului artistic, dimpotrivă, considerîndu-le entităţi complementare. La romani arta nu devenise "estilă" peisajului, iar civilizaţia

nu amenința natura.

N O T E

1) Plinius cel Tînăr, Opere complete, Buc., "Meridiane", 1977.

2) Pierre Grimal, Les jardins romains, Paris, "P.U.F., 1969.

3) Liviu Octav Andrei, Viața citadină romană în scrisorile lui Seneca, "Ovidianum Series studiorum artisticque Operum" Buc., 1978.

4) Rosario Assunto, Peisajul și estetica, Buc., "Meridiane", 1987.

5) Eugene Battisti, Natura Artificiosa to Natura Artificialis, Washington, "Dumbarton Oaks Colloquium on the History of Landscape Arhitecture", 1972.

x x x - Poésie et art figuré de Neron aux Flaviens, in "Recherches sur l'iconographie et la corespondance des arts à l'époque imperiale", Collection Latomus, Bruxelles, 1972.

SHAKESPEARE ŞI COMEDIA LATINĂ
DE LA „MENAECHMI" LA „COMEDY OF ERROR"

de Traian DIACONESCU

Critica shakesperiană[1] din ţara noastră însumează sute de lucrări, dar nici una dintre acestea nu este axată, în mod expres, pe această temă. In rîndurile de mai jos ne propunem să relevăm rolul culturii greco-latine în opera "marelui brit" precum şi originalitatea piesei Comedia erorilor, inspirată de piesa Menaechmi scrisă de Plaut.

Renaşterea europeană[2] a descătuşat, cum se ştie, spiritele de dogmele Evului Mediu. Cercetarea naturii şi a personalităţii umane, a macrocosmosului şi a microcosmosului, în vederea înţelegerii fenomenelor şi legilor care le guvernează, a dus la dezvoltarea ştiinţei şi a culturii şi, implicit, la încrederea nemărginită în forţele creatoare ale omului. In acest proces complex, descoperirea antichităţii elina şi latine devine o călăuză necesară. Dacă prima generaţie de umanişti englezi, în frunte cu Thomas Morus, care scrisese în limba latină Utopia (1515), fusese preocupată de reinterpretarea, în spirit laic, a culturii antice, a doua generaţie de umanişti îşi îndreaptă atenţia spre probleme de educaţie, promovînd învăţămîntul limbilor clasice şi încurajînd traducerile din capodoperele greco-latine. Astfel Thomas Eliot scrie Educatorul (1531), Arthur Golding traduce Metamorfozele lui Ovidiu (1567), iar Thomas North tălmăceşte Vieţile paralele de Plutarh (1579).

Studiul limbilor şi civilizaţiilor antice în învăţămînt

precum şi traducerile din clasicii greco-latini au lărgit orizontul culturii engleze şi au pus la îndemîna scriitorilor opere clasice care vor fertiliza literatura din epoca elisabethană.

Cultura clasică[3] a lui Shakespeare nu era, desigur, sistematică, universitară. Chiar dacă ştia, după cum spune Ben Jonson, doar "small latin and less Greek", geniul său l-a ajutat să intuiască esenţa pereană a pieselor lui Plaut, Terentiu, Seneca precum şi valoarea poeziei lui Vergiliu, Horatiu şi Ovidiu. Din biblioteca lui Shakespeare s-au păstrat pînă azi trei cărţi, dintre care două sînt opere antice, anume Vieţi paralele de Plutarh şi Metamorfoze de Ovidiu. Contactul lui Shakespeare cu capodopere antice, început în şcoală şi sporit prin lecturi în traduceri, se oglindeşte în opera sa, dar şi în mărturiile unor contemporani ai săi. Robert Greene, dinamic invederat al lui Shakespeare, afirma ironic că dramaturgul "studia o noapte traducerea engleză a lui Seneca pentru a furnizia dimineaţa "hamleţi", iar Francis Meres, profesor de retorică în Oxford, declara, după publicarea poemului Venus şi Adonis inspirat de Metamorfozele lui Ovidiu că "sufletul lui Ovidiu a revenit pe pămînt şi Apollo însuşi vorbeşte prin gura poetului din Stratford". Acelaşi critic, vorbind despre stilul lui Shakespeare, consideră că precum Aelius Stilo pretindea că muzele, dacă ar vorbi latineşte, ar grăi în limba lui Plaut, tot astfel muzele, dacă ar vorbi în engleză, ar discuta în limba şlefuită de Shakespeare"[4]. Aşadar, contemporanii lui Shakespeare recunosc că acesta a cunoscut şi a valorificat izvoare greco-latine

într-un univers artistic original.

In epoca elisabethană, preocupările ştiinţifice şi literare se limitau la nivelul cercurilor aristocratice şi universitare. Teatrul devenise însă în acest timp un for democratic de cultură. Shakespeare, ca toţi marii dramaturgi ai epocii, a ştiut să transfigureze teme de interes general uman într-o formă poetică universală, având ca model marii dramaturgi antici. Dramaturgul englez, simţind devenirea istoriei, a transgresat însă totdeauna modelele, oglindind condiţia umană în lumina filosofiei renascentiste asupra lumii.

Pentru a putea înţelege "miracolul artistic" al saltului de la imitaţie la creaţie, sintetizăm rezultatele analizei comparative a piesei Comedia erorilor cu modelul ei latin, în speţă piesa Menaechini de Plaut.

Piesa Comedia erorilor face parte din prima etapă de creaţie a lui Shakespeare. Atunci dramaturgul credea în posibilitatea rezolvării contradicţiilor sociale şi în victoria luptei pentru descătuşarea omului, în viaţa particulară, de dogmele medievale, aşa cum în piesele sale istorice oglindise credinţa în triumful principiilor umaniste în viaţa de stat.

Piesa plautină Menaechini[5] este centrată pe tema eroziunii morale a familiei romane, respingînd rigiditatea moravurilor străbune, dar şi libertinajul moravurilor greceşti. Subiectul care ilustrează această temă este, pe scurt, următorul: Un negustor siracuzan avea doi băieţi gemeni, Sosicles şi Menaechmus. Cînd Menaechmus împlinise şapte ani, tatăl său l-a luat într-o călătorie de afaceri. La Tarentum, într-o zi de sărbătoare, copilul s-a rătăcit şi a fost găsit de un negus-

tor din Epidamnum. Fratele rămas, Sosicles, primeşte numele de Menaechmus, în amintirea fratelui său. După ce Sosicles ajunge adolescent porneşte, însoţit de un sclav, în căutarea fratelui pierdut şi debarcă în Epidamnum. Aici trăia fratele său, bogat şi căsătorit. Asemănarea dintre fraţii gemeni declanşează un şir de situaţii comice. Curtezana Erotium, parazitul Peniculus, matrona lui Menaechmus, socrul acestuia, îl confundă pe Sosicles cu fratele său geamăn. Nodul încurcăturii comice se dezleagă prin confruntarea şi recunoaşterea celor doi fraţi. După acest anagnorisis, care rezolvă în mod fericit intriga, bazată pe qui pro quo şi pe imbroglio-uri comice, Messenio, sclavul lui Sosicles, este eliberat din robie, iar Menaechmus îşi scoate la vînzare averea pentru a se întoarce la Syracuza, cetatea sa natală, împreună cu fratele său.

Shakespeare, pornind de la piesa Menaechini, creează o comedie, superioară, cu o temă bazată tot pe res privata, dar cu semnificaţii renascentiste, de reabilitare a relaţiilor de familie în spirit umanist, de preţuire a vieţii terestre, eliberată de dogme medievale.

Subiectul piesei[6] lui Shakespeare păstrează schema modelului plautan, dar amplifică şi structurează intriga într-un mod original. Să urmărim acţiunea piesei. Aegeon, negustor din Siracuza, debarcase la Efes în căutarea fiilor gemeni. Întrucît cetăţile erau vrăjmaşe, bătrînul a fost arestat şi condamnat la moarte. Ascultîndu-i povestea vieţii, ducele din Efes l-a păsuit pînă în amurg, cerîndu-i să se răscumpere, conform legilor cetăţii. În acest "orizont de aşteptare" tragic se desfăşoară acţiunea comică a piesei. După şapte ani

de rătăcire. Antilophus din Siracuza împreună cu Dromio, sluga sa, a sosit la Efes, în căutarea fratelui geamăn. Prezenţa acestora, în Efes, provoacă un lanţ de scene bufe. Antilophus din Siracuza este confundat mereu cu fratele său, aşa cum Dromio, sluga sa, este confundat cu Dromio din Efes, sluga fratelui său. Dromio din Efes îl întîlneşte pe Antilophus din Siracuza şi-l invită la masă, Adriana, soţia fratelui său, îl ceartă pentru că el nu o recunoaşte ca soţie a sa, iar Luciana, sora Adrianei, este uimită că acesta o curtează. Cît timp prînzeşte cu soţia fratelui său, slujitorii ferecă poarta şi alungă pe adevăratul soţ de la casa lui. Plecînd prin cetate, Antilophus din Siracuza este confundat cu fratele său geamăn de un giuvaergiu care-i dă un colier de aur. Giuvaergiul este arestat pentru o datorie şi întîlnind în piaţă pe Antilophus din Efes, îi cere plata pe colier. Acesta nu recunoaşte că i l-a dat şi, acuzat de giuvaergiu, este arestat. Pe drum întîlneşte pe Dromio din Siracuza. Confundîndu-l cu sluga sa, îl trimite la Adriana să-i aducă bani pentru eliberare. Dromio ia banii de la Adriana, dar îl întîlneşte şi-i dă lui Antilophus din Siracuza care este uimit de întîmplările magice din jur. După puţin timp, Antilophus din Siracuza întîlneşte o curtezană care-i aminteşte că petrecuse cu ea şi-i cere să-i dea colierul făgăduit sau inelul pe care i-l dăruise ea. Intrucît el n-o recunoaşte, aceasta îl denunţă Adrianei ca nebun. Tocmai atunci soseşte acasă, însoţit de temnicer, soţul adevărat, cerînd banii pentru eliberare. Adriana achită suma, dar porunceşte slugilor să-l lege, socotindu-l nebun, pentru a chema un doctor să-l consulte. Anunţată că soţul său a fugit de acasă,

Adriana, împreună cu un grup de slugi, încearcă să-l prindă, confundîndu-l cu Antilophus din Siracuza. Acesta, urmărit, se retrage într-o mănăstire şi starețe îl ocrotește. Adriana şi apoi Antilophus din Efes, evadat de acasă, cer dreptate ducelui, care trecea prin fața mănăstirii, însoțind pe Aegeon spre locul de execuție, să le facă dreptate. Acum se dezleagă intriga țesută din situații stranii. Acest anagnorisis, bazat pe imbroglio-uri comice, duce la regăsirea fraților despărțiți, la salvarea lui Aegeon, la descoperirea mamei Emilia sub haina stareței, în sfîrșit, la reîntregirea familiei lovită tragic de destin.

Privind comparativ piesa lui Plaut şi piesa lui Shakespeare, observăm, mai întîi, asemănări cu modelul plautin dintre care relevăm: 1. respectarea normelor aristotelice de timp, loc şi acțiune; 2. păstrarea funcției regizorale a destinului şi 3. valorificarea intrigii şi a măştilor comice. Nu ne oprim la primele asemănări, evidente, ci la ultima dintre acestea.

Intriga piesei dramaturgului englez se sprijină, ca şi la Plaut, pe comicul de situații, pe imbroglio-uri provocate de qui pro quo-ul fraților gemeni, în lumea unor fantoşe[7] condusă de un destin capricios. Jocul măştilor, bazat pe substituiri de personaje, e un loc comun în comedia lui Plaut. Îl întîlnim, în piesele Asinaria, Bacchides, Captivi, Casina, Epidicus, Mercator, Miles gloriosus, Persa, Poenulus, Pseudolus, Trinumus, dar în nici un loc nu creează încurcături comice ca în Amphitrio şi Menaechmi. Acțiunea piesei lui Shakespeare este rezultatul unei "contaminări" creatoare a schemelor comice întîlnite

în aceste două piese plautine. Schema dublă a confuziilor între cei doi Antipholus şi cei doi Dromio prelucrează tiparul perechilor comice din piesa Amphitrio, anume cei doi Amphitrio şi cei doi Sosia, sclavii lor. Ideea gemenilor şi desfăşurarea intrigii urmează, aşa cum am văzut, acţiunea piesei Menaechmi. Tot din piesa Amphitrio, Shakespeare împrumută scena alungării soţului adevărat din faţa uşii zăvorîte. Antipholus din Efes este un alter Amphitrio din Teba, izgonit de soţia sa amăgită în urma unei neaşteptate substituiri de personaje. Din piesa Menaechmi, dramaturgul englez împrumută creator masca simulării nebuniei. Această mască, întîlnită şi în Casina, Cistellaria, Mercator, face parte, alături de masca viselor comice şi de masca simulării laşinului[8], din recuzita mijloacelor dramatice plautine de mare succes. Scena nebuniei lui Antipholus din Efes prelucrează ingenios modelul latin.

Originalitatea creaţiei lui Shakespeare se vede, îndeosebi, prin relevarea elementelor care detaşează piesa engleză de modelul latin. Aceste inovaţii se pot grupa în 1. tipare împrumutate investite cu funcţii noi şi, 2. elemente originale, inexistente în model. Faptele artistice care distanţează Comedia erorilor de farsa latină Menaechmi sînt însă structurate într-o piesă nouă, superioară, reflectînd arta genialui shakesperian.

Dramaturgul englez complică intriga prin inventarea unui cuplu de servi gemeni, avînd ca model cuplurile comice din Amphitrio, sporeşte lanţul situaţiilor comice, dramatizează acţiunea şi contaminează creator motive comice plautine, se preocupă de individualizarea personajelor şi construe-

ieşte, cu artă rafinată, deznodămîntul intrigii. Fraţii gemeni din piesa lui Shakespeare se află, fără să ştie, în vecinătatea unei situaţii tragice, anume osîndirea la moarte a lui Aegeon, tatăl lor. In acest "orizont de aşteptare", intriga e comică, dar cadrul e tragic. Spectatorii urmăresc piesa cu conştiinţa umbrită de neliniştea primejdiei. Elementele de farsă stîrnesc rîsul, dar şi compătimirea. Destrămarea relaţiilor de familie, desprinsă de legea cauzalităţii, aruncă personajele principale în vîltoarea hasardului şi impune, pînă la restabilirea armoniei regizată de destin, parcurgerea unui proces de purificare.

Elementele novatoare ale dramaturgului englez s-ar putea exprima, în ultimă instanţă, prin umanizarea şi anglicizarea modelului latin. Umanizarea piesei lui Shakespeare se sprijină pe elemente patetice, lirice, meditative precum şi pe cultivarea unei atmosfere de mister care învăluie viaţa personajelor. Familia bătrînului Aegeon a fost lovită tragic de un destin nedrept, iar Antilophus din Siracuza declară deschis că este victima unei forţe magice care bîntuie în Efes. Anglicizarea piesei dramaturgului englez constă în valorificarea unor anacronisme referitoare la realităţile politice sau cultura le elisabethane. Invocarea frecventă a ordinei şi a dreptăţii, importanţa acordată individului şi familiei, aluziile creştine discrete sau referirile la magicianul Pinch oglindesc fenomene din epoca elisabethană, incompatibile cu spaţiul şi timpul antic al acţiunii comediei.

Intrupărea modelului latin într-o piesă nouă, renascentistă, atestă geniul elaborării în creaţia dramaturgului englez. In eseul <u>The Philosophy of composition</u>, părintele

poeziei moderne, Edgar Allan Poe afirma "Nimic nu e mai evident că orice intrigă care merită acest nume trebuie să fie elaborată pînă la deznodămînt înainte de a pune condeiul pe hîrtie. Numai avînd deznodămîntul în faţa ochilor putem imprima unei intrigi caracterul ei indispensabil,desfăşurare consecventă, cauzală, făcînd ca incidenţele şi, mai ales tonul, să contribuie în fiecare moment la dezvoltarea intenţiei."[9] Armonizarea unităţii de viziune şi a unităţii emoţionale, postulată de E.A.Poe, este realizată, cu rafinament artistic, în arhitectura dramatică a acestei piese.

Elaborarea creatoare a mijloacelor dramatice este strîns legată de rafinamentul limbajului poetic. Elevaţia artei şi stilului dramatic shakespearian dovedesc faptul că autorul se adresa unui auditor capabil să înţeleagă conotaţiile[10] piesei sale. Stilul său este doct şi rafinat. Prezenţa discursului juridic, bazat pe stichomiţii sau a calamburului, sprijinit de procedee ale logicii formale, ecouri mitologice din Homer, aluzii la versuri celebre din Vergiliu sau Ovidiu, utilizarea unor antroponime sau toponime cu implicaţii savante pledează pentru faptul că Shakespeare, spre deosebire de Plaut, se adresează unui receptor doct, instruit la şcoala culturii greco-latine.

In urma analizei comparative a piesei lui Plaut şi a comediei lui Shakespeare putem să sintetizăm concluziile care dau seama despre originalitatea şi forţa creatoare a marelui dramaturg englez. Shakespeare a valorificat modelul comediei latine, impunîndu-şi pecetea atît pe arta dramatică a piesei, armonizînd funcţional elementele împrumutate şi cele inovate, cît şi pe semnificaţia temei care a fost transfigurată în spiritul năzuinţelor epocii renascentiste.[11]

Pecetea lui Shakespeare constă în umanizarea şi anglicizarea modelului întîlnit întîlnit în comedia lui Plaut. Prin "miracelul artistic" al saltului de la imitaţie la creaţie, Shakespeare atestă unitatea şi vitalitatea culturii europene[12]. Dramaturgul englez este, faţă de modele, ca un fluviu faţă de izvoare, căci geniul său demiurgic are forţa regenerateare a naturii.

N O T E

1) Pentru stadiul cercetării operei shakesperiene la noi, vezi, îndeosebi, Dan Grigorescu, Shakespeare în cultura română modernă, Bucureşti, Minerva, 1971.

2) Rolul Renaşterii în cultura europeană a fost cercetat, printre alţii, de Tudor Vianu, Antichitatea şi Renaşterea, în volumul Studii de literatură universală şi comparată, Bucureşti, Editura Academiei, 1960 şi Z.Dumitrescu-Buşulenga, Renaşterea, umanismul şi destinul artelor, Bucureşti, Univers, 1975.

3) Pentru instrucţia clasică a dramaturgului vezi Mihnea Gheorghiu, Shakespeare, Buc., Ed.Tineretului, 1964, şi Ana Cartianu, Eseuri de literatură engleză şi americană, Cluj, Dacia, 1972.

4) Apud Mihnea Gheorghiu, op.cit., ibidem.

5) Piesele lui Plaut au fost traduse în limba română: Plaut, Comedii, vol.I-IV, trad.de E.Constantinescu, Rîmnicu-Vîlcea 1931-1934, şi, de asemenea, Plaut, Comedii, vol.I-V, trad. de N.Teica, Buc., Minerva, 1970-1975.

6) Pentru versiunea românească a piesei engleze vezi Shakespeare, Opere complete, vol.II, trad.de I.Frunzetti şi D.Duţescu Buc., Univers, 1973.

7) Vera Călin, Metamorfoza măştilor comice, Buc., EPL, 1966.

8) Pentru masca viclenilor comice vezi piesele Curculio, Miles Gloriosus, Rudens, iar pentru simularea leşinului vezi Curculio şi Miles Gloriosus.

9) Apud D.Cartianu, op.cit., ibidem.

10) Conotaţiile savante ale piesei sînt numeroase: M.Rădulescu, Shakespeare, un paiaţeleg modern, Buc., Albatros, 1979.

11) Pentru spiritul renascentist şi modernitatea teatrului şi Shakespeare vezi H.B.Charlton, Shakespeare Comedy. Londra 1936(1969) şi Jan Kott, Shakespeare, contemporanul nostru în românește de A.Liveseu şi T.Roll, Bucureşti, ELU, 1969.

12) E.R.Curtius, Literatura europeană şi Evul mediu latin, în românește de A.Armbruster, Buc., Univers, 1970.

TRADIŢIE ŞI INOVAŢIE IN RETORICA LUI CHRETIEN DE TROYES

de Maria PAVEL

Textele scrise în limba vulgară în secolul al XII-lea, perioadă de apogeu a evului mediu francez, prezintă probe indiscutabile cu privire la legătura cu antichitatea pe linia continuităţii teoretice. Departe de a fi contradictorii, tradiţia şi inovaţia întreţin raporturi complexe, în care dozajul devine o problemă individuală, cu variaţii de la o operă la alta sau chiar în cadrul uneia şi aceleiaşi opere. In absenţa unor lucrări teoretice redactate în franceză, sîntem siliţi să reconstituim opţiuni cu tendinţă de sistemicitate pornind de la însuşi textul literar. Teoretizarea, implicită sau explicită, se produce mai ales în cadrul mai larg al romanului. Ne putem da astfel seama în ce măsură autorul este Histor şi Retor aparţinînd unei "clergii" în principiu doritoare să dea un echivalent contribuţiei antice. La o confruntare de tip intertextual, descoperim valabilitatea afirmaţiei lui E.-R. Curtius, conform căreia "latina a dezlegat limba francezilor" (1) oferindu-le acel depozit de procedee şi modele prin care poetica modernă defineşte o tradiţie(2).

Receptarea elementelor tradiţionale reflectă în mod direct modificările survenite în istoria mentalităţilor. Mai mult decît gramatica, retorica se împleteşte strîns cu tendinţele unei culturi, deoarece ea implică aderarea la o concepţie estetică. Dacă în secolele al VIII-lea şi al IX-lea Renaşterea carolingiană presupunea o receptare de tip imitativ, în următoarele două secole se ajunge la o preluare creativă sau, uneori, la contestare şi refuz. Nu avem în vedere artele poetice ale timpului, redactate în latină, cu un grad de fidelitate foarte accentuat deşi ele au fost probabil cunoscute de creatori şi ocupă un rol important în filiera ce leagă antichitatea de evul mediu. Transmiterea orală a literaturii presupunea

și existența unui consemn de natură retorică între autor și public. Aceasta explică numeroasele justificări incluse în text sub forma unui dialog de verificare a conformității. Coordonatele spirituale ale epocii îl obligă deci pe romancier să devină și teoretician prins în procesul de inovare a formelor literare fie în sensul respectării tradiției, fie în cel al modificării ei în acord cu cerințele epocii.

Detașarea unui "Chrétien par lui-même" pornind de la cele cinci romane pe care le-a scris în deceniul opt al secolului al XII-lea - Erec et Enide, Cligés, Yvain, Lancelot și Perceval - dezvăluie un "poietician" cu atît mai atent la elaborarea operei sale cu cît, de fapt, el aborda un gen literar aflat încă în fază de ucenicie. Atitudinea sa față de preceptele retoricii antice este oscilantă, oferind astfel dovezi ale mutabilității pe planul receptării acesteia. Chrétien de Troyes se înscrie în tendința generală a acestui secol pasionat de dialectică de a zdruncina autoritățile. Indiferent de tratamentul aplicat bagajului retoric tradițional, se poate vorbi în cazul său de un repertoriu "depragmatizat" (3), de o modificare a capacității relaționale în funcție de plasarea în alt context. Antrenată în procesul de "absorbție și transformare a altui text", prin care Julia Kristeva definește intertextualitatea (4), retorica de extracție antică realizează un efect de mozaicare, de dublare, prin intermediul romanului, a reflecției teoretice cuprinse în numeroasele "poetria". Eliminînd intenția de plagiat, noțiune de altfel necunoscută evului mediu, putem identifica la Chrétien de Troyes elemente de la Ovidiu, de la Martianus Capella sau Macrobius, unele mărturisite, altele nu, dar toate doveditoare a unei continuități retorice care certifică interesul constant pentru expresie. Constatarea nu trebuie să ducă la aplicarea abuzivă a unor concepte moderne la un "cronotip" îndepărtat. Originalitatea se judecă atît prin luare de atitudine și reflecție proprie, cît și prin

deplasarea interesului spre refuncționalizarea elementelor preluate. Grație impactului dintre intertextualitate și retorică, autorul medieval devine deținătorul unui "repertoriu" în care vechiul nu numai că nu concurează noul, ci se poate chiar ușor confunda cu acesta.

In identificarea contribuției lui Chrétien de Troyes la elaborarea unei retorici plasate pe linia continuității, dar oglindind în același timp presiunea momentului istoric, putem deopotrivă folosi raporturile intertextuale externe, care trimit la lucrări cu autoritate, și raporturile interne, reflectate la nivelul formei și reperate printr-o circulație activă între filologie și poetică.

"Auctoritas" și "translatio" ca semne ale unei culturi profunde fac din Chrétien de Troyes un creator preocupat de propria autoritate, prezent în text în mai multe moduri. Trecerea sub tăcere a numelui autorului, admisă în antichitate, nu mai face parte din practicile secolului al XII-lea. Textul este deci semnat, fie în prolog (Erec et Enide sau Perceval), fie la sfîrșit (Yvain). In ambele cazuri numele apare într-un context încărcat de topoi referitori la competența scriitorului. Parabola biblică a semănătorului de la începutul romanului Perceval constituie o tentativă originală de desemnare a problematicii romanești în sensul necesității diseminării semnificatului și semnificantului în text. Cele cîteva versuri alcătuite în acest scop se îndepărtează însă vizibil de toposul vechi al modestiei creatorului. In ele se spune : "Chrestiens seme et fait semance/d'un roman que il encomance/et si le seme an si bon leu/qu'il ne puet estre sanz grant preu" (v. 7-10). Pe lîngă asumare, împinsă pînă la înscrierea anagramatică a numelui (5), exordiumul îi permite autorului un maximum de concentrare intertextuală de tip retoric. El depășește însă simpla enumerare de topoi cu circulație intensă ca "amoenus locus" în Perceval sau "translatio

studii" în Cligés prin încadrarea lor într-un subansamblu matricial asimilabil împletiturilor din ghirlandele specifice ornamentelor medievale. Legătura dintre exordium și narratio răspunde în mod maximal exigenței de coerență și persuasiune. Romanul Perceval dezvoltă motivul fertilității în opoziție cu sterilitatea ce devastează pământurile regelui pescar, tot așa cum Yvain, al cărui prolog invocă un proverb ("Li vilains dit an son respit"), își axează tensiunea tematică pe opoziția "vilain - courtois", dominantă în stabilirea valorilor morale ale timpului.

O disecție a vocilor narative relevează o prezență masivă a lui Chrétien la nivelul manifestării gramaticale. "Eul" naratorului ca subiect al unui "voir" introducînd pasaje descriptive îl identifică adesea pe acesta cu personajul. Ipostaza cea mai frecventă este aceea de narator convențional sau pseudo-narator, opțiune a cărei consecință imediată se vede în numărul mare de categorii gramaticale și retorice bazate pe persoana întîi. Autorul avertizează asupra intențiilor sale ("mes je vos en dirai la some/briement sans trop longue parole" - Erec et Enide, 6121-22), formulează exclamații cu valoare de comentariu ("Et, Dex, con grant joie en eust/Alixandres s'il le seust" - Cligés, 1162-63), se adresează publicului prin îndemnuri la imperativ ca "escotez", "antandez", "oez", "sachiez", "me cuidiez", introduce opinii proprii prin forme ca "criem", "croi", "cuit", "ce me semble", "ce m'est vis", sau refuză să vorbească despre ceva anume ("Del roi Artus parler ne quier/a ceste foiz plus longuement" - Cligés, 5621). Implicarea se face și prin afirmarea respectului pentru adevăr ("Del lit nule fable ne fas" - Perceval, 7697), prin trimiteri la cele povestite anterior, prin întrebări retorice sau prin manevrarea unor topoi ca ignoranța simulată, pretinsa incompetență, aluzii la o sursă sau atribuirea uneia.

Realizările explicite ale nucleelor sintagmatice "je" şi "dire" interesează ca aluzie permanentă la producţia textuală în sine. Termeni ca "deviser", "metre a parole", "retrere", "portrere", "raconter", "nomer", "se desvoier", "metre en l'estoire" etc. pot figura în glosare ca aparţinînd vocabularului scriitoricesc. Ei fac dovada unei conştiinţe artistice controlate, dispusă să cedeze în faţa constrîngerilor unui public pe care îl simţim foarte prezent în reţeaua "oir" - "dire". La acesta se gîndeşte Chrétien cînd invocă mult disputatul principiu antic al conciziei.

Dorinţa de a nu pierde timpul se traduce prin folosirea adverbului "briement" ca modificator al lui "conter", a verbelor "arester", "se haster" sau a expresiei "aler par droite voie". Adept declarat al lui "bien dire", Chrétien refuză, după ce depăşeşte primele romane, să mai alcătuiască portretele conform schemei metonimice recomandate de artele poetice. Numărul trăsăturilor semnalate scade vizibil de la Erec et Enide la Yvain. Pentru a alcătui nomenclatura portretului Enidei, Chrétien menţionează : "li cors", "les crins", "li frons", "li oel", "li vis", "li nes", "la boche". Despre Erec avem date privitoare la : "aage", "vestements", "chauces", "cotte", "esperons", "espee". In Cligés, portretul lui Soredamors este foarte bogat. Ni se dau informaţii despre "li frons", "la clarte des ialz", "la bochete", "li dant", "les oroilles", "li cors", "la trece", "li piz", "li bliauz", "la chemise". Începînd cu Lancelot, unităţile descriptive mai întinse dispar, iar nomenclatura este alcătuită din elemente disparate. Despre Yvain aflăm cu mare întîrziere că avea o cicatrice pe faţă. Acest detaliu fizic singular este menţionat doar pentru a face plauzibilă recunoaşterea lui de către tînăra care îl găseşte dormind în pădure. Abaterea de la preceptele retoricii este justificată prin observaţia că, procedînd la o prezentare amănunţită, "le tans gasteroie en folie".

Definită ca expunere de fapte și înlănțuire de idei, narratio asigură autoritatea textului prin argumenta. Acestea fac parte din însăși definiția retoricii. Gorgias, în secolul al V-lea, îi atribuie funcția de a fi creatoare de persuasiune. In acest scop, creatorilor li se recomandă să recurgă la amplificatio, procedeu prin care trebuie să înțelegem "modul de a transforma implicitul în explicit la nivelul expresiei" (7). Principiul "cu cît mai mult cu atît mai bine", care stă la baza multor figuri retorice, s-a bucurat în acest context de o elaborare doctrinală largă. Asumat de autor, el devine o funcție specifică a acestuia, influențînd organizarea "metataxică" (8) a textului. Dintre mijloacele amplificatoare folosite de Chrétien se detașează pregnant cîteva din cele repertoriate printre figurile retorice și deci prevăzute de "orizontul de așteptare" al epocii. La expresivitatea crescută a unora contribuie particularitățile gramaticale ale francezei vechi.

In afara redundanței semantice a unor epitete de tipul "sans, chauz, clers et vermauz" (9), analiza retorică ia în evidență acumularea epitetică generatoare de variații distribuționale în extinderea sintagmei nominale. In sintagma eterogenă obținută prin coordonare, Chrétien practică dispunerea simetrica a calificanților : "Max fex et male flame m'arde" (Yvain, 5972). Versurile sale sînt un rezervor inepuizabil de exemple ilustrînd varietatea dispoziției epitetelor. Ele sînt juxtapuse în sintagma omogenă : "Sor une grant coute vermoille" (Yvain, 1950), sau legate printr-un relator a cărui dispoziție produce expresivitate tactică : "Molt s'evertue et molt s'eforce/de doner granz cos et pesanz" (Yvain, 5584-85); "par devant lui s'an passe, et trueve/une grant sale haute et nueve" (Yvain, 5183-84); Yvain "avoit la parole basse/et la voiz roe, et foible, et casse" (Yvain, 6225-26); Erec "Molt li tint bien son covenant/ qu'il li anvea maintenant/cinc somiers sejornez et gras,/chargiez

de robes et de dras,/de boqueranz et d'escarlates/de mare d'or et d'argent an plates,/de veir, de gris, de sebelins,/et de porpres et d'osterins" (Erec et Enide, 1803-1810).

Printre mijloacele de dezvoltare sintagmatică frecvent folosite de Chrétien menţionăm apoziţia ca figură de construcţie prin "exces" (10), menită să actualizeze poziţia socială a personajului sau calificarea acestuia. La trezirea lui Gauvain, în palatul reginelor, asistă "Clarissanz,/la granz, la belle, l'avenanz,/la sage, la bien anparlee" (Perceval, 8015-17).

Pentru a exprima idei generale ca "tout", "partout","toujours", "rien", "personne" etc., Chrétien foloseşte opoziţia contrariilor în cadrul figurii numită distribuţie : "granz et petit", "povre et riche", "ne jor ne nuit", "cist et cil".

Descompunerea unui tot prin enumerarea părţilor componente dă uneori o amploare exagerată sintagmei, în dauna fluidităţii povestirii, dar nu lipsită totuşi de valori conotative metaforizante. In Erec et Enide, autorul îi înşiruie pe toţi cei 49 de cavaleri ai Mesei Rotunde (1672-1706) şi prezintă detaliat 20 de prinţi veniţi la nunta lui Erec (1884-1959). In Cligés, sînt enumeraţi cei 12 cavaleri ai lui Alexandre (1272-1279), iar în Yvain şase dintre cavalerii reuniţi la curtea regelui Arthur (53-59). Diminuarea progresivă a proporţiilor şi frecvenţei acestor pasaje dovedeşte, probabil, că,pe măsură ce Chrétien devine mai sigur pe tehnica sa de creaţie, îşi dă seama de funcţionalitatea totuşi neesenţială, mai ales în condiţiile transmiterii orale, a acestui procedeu.

Dorinţa de a amplifica şi progresul sintaxei se susţin reciproc în cadrul mai larg al perioadei. Contribuţia lui Chrétien de Troyes la perfecţionarea hipotaxei marchează, după Gerald Antoine, primul moment în care, geniul unui om face să treacă limba literară

de la copilărie la faza sintactică (11). Impulsionat de tendința de a diversifica raporturile în ciuda unui număr redus de conectori, autorul a împins adesea hipotaxa la exces, dîndu-i conotații retorice v labile atît în epoca medievală cît și în cea modernă. Concatenarea ca procedeu metataxic se bazează pe polarizarea raporturilor existente în text în condițiile sărăciei mijloacelor de subordonare. Dacă coordonarea este asigurată de proliferarea excesivă a lui "et", subordonarea, insuficient nuanțată, făcea apel mai ales la conjuncția "que", a cărei polisemie ducea cu ușurință la confuzie. In prezentarea Palatului Reginelor din Perceval, "que" introduce completive : "Et tant vos dirai del covine/que il a une reine" (7277-7278), cauzale : "cil i muerent si a delivre/qu'il ne puet durer ne vivre" (7311-12), consecutive : "et si amena avec li/une dame qu'ele tant aime/que reine et fille la clainme" (7286-88), temporale : "Mes ainz sera la mers de glace/que l'an un tel chevalier truisse/qui el pales demorer puisse" (7338-40), finale : "Por ce ma dame la reine/vos anvoie robe d'ermine/que froidure mal ne vos face" (7711-13).

Din punctul de vedere al constantelor hipotaxice înscrise în "amplificatio", romanul medieval se apropie de marele cîntec cortenesc prin abundența de relative și consecutive, de temporale și cauzale, de ipotetice. Trebuie remarcat faptul că sintaxa lui Chrétien de Troyes a dovedit creativitate în folosirea fiecăruia din tipurile de frază amintite fie prin introducerea de conectori noi, fie prin rafinarea raporturilor temporale. Identitatea, în structură profundă, dintre relativa cu funcție de determinant epitetic propozițional și determinantul epitetic adjectival conferă acestui tip de frază o încărcătură retorică substanțială. Funcționalitatea sa poetică constă în rolul de "relеu" în sintagme textuale lărgite. In pasajul din Yvain

în care eroul își formulează proiectul de a pleca în căutarea aventurii, verbele ordonate de acest obiectiv sînt folosite la viitor, în timp ce reperele extrase din relatarea lui Calogrenant cu privire la fîntîna miraculoasă sînt prezentate în fraze relative cu verbul la prezent : "Il vialt estre jusq'a tierz jor/an Broceliande, et querre,/s'il puet, tant que il troverra/l'estroit santier tot boissoneus,/que trop en est cusançoneus,/et la bande et la maison fort/ et le solaz et le deport/de la cortoise demoiselle/qui molt est avenanz et bele/et le prodome avec sa fille/qui a enor faire s'essile/tant est frans et de boene part./Puis verra les tors et l'essart/et le grant vilain qui le garde" (696-709). Prin natura sa mobilă și pasageră, aventura alcătuiește un tablou virtual suprapus, grefat pe elementele stabile care îi servesc de cadru. Folosirea relativei pune în evidență valoarea articulațiilor sintactice în ilustrarea mai personală a procedeelor preluate din retorica antică. Din acest punct de vedere, sintaxa frazei lui Chrétien de Troyes este în același timp un semn de creștere cantitativă și calitativă.

Mărcile retorice oferă o posibilitate constantă de a stabili locul romanelor lui Chrétien de Troyes în ansamblul textual al secolului al XII-lea. Prin argumente teoretice și practice, aceste scrieri dovedesc incontestabil o filiație deosebit de productivă grație unei refuncționalizări adecvate noului moment istoric.Dacă un anume narcisism reunește deopotrivă autorul și publicul în etalarea propriei culturi și a priceperii în meșteșugul scrisului, acesta nu ia forme agresive, de respingere globa ă, ci se pretează la un tratament intertextual recuperabil, fără îndoială, de istoria retoricii. Exemplul lui Chrétien de Troyes arată că a inova înseamnă a fi creator de coerență la nivelul formei-sens, chiar dacă pentru atingerea acestui important obiectiv continuă să fie folosite

mijloace îndelung probate.

Bibliografie

1) Curtius, E.-R., Literatura europeană şi Evul Mediu latin, Univers, Bucureşti, 1970, p. 446.

2) Zumthor, P., Essai de poétique médiévale, Seuil, Paris, p.47.

3) Iser, W., "Eléments pour un modèle historico-fonctionnel des textes littéraires", in "Poétique", 38, 1979, p. 292.

4) Kristeva, J., Séméiotiké. Recherches pour une sémanalyse, Seuil, Paris, 1969, p. 146.

5) Adam, J. - Goldenstein, J.-P., Linguistique et discours littéraire. Théorie et pratique des textes, Larousse, Paris, 1976, p.7

6) Grisby, J.-L., "Narrative Voice in Chrétien de Troyes. A Prolegomen to Dissection", in "Romance Philology", T. XXXII, 197 p. 267-268.

7) Zumthor, P., : Langue, texte, énigme, Seuil, Paris, 1975, p.101

8) x x : Rhétorique générale, par le Groupe , Larousse, Paris, 1970.

9) Cohen, J., Structure du langage poétique, Flammarion, Paris, 1966.

10) Fontanier, P., Figurile limbajului, Univers, Buc., 1977, p.433.

11) Antoine, G., La Coordination en français, Editions d'Artrey, 1958, p. 112.

PUŞKIN ŞI OVIDIU

de Livia COTORCEA

Printre factorii modelatori ai creaţiei lui Puşkin un loc privilegiat îl ocupă Ovidiu. Poetul roman se învederează a fi un model nu numai pentru destinul uman în varianta exemplară a destinului creatorului, dar şi pentru substanţa unei humanitas ca stil. Figura autorului Ponticelor resuscită antichitatea ca spirit, ca sursă a oricărei societăţi raţionale, în sfîrşit, ca realitate emblematică, dobîndind prin aceasta funcţii diferite în textul puşkinian: funcţie stilistică antologică, subiectiv lirică şi de semantică metaforică. Nume proprii, zei, maniera de adresare, obiecte ale civilizaţiei romane, convocate în text prin vocea eului puşkinian sau prin vocea "străină"ovidiană, se transformă în semne ale perceperii vieţii specifice lumii antice, dar şi în instrumente poetice de lărgire a limitelor modelării poetice a realităţii de la începutul secolului al XIX-lea.

Interesul lui Puşkin pentru poezia şi destinul uman al lui Ovidiu e sigur că se datorează excelentelor ore de limbi şi literaturi clasice pe care le-a frecventat în licen. Poeziile Epistolă către Batiuskov şi Visul, ambele din perioada licealã, propuneau ca efigie a Poetului figura lui Ovidiu, cîntăreţ al iubirii: "(...) a iubirii artă/Ce-Ovidiu o slăvise-n cînt/Şi pentru care el s-a frînt/Ir greu surghiun, bătut de soartă".

Contactul cu ţinutul prin care, exilat, poetul roman şi-a purtat paşii a trezit în tînărul discipol al lui Apollo, exilat şi el în 1820 în Basarabia, gînduri şi impresii vii legate de sensul tragic al existenţei creatoru-

lui, la incidenţa ei cu asprimile timpului. Puşkin se caută pe sine şi-şi înţelege condiţia în lectura pasionată a operei lui Ovidiu, de data aceasta cu preferinţă pentru ciclurile Tristele şi Ponticele. I.P.Liprandi, un prieten al poetului de la Chişinău, posesorul unei impresionante biblioteci, notează: "prima carte pe care a luat-o de la mine au fost poeziile lui Ovidiu". Cum s-a constatat ulterior, este vorba de traducerea în limba franceză a poeziilor ovidiene care au rămas la Puşkin din 1820 pînă în 1823. Dar citatele abundente din originalul latin pe care poetul le inserează în corespondenţa din această perioadă îl îndreptăţesc pe Boris Tomaşevki să presupună că ediţia pe care o avea Liprandi era bilingvă sau că Puşkin găsise pe undeva o ediţie Ovidiu în limba latină.

Oricum, imaginea poetului latin devine obsesivă în anii exilului sudic puşkinian(1820-1824), ea nelipsind din nici o creaţie însemnată aparţinînd acestei perioade. O vom regăsi în elegia Către Ovidiu,1821, în Dintr-o epistolă către Gnedici,1821, Către Ceaadaev,1821, Către Baratînski(Din Basarabia),1822, în poemul Ţiganii (început în 1823),în primul capitol al romanului Evghenii Oneghin, redactat în 1824 la Chişinău.

Elegia Către Ovidiu apare, fără semnătură,în almanahul "Polearnaia zvezda" pe anul 1823. Manuscrisul poeziei este datat însă "decembrie 1821". Vom înţelege de ce Puşkin s-a hotărît să publice atît de tîrziu această poezie parcurgînd scrisoarea din 21 iunie 1822 pe care el o adresează redactorului almanahului amintit. Intre altele, el formulează această rugăminte: " Nu folosiţi numele meu, daţi la cenzură sub oricare alt nume". O scrisoare trimisă frate-

lui său, Lev Puşkin, atestă faptul că poetul acorda o mare însemnătate acestui text, pe care-l considera exemplar pentru izbînzile lui formale, ca şi adevărata perfectă la gîndirea şi simţirea lui: "Cum îţi plac versurile despre Ovidiu? Dragul meu, tot ce am scris pînă acum, Ruslan şi Ludmila, Prizonierul din Caucaz, Noul, e un fleac în comparaţie cu ele".

Puşkin a scris poezia Către Ovidiu fără a avea clară ideea de formă poetică la care apelează. In toate scrisorile trimise din Basarabia, poezia este considerată epistolă, dar la 27 martie 1825, din exilul de la Mihailovskoe, el îl roagă pe fratele său s-o includă la secţiunea Elegii în volumul ce avea să apară un an mai tîrziu. "Cred că Epistolă către Ovidiu, Mării, Ieri pot fi incluse, pentru mai multă variaţie, la elegii" - opina el în scrisoarea amintită.

Dar nu impresia de "varietate", pe care vrea s-o provoace cititorului, este motivul care impune cererea poetului. Tema exilului, atît de strîns împletită cu tema poetului roman exilat şi a suferinţelor lui, imprimă textului o tonalitate elegiacă de care Puşkin este prea conştient pentru a nu o considera definitorie pentru regimul generic al poeziei. Şi totuşi, poetul simte că textul lui atît de complex structurat prin intersecţia a cel puţin trei timpuri - timpul exilului pontic ovidian, timpul propriului exil, timpul liricii lui Ovidiu (la care s-ar putea adăuga şi timpul tradiţiei orale, mai insistent invocat în poemul Ţiganii prin vocea bătrînului ţigan-personaj)- depăşeşte şi cadrele elegiei de tip clasic sau romantic paseist. Excelenţa sintetică a poeziei sustrage textul oricărei forme consacrate. Ea

vizează, înainte de toate, libertatea desfăşurării discursului liric prin articulaţiile gîndirii şi sensibilităţii unui eu rafinat şi, în acelaşi timp, naiv, eu ce-şi ia ca martor textual, aluziv, sensibilitatea delicată, gravitatea şi graţia în exprimarea suferinţei aparţinînd altui post. Preferinţa lui Puşkin pentru poezia ovidiană din perioada exilului pontic nu ţine, deci, de conjunctura biografică (deşi aceasta a putut-o stimula) sau de o strategie a limbajului esopic. In 1836, într-o recenzie la Elegiile traco de Viktor Teplsakov, poetul avansează clar criteriile estetice care l-au reţinut în poezia lui Ovidiu: "Cartea Tristele (...) este superioară, după părerea mea, celorlalte creaţii ovidiene (cu excepţia Metamorfozelor). Heroidele, elegiile erotice, chiar Arta iubirii, presupusa cauză a exilului lui, sînt mai prejos decît Elegiile pontice. In acestea din urmă este mai mult adevăr al simţirii, mai multă ingenuitate şi individualitate, mai puţină răceală a luciditătii. Cîtă strălucire în descrierea climei şi a pămîntului străin! Cîtă viaţă în detalii! Şi cît dor de Roma! Ce suferinţă cutremurătoare". (cf. A.S.Puşkin,"Frakiiskie eleghii"Viktora Teplsakova, t.VII,p.420.) Am reţinut acest întins citat pentru că în el regăsim şi o ars poetica puşkiniană, nu ca deziderat, ci ca împlinire, în concordanţă cu universul ovidian, simplu, sobru şi plin de profunzimea trăirii revelate în detalii ale cotidianului, aparent nesemnificative, dar intens evocatoare.

Implinirea estetică a elegiei puşkiniene îşi are sursa cu deosebire în arta ei compoziţională. Axul central pe care se sprijină întreg edificiul compoziţional al textului este analogia dintre imaginea poetului exilat, aşa cum apare

ca în Pontice, şi situaţia reală a lui Puşkin. Lumea poetică ovidiană se retextualizează în vecinătatea lumii reale contemporane lui Puşkin, prin filtrul unic al eului liric ce se exprimă pe sine cu conştiinţa actului scrierii "acum"şi "aici" (în anii de mare tulburare pentru popoarele Europei şi de exil pentru sine, în spaţiul periferic al imperiului rus, departe de centre de cultură şi de prieteni): "Ca tine, prins de vraja lumescului şuvoi,/ Nu-n slavă, ci-n destine ne-asemănarăm noi./Cu nordica mea liră trezind singurătatea,/In zilele cînd grecul chemîndu-şi libertatea/Pe ţărmuri dunărene o proslăvea cu-avînt;/Dar văi şi culmi străine, nemărginirea sură,/Şi paşnicele muze, prielnica îmi fură.(In româneşte de George Lesnea).

Dacă situaţia de exilat provoacă analogia, reacţia psihologică a celor doi poeţi la această situaţie şi la întîlnirea cu noul spaţiu generează un contrast ce conferă textului tensiunea semantică necesară şi individualizează eul liric puşkinian. Pentru Ovidiu, Pontul Euxin, cu tot ceea ce aducea el ca trăire la întîlnirea cu natura, cu oamenii şi datinile lor, se defineşte în contrast cu Roma, spaţiu al familiei, culturii şi iubirii. Roma şi omul epocii romane se individualizează prin reacţia ovidiană la un peisaj şi o umanitate pe care nu le recunoaşte ca afine, în asprimea şi barbaria lor. De aici lungul lamento ce-şi trimite ecourile în textul lui Puşkin pentru a se întîlni cu "ţăria" "slavului aspru care nu varsă lacrimi", mîndru şi demn în faţa nedreptăţii.

Pe această linie de contrast psihologic, alături de imaginea biografică a exilatului care intră în analogie cu

imaginea lui Ovidiu, textul pușkinian dezvoltă imaginea romantică a exilatului prin propria voință, imagine ce se va concretiza la nivel lexical în expresia "fugar", frecventă în poemul Prizonierul din Caucaz și în poemul Țiganii (în contextul temei Ovidiu): "Și-al meu surghiun de bună voie"(Țiganii); "'N voita-mi surghiunire/Nemulțumit de mine, de viață, de-omenire" (Către Ovidiu).

Lamento-ului liric ovidian îi răspunde, în textul elegiei Către Ovidiu ca și în poemul Țiganii, profunda înțelegere a tragismului situației celui gonit de soartă din partea eului liric comentator și a peisajului care a păstrat, în inefabilul lui temporal, umbra ușoară a celui dispărut de aproape două milenii: "Se mai aude lira-ți sunînd precum suna,/ Și-i plin ținutul încă de amintirea ta."(Către Ovidiu); "Așa destin au fiii tăi,/ O Romă,-n fală ți-i mărirea;/ Ce-i gloria? Zi-mi tu întîi- / Tu zei cîntat-ai și iubirea! /E-un cînt de laudă și-alean/Din tată-n fiu zvonind prin vreme/ Sau sub un cort cînd vîntul geme/Povestea unui bist țigan." (Țiganii) .

Tradiția a conservat povestea despre călătoria lui Pușkin la cetatea Akkerman și despre noaptea de veghe pe care a petrecut-o în turnul cetății la sfat cu grațioasa umbră a marelui înaintaș. Coloritul sobru, liniștea și simplitatea discursului liric din elegia Către Ovidiu ca și din poemul Țiganii refac acest dialog de taină. Ele induc un umanism profund în care noblețea și suferința "bătrînului sfînt", nepriceput, sfios și slab ca un copil, consumă cu răbdarea și demnitatea urmașului întru împlinirea destinului într-un viitor ce va reține doar cîntecul poetic: "Dar dacă despre mine vreun strănepot, aflînd,/ Veni-va de

departe, mînat de o scînteie,/ Lîngă cenuşa-ţi sacră de urma mea să deie, /Din beznele uitării veni-va umbra mea,/ Şi, recunoscătoare, alături o să-i stea."

Consonanţa despre care vorbeam îşi găseşte expresia mai ales în alternarea în text a vocii eului puşkinian cu vocea "străină" ovidiană. Textul "străin", inserat discursului liric puşkinian şi marcat grafic prin semnele citării, semnifică o conştiinţă artistică ce recunoaşte ca fundamental principiul clasic al "planului" şi "proporţiei" în armonie şi ordine. Acestui principiu i se va supune întreg textul elegiei pe care-l simţim gravitînd, sintactic, lexical, ritmico-melodic şi intonativ, în jurul nucleului stilistic pe care-l formează textul poetului latin plasat aproape în centrul poeziei: "Redaţi-mi iar oraşul cel sfînt şi strămoşesc, / Şi-a parcului meu umbră cînd arborii foşnesc! /Amici, lui August spuneţi de rugămintea-mi, pînă/, Înlăturaţi cu lacrimi osînditoarea-i mînă!/ Dar dacă fără milă e mîniosul zeu,/ Şi-n veci, măreaţă Romă, nu te-oi mai vede eu,/Am cea din urmă rugă în soarta mea cumplită:/ Coşciugu-mi să-l primească Italia iubită!".

"Vocea străină" ovidiană este aici şi o evidenţă a memoriei genetice, cum ar spune M.Bahtin, memorie activă nu numai în aspectul ritmic, intonativ sau compoziţional al poeziei, dar şi la nivelul ei ideatic. Faţă de această memorie, Puşkin nu se distanţează parodic şi stilizant. El o face evidentă pentru a se identifica cu ea într-o imagine sincretică pe care o putem numi "ovidianism". Cumul de valori etice şi stilistice, semn pentru destinul tragic al creatorului, dar şi pentru împlinirea prin formă,ovidianis-

mul se afirmă ca topos în creaţia puşkiniană.

Urmărind frecvenţa imaginii poetului Ovidiu în creaţia lui Puşkin, cercetătorul B.P.Gorodeţki distingea chiar un "ciclu ovidian"(cf.B.P.,Lirika Puşkina, Moscova-Len.,1962, p.233), care după opinia lui, prezintă antitetic două tipuri de artişti: tipul pasiv(Ovidiu) şi tipul activ(Puşkin). Dar, dacă Puşkin optează mai evident pentru implicarea poetului în real ("Unde nu ajunge sabia justiţiei, ajunge biciul satirei" - îi scria el lui P.A.Viazemski la 1 sept. 1822), el se va recunoaşte, precum Ovidiu, prieten cu paşnicele muze şi asimilat, asemenea cu acesta, unei legende ce "prin lume (...) va merge înainte", tocmai pentru că are conştiinţa apartenenţei la aceeaşi familie de "lucrători" întru ideal.

FEDRA DE UNAMUNO - O MODERNIZARE A TRAGEDIEI LUI EURIPIDE

de Dana DIACONU

Variantă prin răsturnare a conflictului oedipian, în egală măsură "psihanalizabil", mitul Fedrei este totuşi mai puţin prezent în literatura şi critica secolului XX. Singura versiune modernă din dramaturgia spaniolă se datorează lui Miguel de Unamuno (1864-1936), clasicist prin formaţie profesională, titular al catedrei de limba greacă la Universitatea din Salamanca, al cărei rector este din 1901 pînă la sfîrşitul vieţii sale.

Unii comentatori (Feal Deibe Carlos, Blanco Aguinaga), care au interpretat în spirit psihanalitic episoade din biografia filozofului spaniol (rămas orfan de tată la o vîrstă fragedă), consideră că abordarea mitului Fedrei reflectă o "problematică unamuniană" prezentă la nivelul întregii opere şi anume "atracţia pentru mamă sau realitatea care o simbolizează", "nostalgia unirii primitive cu figura maternă" şi "conflictul cu figura paternă" (v.Feal Deibe Carlos, Fedra en la obra de Unamuno în Revue de Littérature comparée, tome XLIX, 1975, n° 1, janvier-mars,1975,p.19-28). Este însă evident faptul că, asemeni lui Sartre care îşi scrie operele literare pentru a-şi ilustra ideile filozofice, Unamuno exploatează mitul Fedrei pentru că structura acestuia îi permite dezvoltarea unui concept fundamental din filozofia proprie: agonia (în sensul etimologic de luptă) ca rezultat al antinomiei conştiinţă raţională/conştiinţă afectivă şi sursă a sentimentului tragic al vieţii (cf. dualitatea apolinic-dionisiac prin care Nietzsche definea tragicul din tragedia elenă).

Scrisă în 1910 şi publicată în săptămînalul España, num. 155 din 28.III.1918, Fedra lui Unamuno este, aşa cum precizează autorul în cuvîntul introductiv, Exordio[1], "o modernizare a tragediei lui Euripide, sau mai bine spus, acelaşi subiect, dar cu personaje din ziua de azi, creştine, prin urmare - ceea ce o face foarte diferită - ... ".

Reluînd mitul Fedrei, Unamuno aspiră să reînvie arta clasică a tragediei în atmosfera spirituală a epocii moderne. Dar, cum s-a constatat, în aceste condiţii, tragicul, deşi se menţine ca o categorie existenţială, este imposibil ca modalitate literară, pentru că a devenit o "tonalitate a vieţii cotidiene" şi a pierdut "orice acroşaj mitologic" (Jean-Marie Domenach, Le retour du tragique, Paris,Seuil, 1967, p.217). Intenţia declarată a dramaturgului este de a educa publicul modern pentru a putea aprecia "goliciunea tragică" ("el desnudo tragico"). Definirea acestui concept rămîne însă ambiguă : "Numesc goliciune în tragedie sau goliciune tragică efectul care se obţine prezentînd tragedia în toată augusta şi solemna sa măreţie". In schimb, Unamuno expune cu claritate modalităţile concrete de realizare a "goliciunii tragice", la nivelul spectacolului teatral şi al textului (subiect, personaje, material lingvistic).

Pentru reprezentarea scenică se recomandă suprimarea "zorzoanelor din ornamentaţia scenică", a decorurilor şi a costumelor, ce ar putea distrage atenţia spectatorilor de la intensitatea tragică a caracterelor pe care le simbolizează personajele. In cazul Fedrei, Unamuno sugerează ca unic decor pentru toate cele trei acte, un cearceaf alb drept fundal, şi, eventual, o masă de ceremonie cu trei scaune, iar în loc de costume, "hainele obişnuite de stradă" ale actorilor. Aceeaşi concentrare şi economie de mij-

loace trebuie să caracterizeze şi textul dramatic, prin reducerea acţiunii şi personajelor la minimum posibil ("şi chiar în interiorul tragediei ca operă poetică, am urmărit, poate din cauza familiarităţii mele profesionale cu tragicii greci, să obţin cea mai mare golicium posibilă,suprimînd orice episod de pur amuzament, orice personaj de pură podoabă, orice scenă de pură tranziţie sau de divertisment. Personajele sînt reduse, cu o economie care vrea să fie artistică, la minimum posibil, iar desfăşurarea acţiunii, rezultată din ciocnirea pasiunilor, urmează cea mai scurtă linie posibilă. Dialogul însuşi tinde a fi cît mai puţin oratoric posibil. Şi dacă există monologuri,aşa cum erau în vechea artă clasică, este pentru că acestea elimină ocolişurile şi conţin un adevăr intim mult mai mare.") Acţiunea dramatică trebuie să întreţină "misterul" şi "angoasa tragică", astfel încît "sărăcia" ei să fie compensată de "bogăţia în intensitate tragică". Personajele, "suflete umane tîrîte în vîltoarea iubirii tragice", sînt concepute ca "persoane" ("personas"), "caractere" ("caracteres").Pentru exprimarea optimă - ceea ce numeşte "adevărul intim al personajelor" sale, Unamuno preconizează un tip de teatru "care să creeze caractere, să întrupeze suflete frămîntate de pasiunile eterne şi să mi le strecoare în suflet, purificîndu-mi-l, fără ajutorul artelor auxiliare cu excepţia celui strict necesar.

Formula dramatică teoretizată şi practicată de Unamuno s-ar putea defini că un teatru poetic de factură schematică abstractă, la antipodul celui al lui Garcia Lorca, tot poetic dar de factură totală, uzînd de cele mai variate

elemente scenice (lumină, muzică, culoare, costum, mişcare etc.). Pentru Unamuno, tehnica reducţionistă pe care o reclamă "goliciunea tragică" , abordarea "al desnudo",poate conferi un plus de poezie unei teme prin ea însăşi poetică, aşa cum consideră că este iubirea "fatidică" a Fedrei. Piesa unamuniană se vrea o "tentativă de reînnoire a artei dramatice clasice" prin care să devină posibilă renovarea dramaturgiei spaniole contemporane, unde, "lipseşte pasiunea, mai ales pasiunea."

Conform principiilor sale teoretice în legătură cu opera dramatică şi statutul modern al tragicului, Unamuno tratează mitul clasic al Fedrei într-o viziune desacralizată, fără a fi ironică sau derizorie, operînd modificări la nivelul situaţiei mitice, al personajelor şi al limbajului, fie prin introducerea unor variante distincte, fie prin deplasarea accentelor şi semnificaţiilor în structurile invariante ori în motivaţia actelor personajelor.

Desfăşurarea evenimentelor, peripeţia, este evident alterată, în substanţă şi ritm, prin înmulţirea scenelor de confruntare directă între personaje, ceea ce exclude intermediarii, atît de importanţi în piesa lui Euripide. Întîlnirea Fedra-Hipolit, care nu se produce în tragedia greacă, are loc în fiecare din cele trei acte ale piesei unamuniene: actul I, scena IV - mărturisirea iubirii; actul II, scena III - ameninţarea cu calomnia şi actul III, după scena X întrevederea ultimă, ce se desfăşoară în afara scenei.Insinuarea vinovăţiei lui Hipolit (actul II,scena IV) şi apoi acuzarea acestuia în scena următoare, sînt realizate direct de către Fedra, în prezenţa soţului şi respectiv a soţului

şi a lui Hipolit.

Pentru motivaţia acţiunii şi a reacţiei protagonistei în condiţiile unei intensităţi tragice sporite, Unamuno construieşte situaţii noi, cum este situaţia-limită a Fedrei îndemnată de soţul ei, Pedro, să-i vorbească lui Hipolit pentru a-l convinge să se însoare. Se exasperează astfel circumstanţa agonică a personajului feminin, creşte tensiunea pînă la paroxism şi se declanşează mărturisirea patimei (actul I, scena IV).

Numărul personajelor este mult redus în piesa unamuniană: rolul Corului şi al Corifeului, de pildă, este preluat de un personaj unic, Marcelo, medicul şi prietenul casei, care asigură legătura cu exteriorul, fiind purtător al acelui "regard de l'autre" (J.M.Domenach) atît de frecvent în dramaturgia existenţialiştilor.

Protagoniştii suferă modificări în statutul social-uman şi în semnificaţia simbolică: Fedra nu are copii, ceea ce anulează motivaţia social-morală a sinuciderii din viziunea euripidiană, iar numele soţului, Pedro - unul dintre cele mai comune prenume spaniole -, ilustrează un proces de dezeroizare şi implantare în cotidian, din care însă eroul iese îmbogăţit în dimensiunea umană, ca părinte şi soţ capabil de comprehensiune ("Oh, fiul meu, fiul meu bun! Şi el a luptat... da, da! Doar ce altceva înseamnă mania asta a lui cu vînătoarea? Caută să-şi uite astfel pasiunea lui... Sărăcuţul!" - actul II, scena V - sau "La urma urmelor a fost o sfîntă martiră! A ştiut să moară!" - actul III, scena XIV).

Deplasări semnificative operează Unamuno în atitudinea personajelor, de pildă, sentimentul culpabilităţii,

pe care Euripide îl atribuise Fedrei, este transferat personajelor masculine (v.Pedro, actul II, scena VII şi Hipolit, actul II, scena V - "! Ce fatalitate!... Şi eu, eu sînt vinovat! "[2], id., scena VII - "Da, virtutea mea, o virtute oarbă, era egoism" şi actul III, scena XIII - "Da, eu, eu am ucis-o cu orbirea mea, eu! Biata mama! Bietul tata!"-)

Dar cea mai importantă modificare adusă de Unamuno în tratarea mitului Fedrei se referă la deznodămînt, avînd implicaţii fundamentale în relaţiile dintre personaje: scrisoarea Fedrei, mărturie a adevărului şi a nevinovăţiei lui Hipolit, generează împăcarea şi consolidează înţelegerea reciprocă dintre tată şi fiu odată cu respectul şi compasiunea pentru Fedra. Unamuno deplasează centrul de interes din relaţia trinomică mamă-fiu-tată de la relaţia soţ-soţie sau mamă-fiu la cea de tată-fiu, într-un spirit total diferit de acela al tragediei euripidiene. In alterarea relaţiei tată-fiu consideră Feal Deibe Carlos că ar consta "cea mai mare originalitate a Fedrei unamuniene" (op.cit.).

Ca şi în alte abordări moderne ale miturilor clasice, în Fedra lui Unamuno înseşi elementele structurale stabile, invariantele din situaţia mitică şi din ipostazele personajelor suferă modificări, ca urmare a inserării lor în ansamblul construcţiei dramatice cu tehnici şi semnificaţii diferite.

Pentru relevarea originalităţii unamuniene propunem o lectură paralelă a textelor spaniol şi grecesc, urmărind invariantele mitice care constituie cele trei momente esenţiale ale mitului: 1.conştientizarea cauzei suferinţei fizice : patima incestuoasă, neîmpărtăşită şi distrugătoare;

2. tentativa soteriologică prin mărturisire şi 3. expiaţiunea prin sinucidere.

1. Euripide expune problema erotică a Fedrei ca rezultat al confruntării conştiinţei individuale cu conştiinţa transcendentală; iubirea este de natură exterioară, consecinţă a determinismului transcendental. Cu o tehnică pe care am numi-o" în cercuri concentrice" şi un discurs preponderent teoretizant şi deductiv, axat pe gradaţie (de la consideraţiile generale despre iubire la discuţia despre suferinţa concretă a Fedrei) şi refracţie (evenimentele şi stările sufleteşti sînt cunoscute din comentariile Corului şi Corifeului), uzînd expresia aluzivă sau substitutivă, Euripide pregăteşte "atmosfera" prin implicarea amplă a personajelor - oameni de diverse condiţii sociale şi zeităţi (Afrodita şi Artemis)-, pentru a marca valenţele mitice ale mentalităţii colective.

Unamuno recurge la o tehnică "prin incizie" şi reducţie, preferînd expunerea directă. Piesa începe in medias res, în plin dialog Fedra-Eustaquia (doica), cu mărturisirea fără reticenţe a Fedrei şi comentarea situaţiei concrete;conştientizarea iubirii s-a produs deja în mare parte, devenind premiză şi nu concluzie. In ambianţa intimă a celor două personaje strict necesare dialogului, iubirea se revelă ca o problemă de natură ontologică, raportată la individualitatea strictă a Fedrei; este unul din acele "moduri de a fi" ("modo de ser") pe care îşi propune să le evidenţieze Unamuno ca creator de "persoane" ("personas") şi nu de personaje.

Accentele cad pe fatalitatea iubirii, o fatalitate care în secolul XX se "psihologizează"(J.M.Domenach), pe determi-

nismul destinului din tragedia greacă şi mai ales pe ideea de luptă ("aceste zile de luptă"), termen recurent în opera unamuniană, implicînd antinomia cap/inimă (cabeza/corazón), antinomie prezentă şi în Fedra lui Seneca în varianta raţiune/patimă.

Natura iubirii Fedrei, invarianta ce generează mitul, este aceeaşi la cei doi autori: patimă de nestăvilit, însoţită de suferinţă devastatoare, dar la Euripide acest "eros arrhythmos" se înseţeşte de o slăbire a tonusului vital al protagonistei, care se simte în acelaşi timp vinovată şi victimă,măcinată de complexul unei culpabilităţi acutizate de esenţa castă, virtuoasă a fiinţei sale;în timp ce pentru Fedra unamuniană, iubirea în condiţiile luptei între cap şi inimă, între a gîndi şi a simţi ("pensar" şi "sentir"),înseamnă viaţă autentică şi realizarea personalităţii. În consecinţă, sentimentul de culpabilitate este total absent;groaza infirmă o atare probabilitate: "Vinovată? Ce înseamnă asta iubire vinovată? Dacă este iubire nu este vinovată,iar dacă este vinovată..." -actul I,scena I- şi declară: "nu vreau să mă vindec"-actul II,scena III-.Fedra încearcă să se domine, dar este conştientă că luptă cu un adversar mai puternic, care este exterior şi transcendental la Euripide (zeiţa Afrodita)şi interior la Unamuno,întruchipat de o altă fiinţă,necunoscută şi ostilă, ce se substituie personalităţii proprii ("Nu mai sînt eu, deică, eu nu mai sînt eu!"... sînt " o alta pe care o port înlăuntrul meu şi mă domină şi mă copleşeşte", "Nu ştiu cine mă împinge din adîncul fiinţei mele" - actul I, scena I). Starea de nelinişte a Fedrei este întreţinută de teama acestei alienări a eu-lui, alienare ce constituie, în opinia lui J.M.Domenach, un "substitut al

morţii" şi gradul extrem de profundizare şi interiorizare a antagonismului libertate/fatalitate care a stat întotdeauna la baza tragediei ("Cet Autre qui me domine est Moi-même à un degré mal connu de moi", op.cit.,p.32).

2. Tentativa soteriologică a Fedrei se concretizează în mărturisire, în diverse momente ale acţiunii. Conştientă că este "jucăria unui mecanism", Fedra lui Euripide adoptă o atitudine defensivă: tăcere, tăinuire, inhibare; confesiunea verbală are loc numai în faţa doicii.Fedra lui Unamuno, convinsă şi ea de ineficienţa eforturilor,optează pentru revelarea tainei ("Nu sînt în stare să rezist. Toate astea, ţinute în mine, mă ard; dezvăluite, mi-ar face mai bine"- actul I,scena I). Rostirea capătă valoare soteriologică, înseamnă cîştigarea libertăţii interioare ("Da, să iasă la iveală în cuvinte secretul sărutărilor mele. Greu a fost pînă am tăiat nodul care îmi ţinea limba legată; acum totul este limpede şi mă simt liberă, eliberată de o greutate cumplită; acum respir ..." - actul I, scena IV).

Cuvîntul, acest "produs şi aliment al pasiunii" (J.M.Domenach, op.cit.,p.36) este în fond esenţa dilemei personajelor ce integrează mitul Fedrei. Teama mitică de rostire a cuvîntului, din cauza forţei lui magice, caracterizează atitudinea Fedrei euripidiene, în al cărei discurs predomină analogia, perifraza, metonimia. Aceeaşi teamă se regăseşte în piesa lui Unamuno, atribuită Eustaquiei, care tăinuieşte ereditatea stăpînei, ferindu-se de a declanşa catastrofa prin pronunţarea cuvîntului fatal. Fedra unamuniană vrea să afle şi să dezvăluie, are o imperioasă nevoie de cuvînt pentru a-şi putea asuma destinul. De aceea confesiunea este făcută direct în piesa unamuniană şi indi-

rect, prin intermediul dojcii, în tragedia greacă.

Dar recursul la cuvînt eşuează, limbajul se dovedeşte a fi o modalitate imperfectă de comunicare, idee subliniată de Unamuno şi în opera sa poetică.[2] Fedra va încerca să stabilească un alt tip de comunicare, recurgînd la <u>sărut</u> ("el beso"), care fusese, înainte de confesiunea iubirii, semn al relaţiei mamă vitregă-fiu vitreg. Refuzul lui Hipolit determină insistenţa solicitărilor Fedrei, nu atît pentru a mistifica realitatea cît pentru a găsi o formă de comunicare profundă, autentică, de la suflet la suflet; în concepţia lui Unamuno, aceasta nu poate fi decît de natură afectivă, în afara gîndirii, raţiunii, limbajului. De altfel, motivul sărutului reapare şi în contextul ereditătii protagonistei: singura amintire a Fedrei despre mamă este sărutul matern, pe care doica îl interpretează ca semn nu numai al comunicării sufleteşti ci şi al fatalităţii destinului ("Se pare că odată cu acel sărut, singurul lucru pe care şi-l aminteşte ea, mama i-a transmis sufletul şi soarta ei" - actul III, scena III).

In dualitatea, recurentă în piesa lui Unamuno, <u>a vorbi/ a tăcea</u> ("hablar/ callar"), <u>a vorbi</u> este o manifestare a raţiunii, o activitate raţională ("a vorbi înseamnă a raţiona, înseamnă a gîndi"), iar <u>a tăcea</u> este un semn al conştiinţei, afective.

După eşecul confesiunii verbale, tentativa soteriologică se repetă, într-o altă formă şi în raport cu un alt personaj: mărturisirea prin cuvîntul scris (scrisoarea) către Teseu - Pedro. Substanţa mărturisirii este total diferită în cele două abordări dramatice: Fedra lui Euripide abdică de la puritate şi virtute, recurge la minciună şi calomnie din două motive:

pentru a-şi salva faima postumă, avînd circumstanţa atenuantă a sentimentelor materne şi pentru a da o lecţie lui Hipolit (victima ce se vrea călău); Fedra unamuriană, după ce făptuise calomnia verbal, în prezenţa soţului şi a fiului vitreg, are curajul asumării adevărului dînd parcă,în scrisoarea ei, o replică, peste secole, celeilalte Fedre; "Nu vreau ca după moarte să fiu uzurpatoarea onoarei ce nu-mi aparţine", convinsă că "numai adevărul purifică" (actul III, scena II). In felul acesta, personajul obţine prin cuvîntul scris, asemeni scriitorului însuşi, o comunicare superioară, mai profundă şi autentică întrucît este o comunicare sufletească.

3. Expiaţiunea prin sinucidere capătă motivaţii noi în piesa filozofului Unamuno, constituind o ilustrare a tezelor sale cu privire la sentimentul tragic al vieţii şi la personalitatea umană (cf."vitalul este antiraţional, nu doar iraţional, iar tot ceea ce este raţional este antivital. Şi aceasta este baza sentimentului tragic al vieţii"- Sentimentul tragic al vieţii).

Moartea este pentru Fedra unamuniană punctul culminant al raţiunii lucide, momentul de refuz al impesturii şi de proclamare a adevărului. Asemeni lui Don Quijote, Fedra demonstrează că ignorarea conştiinţei raţionale şi trăirea conform aspiraţiilor conştiinţei afective au fost deliberate.[3] In piesa despre Fedra şi în eseul despre Don Quijote,Unamuno demonstrează că personalităţile celor două arhetipuri umane se desăvîrşesc în clipa morţii, idee expusă teoretic încă din eseul din 1900 "|Adentro|"- Înăuntrul - ("personalitatea ta desăvîrşită se află la sfîrşitul şi nu la începutul vie-

ţii tale; doar odată cu moartea ţi se completează şi î cununează.")

Personaj patetic, Fedra unamuniană "a ştiut să moară", după cum exclamă admirativ Pedro, unind moartea, care "transformă viaţa în destin" (Malraux) cu adevărul, produs al raţiunii antivitale, pe care este capabilă să şi-l asume printr-un "act" conform cu "substanţialitatea" fiinţei şi a modului său de a fi, un act de împăcare cu lumea, cu sine şi cu destinul.

In concluzie, modernizarea unamuniană a mitului Fedrei, mai curînd o "atemporalizare" decît o adaptare la circumstanţele concrete ale secolului XX, adaugă interpretări noi situaţiei mitice şi personajelor, fie prin introducerea unor noi variante, fie prin modificarea motivaţiilor, semnificaţiilor şi contextualizării invarianteler. Elementele novatoare, originale introduse de Unamuno trebuie puse în legătură cu condiţiile de ordin general, comune pentru toate abordările moderne ale unui mit clasic, şi anume spiritualitatea modernă (care determină distanţarea estetică faţă de sacru, desacralizarea) şi cu contextul cultural specific spaniol[4], dar, mai ales, cu individualitatea omului şi filozofului Unamuno: experienţa sa vitală, concepţiile sale filozofice şi estetice au determinat reflectarea în operele sale literare a unui Weltanschauung propriu dominat de problema sentimentului tragic al vieţii, a morţii şi a personalităţii umane, prin intermediul unei tehnici artistice de "reducţie estetică"[5], adecvată intenţiei de a crea un teatru - poezie dramatică în formula "desnudo"-ului tragic.

N O T E

1) Text citit de Enrique de Mesa, Președintele Secției de literatură a Ateneului din Madrid înaintea reprezentației date de Ateneul madrilen.

2) V. Milagro Lain, La palabra en Unamuno, Cuadernos del Institute de Filologia "Andrés Bello", Caracas, 1964.

3) In legătură cu conștiința afectivă și rațională la Unamuno, v.Gabriel Liiceanu, Unamuno : Le tragique ridicule în Revue Roumaine de Sciences Sociales, Série de Philosophie et Logique, 14, p.87-96, București, 1970, Editions de l'Académie.

4) V. modalitatea specifică spaniolă de abordare a tradiționalei teme a onoarei. In actul II, scena X, reacția lui Pedro, soțul înșelat, amintește de personajele calderoniene și în special de personajul lorchian Bernarda Alba - atît Pedro cît și Bernarda impun "tăcerea" asupra faptelor care au lezat onoarea și ar putea duce la o compromitere publică.

5) V. Cuvînt introductiv la Teatru spaniol contemporan, Editura Univers, București, 1987, p.10-13.

SENTIMENTUL TRAGIC SI SPIRITUALITATEA GREACA IN OPERA LUI ALBERT CAMUS

de Maria TOPOLNICEANU

Martor neliniştit al epocii sale şi al conştiinţei europene traversînd zbuciumul anilor '43- '57, Camus oferă o lectură a fiinţei umane a cărei dramă existenţială atinge tragismul anticilor greci.

Dincolo de etichete ca "filozof al absurdului" sau "existenţialist", pe care el însuşi le-a respins, regăsim în opera camusiană eterna dilemă a conştiinţei omului între dorinţa de a dura şi gustul de neant, dramă a condiţiei umane cu profunde rădăcini în valorile lumii eline, ca şi în umanismul clasic francez pe linie pascaliană. Situîndu-l pe Camus nu într-o epocă, ci pe o linie de afinităţi, R.M. Albérès remarca cumularea în gîndirea şi opera sa a mai multor perioade istorice, în ceea ce au ele universal şi esenţial.

O viaţă celebră, începută cu un an înaintea primului război mondial, asumîndu-şi toate riscurile unei epoci conflictuale, situată la răscruce de continente şi civilizaţii şi încheiată cu o moarte violentă la numai trei ani după decernarea Premiului Nobel (1957) ridică la nivel de mit un destin exemplar a cărui formă este conturată de însăşi creaţia sa. Camus pare să exemplifice astfel celebra afirmaţie a contemporanului său Malraux : "Singurul răspuns dat morţii este Arta".

In noul umanism al secolului XX ridicat de A.Camus la distincţie Nobel pentru a fi pus în lumină "problemele

care se ridică în zilele noastre conştiinţei oamenilor", omul redevine măsura lucrurilor. Incercînd să-l salveze prin găsirea unei noi valori a lucrurilor, în echilibru şi coerenţă, era inevitabil ca spiritul de mediteranean al lui Camus să nu se reîntoarcă spre lumea antică, deopotrivă tragică şi senină: "Adevărul e că a te naşte într-o ţară în timpuri creştine e un destin foarte greu. Acesta e cazul meu. Mă simt mai aproape de valorile lumii antice decît de cele creştine."

Vom căuta în cele ce urmează să-l confruntăm pe Camus cu spiritualitatea antică greacă, cu problema raportului om-univers,punînd astfel în lumină atitudinea artistului neo-clasic, A.Camus, care are meritul "de a fi ridicat la perfecţiunea formei clasice o sensibilitate foarte modernă" (G.Picon).

Vidul creat de dezamăgirea ce a urmat anilor eroici ai celui de-al doilea război mondial poate fi apropiat de perioada de crepuscul a Cetăţii greceşti din epoca elenistică, epocă în care valorile morale erau în declin. "Fiecare generaţie se crede destinată să refacă lumea. A mea ştie că nu o va reface. Dar sarcina ei este poate mai mare. Ea constă în a împiedica lumea să se destrame",afirmă cu luciditate Camus în "Caiete". Nemaiavînd sentimentul siguranţei şi al încrederii în sistemul cetăţii, şi de aici nici în semenii lor şi în ei înşişi, contemporanii lui Epicur, Pyrrhon sau Zenon, ca şi cei ai lui Camus,evadează în individualism şi pesimism, "Impărăţia" devine astfel "Exil",iar utopia, purtînd numele de Panhaia sau Tipasa, rămîne singura promisiune de fericire şi echilibru.

Instrăinarea omului de sine, apăsarea sa de o gravă "conştiinţă nefericită" (Hegel) pune problema regăsirii echilibrului omului unei vremi care-i hotărîse în mod fatalist soarta. Oricum, chiar în această ipostază tragică, omul rămîne fiinţa unică şi inestimabilă, a cărei dispariţie sau mutilare n-ar putea fi justificată nici de progresul speciei nici de victoria unei cauze drepte.

Făcîndu-şi din om punctul de plecare ca şi acela de întoarcere, Camus înţelege, asemeni filozofului antic, să-l înveţe cum să trăiască şi cum să moară într-o lume care îi este ostilă. Ca şi Epicur, Camus nu va face din filozofie expresia eului său, ci o va pune să răspundă tulburătoarelor interogaţii cu valoare existenţială ale omului din vremea sa, orientînd-o permanent către morală. Ca un revers al sentimentului tragic al existenţei, omul epicurian, sceptic sau stoic, ca şi cel camusian, va încerca să se comporte ca universul însuşi, acordîndu-şi ritmul la cel al lumii şi păstrînd o vagă speranţă în destinul cosmic al fiinţei sale. Increderea în raţionalitatea lumii, inventată în Grecia, dar perfectată în Franţa, cum afirma Renan, se regăseşte la Camus preluată prin intermediul cartezianismului francez.

In prima parte a creaţiei sale, în anii de tinereţe petrecuţi în natura generoasă şi exuberantă a Algeriei, Camus încearcă să opună tragismului vieţii frumuseţea naturii mediteraneene, apropiindu-se de filosofia lui Epicur prin primatul acordat sensibilităţii şi prin apologia vieţii naturale. "Grădina" lui Epicur devine astfel în viziunea ea-

musiană "Impărăţia", concretizată în locuri ce Tipasa sau Djemila. Grav bolnav de plămîni (Epicur suferea el însuşi de stomac), Camus va practica în această perioadă un hedonism rafinat, adevărată cale de salvare prin cultivarea omului în dimensiunile lui pămîntene. Dacă plăcerea poate aduce echilibru, înlăturînd suferinţa (ataraxie), condiţia este însă ca aceasta să fie permanent controlată de raţiune. Etica epicureană, ca şi cea camusiană, fixează în acest sens ca ideal uman fericirea - confruntată cu înţelepciunea, prin unirea cunoaşterii şi alegerii. Puse în raport cu noţiunile de libertate şi fericire, personajele lui Camus vor opta în final pentru responsabilitate şi dreptate, cu toată nostalgia pe care pierderea lor o implică, căci "omul este o singură şansă, dar este responsabilul infinit al acestei şanse", iar viaţa, chiar dacă nu valorează nimic, "nimic nu valorează cît viaţa".

Deşi Camus a refuzat cu convingere eticheta de "filozof" sau "moralist", interesul purtat omului ni-l dezvăluie permanent preocupat de ceea ce înseamnă valori umane; "cum să mă comport" rămîne preocuparea sa esenţială, chiar atunci cînd pare să dea frîu liber bucuriei simţurilor. Etica plăcerii complete, atît a celei corporale, cît şi a celei intelectuale, nu exclude însă prudenţa, "fronesis", arta de a trăi conform principiilor raţiunii şi acţiunii. Tipasa, cetate romană în ruine, a jucat astfel pentru Camus rolul unui adevărat revelator: "La Tipasa, a vedea este echivalent cu a crede, şi eu nu mă încăpăţînez să neg ceea ce mîna mea poate atinge şi ceea ce buzele mele mîngîie ... Tipasa îmi apare ca acele personaje pe care le descrii

pentru a aduce indirect un punct de vedere asupra lumii". Eternitatea acestui peisaj îi relevă caracterul perisabil al civilizaţiilor, ca şi fragilitatea destinului uman. "Cînd mă voi arunca în absint ca să mă pătrund de parfumul lui în corp, voi realiza, în ciuda oricăror prejudecăţi, că îndeplinesc un adevăr care este cel al soarelui şi care va fi şi acela al morţii mele. Intr-un anume sens, aici se joacă însăşi viaţa mea, o viaţă care are gustul pietrei calde, pline de suspinele mării şi ale greierilor care încep acum să cînte ("Nunţi la Tipasa").

Ideea sărbătorească de a ajuta împlinirea omului ca fericire diminuînd tragismul condiţiei sale cu argumente de natură pur senzorială, îl apropie pe Camus de un grec pentru care marea şi soarele sînt singurele divinităţi. Numele lui Meursault, personajul romanului "Străinul" conţine de altfel aceste forţe păgîne, "mer" şi "soleil", ca şi cel al lui Mersault din "Moartea fericită". Ca om din sud, Camus ştia însă că soarele are şi o faţă neagră, care-i sporeşte frumuseţea tragică.

"Mă simt mai aproape de greci decît de creştini," mărturiseşte Camus în această fază a vieţii sale, confirmînd amintirile contemporanului său R.Roblès, care-l înfăţişa asemeni unui efeb grec pe colinele algeriene de la Bouzaia sau Sisi-Ferruch; suplu, armonios, atent la frumuseţea locurilor şi variaţiile luminii mediteraneene. Acelaşi Camus se revelă în eseurile lirice de început "Faţa şi reversul" (1937), în care viaţa capătă o valoare particulară prin însuşi tragismul său: "Nu există dragoste de viaţă fără desperarea de a trăi". Meditaţiile asupra vieţii

şi a morţii, permanente în gîndirea sa, nu pot desigur aduce imaginea unui om încrezător abstract, căci fiinţa sa infinită prin simţire şi gîndire nu-şi poate afla liniştea şi fericirea prin reducerea la condiţia de lucru al lumii. De aceea A.Camus va pendula mereu, "între da şi nu", între "faţă şi revers", titluri semnificative ale eseurilor sale ca urmare a acestui "dublu adevăr al corpului şi al momentului", ca şi a dorinţei sale de a dura în pofida destinului morţii ineluctabile.

Conflictul tragic între nevoia de claritate şi adevăr a omului ("Je veux porter ma lucidité jusqu'au bout") şi refuzul universului de a-i satisface dorinţa de permanenţă este suficient pentru a contura sentimentul absurdului, născut din raportul conflictual între om şi univers. Istoria vine să completeze această viziune sumbră asupra lumii, smulgîndu-l pe Camus din idilicul cadru al naturii algeriene, ruptură de la care începe drama exilului. "Exilul Klenei" semnifică astfel pentru Camus "Naşterea tragediei", în sens nietzscheean: exilul poeziei, al mitului şi al frumosului într-o lume în care visurile cele mai sfinte au fost tîrîte în noroiul oportunismului, al arivismului, al minciunii şi complicităţii victimelor cu călăii. Un asemenea cadru, în care se instalase falsitatea, neînţelegerea, înstrăinarea, depersonalizarea şi alienarea, justifică întreaga viziune asupra condiţiei umane în opera lui Camus din sumbrii ani 1942-1956: absurdul existenţial din piesele "Caligula" şi "Greşeala", revolta din "Mitul lui Sisif", indiferenţa- reacţie din romanul "Străinul", culpabilitatea din "Căderea".

Scepticismul elenistic ca filozofie a crizei, a relativismului etic şi gnoseologic constituia acelaşi rezultat al conştiinţei nefericite a omului pentru care Ithaca (în cazul lui Camus Algeria) nu mai era posibilă. Pesimismul fundamental al filozofului reflectînd asupra condiţiei umane primeşte în aceste situaţii un suport istoric, fiind şi consecinţa unei teribile dezilnzii. Sentimentul tragic se naşte la confluenţa dintre experienţa morală a neputinţei cîştigării păcii interioare cu sentimentul de culpabilitate care rezultă din această nerealizare, avînd ca efect ruptura cu comunitatea umană, în care solitudinea devine uneori forma cea mai severă a solidarităţii.

Lecţie a civilizaţiei greceşti sau a reflexiei asupra condiţiei umane, concluzia la care va ajunge Camus va fi: "să iubeşti şi să mori împreună pentru că nu există altă soluţie sub ameninţarea morţii".

In viziunea camusiană, tragedia înseamnă neînţelegere, "Malentendu", lipsă de comunicare şi indiferenţă ca în "Străinul", egoism şi laşitate, incriminate prin personaje cum este Cottard din "Ciuma" sau Clamence din"Căderea". Tragedia se naşte o dată cu reflexia lui Caligula: "Oamenii mor şi nu sînt fericiţi", urmată imediat de o alta: "O, cît de dureros este să fii Om !", în care auzim parcă geamătul lui Oedip.

Metafora meditaţiei filozofice asupra conştiinţei tragice este Sisif, fiul lui Eol din antichitate, condamnat de zei la perpetuitatea unui efort uriaş şi inutil, simbolizat prin mitul veşnicei reîntoarceri. In viziunea lui

Camus,Sisif este considerat "fericit" prin soluţia stoică a acceptării efortului care-i justifică viaţa, deşi în eseul pereche "Omul revoltat" spectacolul lipsei de raţiune va determina revolta care opune principiul justiţiei celui al nedreptăţii.

Eşecul, singurătatea, culpabilitatea ca accidente ale existenţei, pot deveni astfel gajuri de salvare şi reînviere prin trezirea conştiinţei valorii actelor noastre care să facă "fericirea posibilă şi dreptatea imaginabilă." Violentarea altora nu este niciodată posibilă fără riscul propriei mutilări, vor afla Caligula, Jan, Martha, eroii teatrului camusian, exprimîndu-se în fraze cu valoare de sentinţe antice: "Nu poţi face rău unui singur om fără a face rău umanităţii", sau "E groaznic de obositor să ucizi". Martha, Clitemnestră modernă, care îşi ucide fratele fără să-i cunoască identitatea; Mama, Niobe transformată într-o stîncă a durerii; Caligula care comite un şir de crime gratuite îşi păstrează paradoxal puritatea în inconştienţa actelor lor aproape fatale, ilustrînd remarca lui Camus dintr-o scrisoare din 1945 către Guilloux: "Intreaga nefericire a oamenilor este provocată de faptul că nu utilizează un limbaj simplu".

"Cînd vom părăsi oraşul în care plouă întotdeauna, cînd vom fi în faţa mării ...", speră zadarnic Martha. Exilul este definitiv în teatrul lui Camus, lipsa soarelui şi a mării încununează tragedia izolării. Nu întîmplător, I.Vitner îşi intitula monografia asupra lui Camus "Tragicul exilului". Sentimentul absurdului ia naştere ca urmare a situării omului într-o extremitate tragică, în

situaţia unui exilat fără posibilitate de apel. "O lume pe care o poţi explica chiar cu raţiuni negative, este o lume familiară. Dar, dimpotrivă, într-un univers lipsit în mod brusc de iluzii şi de lumini, omul se simte un străin. Acest exil este fără recurs, pentru că este lipsit de amintirile unei patrii pierdute sau de speranţa unui pămînt făgăduit. Acest divorţ între om şi viaţa sa, între actor şi decor, este, propriu-zis, sentimentul absurdităţii"(Caiete).

Situaţiile care generează sentimentul absurdului se regăsesc în existenţa cotidiană trăită de Meursault, omul contemporan care nu poate eluda mecanica rigidă a unui sistem asemănător în mare parte fatum-ului antic.

"Sculare, tramvai, patru ore de birou sau de uzină, prînz, tramvai, patru ore de muncă, mîncare, somn şi lumi, marţi, miercuri, joi, vineri şi sîmbătă în acelaşi ritm, acelaşi drum este urmat cea mai mare parte a timpului", notează Camus în "Caiete", observaţii ce vor constitui începutul romanului "Străinul". In acest decor monoton, aparent lipsit de orice surpriză, inevitabilul se produce la dimensiuni tragice: inerţia temporalităţii este zgudnită prin crima absurdă săvîrşită de Meursault contra unui arab necunoscut pe o plajă anonimă, sub un soare nefast şi ucigător, marcată de cele patru lovituri scurte "la poarta nefericirii". Momentul tragic este marcat de distrugerea echilibrului între om şi natura care-i era familiară şi-l ocrotea într-un anume sens. Totul s-a clătinat, marea devenind ea însăşi ucigaşă şi aducînd un suflu arzător şi dens, iar cerul a lăsat să plouă cu foc. Crima capătă din

acest moment un caracter pasional şi fatalist, ca în tragediile antice. Scena capitală a romanului ne prezintă imaginea perfectă a unei solidarităţi dureroase pe cale de a se destrăma, soarele implacabil, mereu "acelaşi" reflectîndu-se pe lama cuţitului, îl atinge complice pe Meursaul, silindu-l parcă să-şi crispeze mîna pe revolver într-un efort desperat de a-l "scutura".

In articolul consacrat lui A.Camus din cadrul eseului "Pentru un nou roman" ("Natură, umanism, tragedie"), A.R.Grillet consideră că tragedia modernă constă în refuzul antrepemorfismului, în pierderea solidarităţii cu lucrurile şi cu natura; "nu este exagerat să pretindem că lucrurile sînt acelea care ajung să-l ducă la crimă pe acest om: soarele, marea, nisipul strălucitor, cuţitul care luceşte, izvorul între stînci, revolverul ..." In acest context, omul care refuză să întreţină raporturi analogice şi corespondente cu universul sfîrşeşte prin înstrăinare, nebunie sau crimă.

Fidel elenismului, căruia îi conferea o impresionantă dimensiune, Camus face următoarea observaţie: "Intregul efort al gîndirii germane s-a îndreptat către substituirea noţiunii de natură umană cu aceea de situaţie umană şi, prin urmare, a istoriei cu Dumnezeu şi a tragediei moderne cu echilibrul vechi. Existenţialismul modern împinge acest efort mai departe şi introduce în ideea de situaţie aceeaşi încertitudine ca în ideea de natură. Nu mai rămîne altceva decît o mişcare. Dar, aidoma grecilor, eu cred în natură".

Ostilitatea lui Camus faţă de existenţialism s-ar datora în primul rînd ataşamentului său pentru spiritualitatea

greacă, extrem de ataşată unor finalităţi concrete, de natură umanistă: "Grecii, spune el, n-ar fi înţeles nimic din existenţialism - deşi, cu tot scandalul, ei au putut pătrunde în creştinism. Aceasta se datoreşte faptului că existenţialismul nu presupune o conduită" (Caiete).Subliniind distincţia între existenţialism şi propria sa gîndire, mai apropiată de cea elenistică decît de filozofia dominantă a epocii sale, Camus afirmă ideea libertăţii şi a revoltei: "Filozofia existenţială manifestă tendinţa de a pune în scenă o existenţă fără acţiune şi fără reacţiune, în care omul angoasat nu-şi depăşeşte niciodată angoasa, prezentată ca cel mai înalt pisc al său.Angoasa e considerată drept o limită a omului ... Or, există ceva dincolo de angoasă ... şi acest ceva este revolta".

A face din Camus un reprezentant al absurdului sau existenţialismului înseamnă astfel a-l simplifica şi a-i mutila partea cea mai generoasă a fiinţei, aceea care l-a aruncat în toate vîltorile epocii sale pentru a-i ajuta pe oameni să-şi învingă destinul, chiar dacă, asemeni lui Prometeu, nu s-a putut apropia de soare decît cu aripile arse. In eseul "Enigma" din volumul "Vara"(1954),scriitorul considerat "creator al absurdului" îşi conturează din nou poziţia:" ... nu poţi fi întotdeauna un pictor al absurdului şi (...) nimeni nu poate crede într-o literatură deznădăjduită. Bineînţeles, este totdeauna posibil de a scrie, sau de a fi scris, un eseu asupra noţiunii absurdului. Dar tot atît de bine poţi să scrii despre incest, fără ca aceasta să însemne că eşti obligat să te arunci asupra nefericitei tale surori, şi că nu am citit nicăieri

că Sofocle şi-ar fi ucis tatăl şi că şi-ar fi pîngărit mama ... Iată cum poţi să devii profet al absurdului. In fond, ce altceva am făcut decît că m-am gîndit la o idee pe care am găsit-o în mijlocul străzilor epocii mele ? (...). Numai că am luat faţă de ea distanţa necesară pentru a discuta şi a decide asupra logicii sale." Asemeni anticilor greci, modernul Camus ştie că nu poţi atinge adevărul unei epoci decît "mergînd pînă la capătul propriei sale drame" şi că "dacă epoca a suferit de nihilism, nu ignorînd nihilismul vom dobîndi morala de care avem nevoie", cu alte cuvinte, că nefericirea, răul, absurditatea trebuie exorcizate de către artist devenit Medicul angoaselor şi al spaimelor lumii. In acest sens, afirmaţia lui R.Barthes rezumă finalitatea catharctică a tragediei antice: Tragedia nu este decît un mijloc de a primi nefericirea umană, de a o subordona şi deci de a o justifica sub forma unei necesităţi, înţelepciuni sau purificări, completîndu-i imaginea pentru epoca modernă: "a refuza această recuperare şi a căuta mijloacele tehnice pentru a nu cădea în ea pe ascuns este astăzi o necesitate."

Catharsis-ul antic devine în opera lui Camus şansa eliberării de angoasă, absolutizată de existenţialişti drept o limită a omului, iar sentimentele de milă şi groază, se convertesc în acea "milă aspră" de care vorbea Albérès. Dacă sobrietatea clasică a desperării este aproape primitivă la Camus, ca şi cum n-ar fi cunoscut nuanţele şi rafinamentul gîndirii moderne a "fiinţei şi neantului", aceasta se explică prin altoirea tragicului german şi slav pe cel grec în solul mediteranean căruia îi

aparţine. Nietzsche, Jaspers, Heidegger se reîntîlnesc astfel cu Sofocle, Eschil şi Euripide, înglobînd în experienţa umană durerea şi greşeala, ca şi tot ceea ce este problematic şi insolit.

In lucrarea sa "Minunea greacă", D.D.Roşca consideră între trăsăturile caracteristice spiritualităţii elene nevoia de claritate şi respingerea infinitului, conciliereа laturilor contrarii şi valoarea libertăţii, atribute pe care le regăsim la Camus. Negînd încă o dată supremaţia absurdului în numele posibilităţii de opţiune, autorul "Caietelor" nota: "Absurdul presupune absenţa alegerii. A trăi înseamnă a alege. A alege înseamnă a ucide. Obiecţia ridicată împotriva absurdului este asasinatul".

Intr-o primă fază a gîndirii sale, Camus consideră, asemeni lui Epicur, că ipostaza supremă a fericirii este indiferenţa pe care o foloseşte ca un adevă rat scut împotriva durerii şi nefericirii. Preluînd din Epicur motivul mineralului, el imaginează o fiinţă pe deplin liberă, scăpată de sub puterea destinului, introdus în om prin sensibilitate şi speranţă ca izvor al nefericirii umane. Este impresionantă în acest sens adresarea Sorei(Martha) din prima versiune a piesei "Greşeala"(Le Malentendu) : "Roagă-te lui Dumnezeu să te facă asemenea pietrei. Asta înseamnă adev rata fericire şi acest lucru şi l-a ales Dumnezeu pentru sine (...) Fă-te asemenea lui pentru a nu mai cunoaşte din lume decît apa care susură şi soarele care încălzeşte. Fă-ţi făptura de piatră, atît cît mai este timp." Confuzia totală dintre bine şi rău în interiorul indiferenţei exclude responsabilitatea şi judecata

de valoare, despovărînd eroul, care devine "fatal", nemaiputîndu-se astfel apăra împotriva destinului ostil.

Problema cheie în lumea tragică absurdă constă deci în suprimarea speranţei şi a viitorului, ca şi a responsabilităţii, fără însă a plăti tribut deznădejdei şi renunţării. In operele care urmează "Străinului" aceste nuanţe ale gîndirii lui Camus se conturează cu mai mare evidenţă, într-un adevărat salt al absurdului,printr-o situare în viaţă şi în prezent. Inverşunarea din"Mitul lui Sisif" împotriva speranţei, considerate ca ultima şi cea mai mare nefericire a umanităţii ieşite din cutia Pandorei, cedează însă în faţa dubiului metodic cartezian. Opera publicistică a lui Camus răsună de apeluri mesianice în favoarea speranţei, într-o civilizaţie a dialogului autentic. "Da, afirmă el într-unul din eseurile sale din "Actuelles", epoca aceasta este epoca separării. Nimeni nu mai îndrăzneşte să pronunţe cuvîntul "fericire" în asemenea timpuri torturate (...). Ceea ce se aşteaptă de la noi sînt cuvintele speranţei. Este adevărat că generaţia noastră nu s-a văzut solicitată decît de un lucru, acela de a fi la înălţimea deznădejdii.Dar acest fapt ne pregăteşte mai bine, poate, să vorbim de cea mai mare speranţă, aceea care va trebui căutată în mizeria lumii şi care seamănă unei victorii. Este singura care ne apare demnă de respect."

Tema stoică a indiferenţei, prin care se manifestă o latură a pasiunii elenistice a lui Camus, este părăsită în romanul "Ciuma"(iniţial "Despărţirii") devenind tema acţiunii comune împotriva răului simbolizat prin teribi-

lui flagel cu semnificaţie de destin implacabil.Meursault, marcat de culpa metafizică de a se fi transformat într-un spectator al propriei vieţi este înlocuit de personaje ca Rieux, Tarrou, Paneloux, Rambert; deşi situate în acelaşi climat tragic ameninţat de distrugere, nedreptate şi servitudine, ele îşi depăşesc condiţia printr-un eroism senin şi un fel de ataraxie stoică (Radu Enescu), dar şi printr-o morală. Tragedia îşi pierde astfel din intensitate,căci deznădejdea şi suferinţa individuală devin durere colectivă a umanităţii. In timp ce "Străinul"descrie vidul omului în faţa absurdului, "Ciuma"descrie astfel echivalenţa punctelor de vedere individuale în faţa aceluiaşi absurd, Meursault şi Rieux reprezentînd de fapt "faţa şi reversul" autorului. Prin acest roman - parabolă, Camus le-a putut oferi semenilor săi "o imagine privilegiată a suferinţelor şi a bucuriilor comune"(Discursul în Suedia,1967), ca şi o lecţie de adînc umanism prin valoarea efortului şi a voinţei de a combate forţele monstruoase şi a nu despera.

A pune problema lumii absurde înseamnă a ne întreba: "Vom accepta oare deznădejdea fără să facem ceva? Presupun că nici un om onest nu poate."

Chiar dacă destinul omului este marcat de o stare de alertă permanentă, ultimele cuvinte ale romanului "Ciuma" sînt totuşi "cetate fericită",ducîndu-ne cu gîndul la Cetatea antică de dinaintea venirii lui Cristos,care,deşi nu este încă Paradisul, are semnificaţia unui Limb în care cei drepţi aşteaptă mîntuirea.

"Moartea fericită" este de altfel şi titlul ultimului roman neterminat al lui Camus, purtînd deopotrivă marca

tragismului grec şi a celui dostoievschian. Eroul Mersault este din nou pus în faţa problemei fundamentale a crimei, păstrînd inocenţa celui care "nu intră în regulile jocului" şi provocîndu-i astfel pe zei. Ca şi în cazul lui Oedip sau Raskolnikov din romanul "Crimă şi pedeapsă" al lui Dostoievscki. Mersault poartă misterul morţii ascuns în structura propriei fiinţe, săvîrşind crima aproape în acord cu victima, ieşind din cadrul legilor obişnuite ale justiţiei şi moralei. Infirm, tentat de sinucidere, Zagreus nu mai apare ca o victimă, amintind mai curînd de Dyonis devorat de titani pentru a reda unitatea lumii.

Moartea, această "aventură oribilă şi murdară" este trăită în acest roman la nivel de mit, imaginată ca o pierdere în mare, elementul primar al tuturor lucrurilor. Seninătatea greacă, cucerită cu preţul unor suferinţe cumplite, este în fond o victorie precară mereu disputată de forţe ostile, iar echilibrul se realizează prin reconcilierea spiritului dionisiac al iraţionalului şi echivocului cu cel apolinic, meditativ şi visător.

A miza pe unicul adevăr terestru, aspirînd în acelaşi timp la veşnicie cu suspinul Sf. Augustin "Neliniştit este sufletul meu, Doamne"..., a te şti învins şi a trăi victoria provizorie şi precară sînt atitudini care explică "tragediile solare" trăite de Camus, justificînd subtitlul sub care este inclus acesta, alături de Malraux, Sartre şi Bernanos, în eseul lui Emmanuel Mounier: "Speranţa deznădăjduiţilor". Speranţa, pe care Camus nu o poate elimina din universul său tragic, se îndreaptă spre om, "în care există totuşi "mai multe lucruri vrednice de admiraţie decît

de dispreţ", cel care sileşte acest univers lipsit de sens să i-l ofere, şi care, prin recunoaşterea unei comunităţi şi solidarităţi cu semenii săi regăseşte dialogul interuman ca singură instanţă salvatoare. In afara romanului "Ciuma", am ilustrat aceste idei printr-o nuvelă mai puţin cunoscută, "Piatra care înseamnă", splendidă proză a comuniunii între oameni în afara sprijinului divinităţii. D'Arrast, ca şi Tarrou, pare să aibă vocaţia unui "sfînt laic", preluînd asemeni lui Simon din Cirene piatra fatidică de pe capul prietenului ocazional care făcuse legămîntul de a participa în acest mod la procesiunea religioasă din Iguape. Semnificativ însă, D'Arrast nu depune piatra în faţa bisericii, cum fusese stabilit, ci în faţa colibei metisului, căruia îi oferă astfel distincţia sanctificării. Acest elogiu al spiritului relativ, în dauna celui absolut, oferit de religia creştină pentru care jertfa şi ispăşirea devin gajuri de mîntuire veşnică a sufletului, explică în viziunea noastră "deznădejdea lui Camus"- oprit undeva la mijlocul drumului între conştiinţa tragică antică de dinaintea venirii lui Cristos şi cea modernă în care se afirmă "moartea lui Dumnezeu" şi se încearcă "laicizarea sfinţeniei". "Absurdul", spune undeva Camus, "este păcatul fără Dumnezeu". Izvoarele augustiniene îi erau de altfel cunoscute de Camus încă de pe timpul tezei sale de doctorat "De la Plotin la Sf.Augustin".

In accepţia supra tragicului camusian pe care o însuşim, romanul "Căderea" (1956) devine un punct de referinţă, căci de la "Subsolul" lui Dostoievski literatura

modernă nu înregistrează o voce mai tragică şi mai deconcertantă, mai sfîşietoare chiar decît la anticii greci care nu avuseseră posibilitatea să întrevadă putinţa mîntuirii cristianice. Tragismul camusian ne apare tocmai în această neputinţă de a trăi sfinţenia şi de a-ţi mîntui sufletul în timpurile moderne. Confesiunea glasului solitar al lui Clamence nu are interlocutor, această lipsă de dialog fiind un alt însemn al dramei contemporane.Fostul avocat celebru al Parisului, devenit judecător-penitent într-un bar sordid al lumii interlope din Amsterdam, predică o religie a ambiguităţii şi duplicităţii în singura "biserică" capabilă de o astfel de credinţă, într-un oraş lipsit de soare purificator. Conştiinţa personajului este din nou bîntuită de o crimă involuntară, ca la Meursault, săvîrşită de data aceasta prin omisiune. Martorul de demult al sinuciderii unei tinere, pe care din laşitate sau comoditate refuzase s-o salveze, este silit acum să-şi refacă întreaga viaţă în lumina unor remuşcări sterile, lipsite de vigoarea mîntuitoare. "Nu putem afirma inocenţa nimănui, spune cu luciditate, în timp ce putem dovedi în mod sigur culpabilitatea tuturor. Fiecare om mărturiseşte crima tuturor, iată credinţa şi speranţa mea."

Traiectoria către umilinţă şi expiere a fostului avocat este falsă, căci în predica învăţăturii sale despre culpabilitatea permanentă fără Dumnezeu se află o nouă şi teribilă vanitate, aceea nietzscheiană a confundării cu Dumnezeu: "Ce beţie să te simţi Dumnezeu-tatăl şi să împarţi certificate definitive de existenţă păcătoasă".Penitenţa se termină astfel într-un delir de grandoare, în

mijlocul unui deşert al exilului definitiv din care "împărăţia" este exclusă pentru veşnicie. Iadul reprezintă astfel în viziunea camusiană imposibilitatea iertării, a iubirii şi a speranţei, cunoscutele virtuţi creştine. Această stare de spirit era de altfel mai de mult marcată în însemnările "Caietelor" sale: "Sînt un om care nu crede în nimic şi care nu iubeşte pe nimeni ... In mine nu se află decît vidul, un deşert înspăimîntător..."

In gîndirea fluidă a lui Camus, comparabilă cu cea a lui Socrate care respingea orice atingere definitivă, fiecare concluzie nu o exclude decît parţial pe alta, într-o dialectică a reconcilierii laturilor contrarii care aminteşte din nou spiritualitatea elină.

Dacă omul nu poate fi mîntuit în viziunea "Căderii", el nu este nici "o pasiune inutilă", aşa cum l-a înţeles Sartre în "Fiinţa şi Neantul". Refuzînd ideea unui Dumnezeu tutelar care ar fi dat sens suferinţei, Camus se reîntoarce la sorii artificiali ai antichităţii, cu care încearcă să lumineze universul modern, adăugînd aici valoarea solidarităţii şi a dialogului interuman. "Recunosc la Greci singura formă de viaţă care să fie demnă de aprobare"spune el, acceptînd lecţia înţelepciunii antice asemănătoare vinului vechi care este în acelaşi timp "flacăra" dionisiacă şi "meditaţie" apolinică. Grec prin nevoia de coerenţă, creştin prin neliniştile sensibilităţii sale, Camus realizează admirabil această sinteză, aspirînd personal la un echilibru realizat din îmbinarea idealului grec cu cel creştin, a lui Plotin cu Sf.Augustin. Aşa cum afirmă M.Lebesque, "Camus n-a creat un erou tragic decît pentru a-i ajuta pe

oameni să-şi învingă destinul." Oferind o lecţie a măsurii şi a stăpînirii în care orice exces de frenezie înseamnă moarte, Camus se apropie o dată în plus de idealul de desăvîrşire apolinică, spre care năzuiau deopotrivă elenismul şi clasicismul francez.

"Ultimul dintre acei stoici pe care Franţa i-a scos întotdeauna la iveală în toate epocile tragice ale istoriei sale", după caracterizarea lui J.Madaule făcută cu ocazia decernării Premiului Nobel, Albert Camus a creat mituri "pe măsura pasiunii şi a angoasei sale" opunînd destinului morţii nedrepte" Hotărîrea de a fi mai puternic decît condiţia sa".

BIBLIOGRAFIE

1. Albérès R.M.,Histoire du Roman Moderne,Ed.Albin Michel, 1962.
2. Guyau J.M.,Essai d'une morale sens obligation ni sanction, Paris, 1935.
3. Horodincă G., Camus între mit şi istorie,Rev.de Filozofie, tom 15, nr.7, 1968.
4. Mounier Emmanuel,Malraux, Camus, Sartre, Bernanos. L'Espoir des désespérés, Ed. du Seuil, 1953.
5. Pingaud Bernard, L'Étranger de Camus, Ed.Hachette, 1971.
6. Robbe-Grillet,Alain,Pour un nouveau roman,Paris, 1963.
7. Vitner Ion, Albert Camus sau tragismul exilului, E.L.U. Buc., 1995.
8. Vlăduţescu Gh.,Istoria filozofiei antice.Filozofia în Grecia, Buc., 1976.
9. Topoliceanu Maria, Albert Camus spre o civilizaţie a dialogului, "Cronica", nr.53, 30.dec.1988.

TRAGEDIA ANTICA ELENA IN VIZIUNEA LUI ALEXIS MINOTIS

de Andreea RADOS

Alexis MINOTIS ocupă un loc aparte în viaţa culturală şi artistică a Greciei ca actor, regizor, teatrolog, eseist. Născut la începutul secolului XX, în Creta (insulă care a dat Greciei şi lumii cărturari de prim rang ca El Greco, El. Venizelos, Nikos Kazantzakis), Al.Minotis stă alături de marii actori şi regizori ai ţării sale, afirmîndu-se, atît prin arta sa interpretativă, cît şi prin vasta sa cultură teatrală, prin concepţia sa cu privire la teatru, în genere, la tragedia antică elenă, îndeosebi.

Alexis Minotis este unul dintre cei mai fecunzi interpreţi ai unor roluri mari în repertoriul dramaturgiei universale. Alături de tragedia clasică elena, care a constituit centrul de greutate al întregii sale arte interpretative, Minotis este cel care a jucat sau a regizat operele lui Shakespeare (Regele Lear, Hamlet, Othello, Richard III, Negustătorul din Veneţia), Fr.Schiller (Don Carlos), H.Ibsen (Per Gynt, Strigoii), Eugene O'Neill(Patima de sub ulmi, Dincolo de zare),O.Wilde (Evantaiul doamnei Windermam, Soţ ideal), Pirandello (Să-mbrăcăm pe cei goi), B.Brecht (Mutter Courage), F.Dürrenmatt (Vizita bătrînei doamne, Fizicienii), B.Bruchner (Moartea lui Danton), Girodoux (Nebuna din Chaillot), Kleis (Prinţul de Hamburg),F.G.Lorca (Nunta însîngerată, Casa Bernandea Alba), S.Beckett (Sfîrşitul jocului, Zile fericite),J.A.Stridberg(Tatăl).etc.

Alexis Minotis este, de asemenea, autorul volumelor de teatrologie:Educaţia empirică de teatru(Empiriki thsa-

trikí pedia) şi Prietenii îndepărtate (Makrines filies), lucrări în care se oglindeşte viziunea sa despre teatru şi actul interpretării artistice, despre tragedia antică elenă şi cea universală. Revelator este în această privinţă textul intitulat Raport către Creta (poate o aluzie directă la acel Raport către El Greco al lui Nikos Kazantzakis) care, de fapt, este o conferinţă, ţinută în Creta, în 1973. Minotis discută aici conceptele de teatru, actor, regizor, scriitor, interpretarea ca act de creaţie etc, făcînd şi o memorabilă analiză a celor doi Oedipi(Oedip-rege şi Oedip la Colonos) ai lui Sofocle, pe care i-a interpretat cu o măiestrie de memorat.

Pentru Minotis, teatrul, în primul rînd, constituie un act spiritual de prim ordin. El este Poezie şi nu Istorie. Poezie care educă prin sentimente şi funcţia pasiunilor umane. Fără o mare poezie nu poate exista şi un mare teatru.

Marea pasiune a lui Alexis Minotis rămîne tragedia antică şi cea ahakespeareană. Sînt cei doi poli care l-au atras în cei peste 60 de ani de activitate intensă. Minotis notează acest lucru în Autobiografia: "...Incerc să bănuiesc că prin idiosincrasia mea posed ceva din componenta ahakespeareană şi din spiritul tragic al grecilor antici..."[1]. Tragedia clasică elenă este pentru Minotis un cult fanatic. Dintru început a optat pentru tragic. N-a suportat comedia attică şi nici pe Aristofan, negînd chiar valoarea lui. Şi nu pentru că Minotis este prin excelenţă un actor tragic (el a interpretat cu o înaltă artă şi roluri aparţinînd altor specii ale genului dramatic), ci pentru că, după părerea lui, comedia lui Aristofan insultă tot ceea ce este

mai sfînt. "Tragedia este o atitudine de viaţă-opusă Minotis este o formă de cunoaştere... Eschil proslăveşte triumful măreţiei şi al eroismului omului, căutînd în univers, dincolo de zei, izvoarele ascunse ale dreptăţii. Sofocle cîntă nimicnicia şi totodată măreţia omului în Oedip la Colonos şi-n Antigona, în toate operele sale, Sofocle se străduieşte să arate compasiunea lui pentru om, manifestă admiraţie pentru măreţia tragică a neîntreruptei peripeţii umane..."[2].

Tragedia clasică elenă, o tragedie prin excelenţă mitică, s-a impus, după cum se ştie, prin universalitatea semnificaţiilor, prin profunzimea conflictelor, prin armonia construcţiilor. Acele opere dramatice ale antichităţii elene ofereau simptomatic mîngîiere şi consolare, purificarea omului de suferinţă, provocînd totodată milă şi groază, confirmînd prin aceasta, în mare măsură, definiţia clasică a tragediei, care aparţine lui Aristotel: "Tragedia este imitarea unei acţiuni alese şi depline cu o anumită întindere, într-o limbă frumoasă, deosebită ca formă, potrivit diferitelor părţi ale tragediei, imitaţie făcută de personaje în acţiune, iar nu printr-o povestire, şi, care, stîrnind mila şi frica, săvîrşeşte purificarea caracteristică unor asemenea emoţii"[3]. Altminteri spus, în operele tragice frămîntarea şi suferinţa dionisiacă îşi vor afla expresia în armonia şi echilibrul apolonic, dionisiacul fiind exprimat prin imagini apolinice. Se pare că, nu fără temei, cunoscutul filozof german Fr.Nietzsche, în volumul său Naşterea tragediei din spiritul muzicii (Die Geburt der Tragedie aus dem Geiste der Musik), întreprinde o nouă şi curajoasă analiză şi interpretare a tragediei clasice elene, opusă concepţiei tradiţionale asupra spiritu-

lui grec a lui Winckelmann, Goethe, Schiller, respingînd opinia potrivit căreia arta elenă ar fi expresia unei armonii senine şi liniştite, afirmînd că "tragedia elenă rezultă din unirea acestor două tendinţe antitetice"[4], adică a apolinicului, care exprimă individualitatea armonioasă şi clară, senină şi înţeleaptă, care dispune în cel mai înalt grad de simţul măsurii(prezente fiind elemente ale raţionalului) şi a dionisiacului, care se identifică cu aspiraţia confundării individului cu lumea, prin dizolvarea extatică, în beţie a personalităţii în cosmos, un fel de exaltare dinamică, într-o completă căutare de sine, cu participarea unor forţe iraţionale, care reprezintă un gust al morţii şi al tragicului. Aşadar, privind în mod dialectic problema apoloniculuı şi dionisiacului în artă şi literatură, analizînd cu atenţie şi profunzime produsele lor, în decursul unei întregi evoluţii spirituale, atît a Greciei antice şi moderne, cît şi lumii întregi, putem afirma cu certitudine că tragedia (şi poate nu numai ea) este produsul simbiozei, al unităţii şi interacţiunii apoloniculuı şi dionisiacului, a elementelor raţionale şi iraţionale, a conştientului şi subconştientului, o sinteză unică, integră, dar şi perturbabilă a lor (s.n.). Numai astfel excludem posibilitatea unei interpretări unilaterale, închistate, neechilibrate.

Prin tragedie se exprimă, după cum se ştie, conflictul inevitabil al omului cu universul, iar "eliberarea" pe care o oferă operele propriu-zise este, în primul rînd, o eliberare artistică şi nu terapeutică. Catharsisul, purificarea, nu constituie un scop în sine, ci o modalitate de înţelegere din interior a operei de artă, prin contribuţia conjugată

a eticului cu esteticul. In acest sens, actorul şi esei-tul Al.Minotis este convins că "niciodată scopul tragediei nu a fost terapeutic"[5]. "...Tragicul-spune mai departe Minotis-este soarta care marchează pe om..."[6]. Astfel,erou tragic este Antigona, predestinată autosacrificării, este Oedip care luptă pentru a afla adevărul existenţei sale (dezlegînd enigma Sfinxului, vrea să dezlege şi pe cea a soartei sale, a fiinţei sale). Eroi tragici nu pot fi,însă, Ismena din Antigona şi Aristhomeni din Electra lui Sofocle; erou tragic nu poate fi Gertruda din Hamlet al lui Shakes-peare, ci numai Hamlet.Căci eroii tragici sînt fiinţe sfin-te, înfăţişînd tragicul în lume, privit ca "cel mai profund ritm al universului"[7]. Arta, de altfel, se bazează pe abstrac-ţie. Pe scenă, ca şi-n viaţă, se frămîntă, suferă, se chinuie numai cei profund spiritualizaţi şi sentimentali.

Tragedia antică elenă, reprezentînd punctul culminant al unei mari culturi, caracterizată prin puritate şi simetrie, printr-o estetică a identităţii realului, la apogeul ei, monologhează şi dialoghează pe spaţii întinse şi la mari înălţimi de cugetare. Ea nu poate fi apreciată numai cu cri-terii istorice şi social-politice, ci, în primul rînd, cu criterii filozofice şi estetice, ca produs şi act poetic, care intră profund în cele mai sacre unghere ale sufletului omenesc. Spiritul tragic clasic elen depăşeşte cu mult evo-nimentele epocii sale istorice.

Ca om al teatrului şi ca teoretician şi critic al tra-gediei, Al.Minotis a luat o poziţie clară, deschisă faţă de încercările de pretutindeni privind preluarea moştenirii

tradiţii clasice elene. In Grecia este verba de căutările moderne de reînviere a dramei antice elene, înaugurate de Fotis Politis şi adîncite, prin racordarea lor cu dimensiunea esteticului, de către Dimitris Rondiris. Căutările lui Rondiris, după cum se ştie, erau în conformitate cu tradiţia şi caracterul grec. Minotis, care a şi condus o perioadă bună prima scenă de teatru din Grecia, nu a schimbat acest stil, această viziune asupra actului teatral în instituţia în care, de altfel, s-a şi format ca artist de primă mărime. El a îndrumat interpretarea în direcţia redităării sau realizării unei atmosfere realist-tragice impunătoare, aşa cum aceasta părea să existe în viziunea realizatorilor spectacolului antic.

Al.Minotis, ca actor şi exeget al tragediei, nu poate accepta calea "istorică", "arheologică" sau "paleontologică" - cum i se mai spune - în reprezentarea acestor opere, spre a nu reseceti esenţa lor dramatică, acea literaritate şi esteticitate, care le conferă atributele artei ce nu este istorică. Desigur, distanţa care ne desparte în timp, culturile care au dispărut, precum şi evenimentele de o importanţă colosală care au avut loc din perioada antică şi pînă în zilele noastre, fac extrem de dificilă reînvierea tragediei. Urmărind cu atenţie diferitele metode de interpretare scenică mixtă, care menţin elementele exterioare de provenienţă antică (costume, scenografie, mişcări de spectacol, ca şi limba, care nu este cea antică, ci greaca modernă sau alte limbi moderne, depesedînd astfel, tragedia antică elenă de încă o valoare intrinsecă), Minotis susţine că "teatrul antic este singura premisă de reînviere

a dramei antice", fiind împotriva substituirii locului de spectacol.

Interesante sînt şi reflecţiile lui Al.Mirotis cu privire la timp, ca formă totalizatoare de prezentare a tragediei antice, care trebuie să respecte nealterat valorile morale şi adevărurile poetice perene ale tragediei. "Elementul tragic cosmogonic, spiritul tragic creator-conferea viziunii filosofice şi estetice a lui Al.Mirotis-a existat înaintea conştientizării sale de către ea, cu mult înaintea formării tragediei şi înaintea chiar a istoriei... Tragedia trăieşte de-a lungul secolelor intactă ca formă şi conţinut... Este integră şi neinfluenţabilă de timp.Este o prezenţă veşnică... Este rodul unui timp în acţiune."[8]

"...Tragedia este expresia artistică a celei mai mari culturi spirituale a tuturor secolelor pînă azi şi poate a celor care vor veni...", spune Mirotis cu alt prilej."Cotidianul şi efemerul nu au nici o legătură cu tragedia, căci ea este evaluată pe plan supranatural şi se desvăluie amploarea şi puterea neconoscutului asupra cunoscutului în lumea care trăim acum vremelnic şi-a veşnicie. Această linie urmărim s-o imprimăm în munca de reînviere a dramei unice..."[9].

Pentru Al.Mirotis, actorul trebuie să joace nu cu patos, ci verbirea lui trebuie să fie naturală, căci discursul, recitarea sînt străine tragediei. Atitudinea, de altfel, a lui Mirotis faţă de legeaul tragediei antice este a unei profunde admiraţii. Regisorul sau actorul nu "tradue" textul, ci îl interpretează creator.

Deşi preocupat de familiarizarea spectatorului contemporan cu poetica antichităţii elene, viziunea estetică şi

artistică a lui Al.Minetis nu e diferenţiată nici cînd este vorba de opera lui Shakespeare, de cea a lui Ibsen, Beckett sau O'Neill, ca să ne referim doar la patru "luni" diferite în teatru. Iar dacă tragedia este o formă de cunoaştere şi o atitudine de viaţă, atunci înţelepciunea tragică nu se cîştigă decît numai în momentul cînd omul însuşi realizează în planul conştiinţei sensul actului tragic. In tragedia elenă poezia înalţă, căci înfiripîndu-se în jurul unui becet face pe spectatori să fie mîndri de specia umană care luptă şi suferă. In <u>Oedip la Colonos</u>, spre exemplu, cea mai tragică şi aleasă capodoperă a antichităţii, ca scriere şi sinteză, chiar dacă nu-i aşa de dramatică, Sofocle cîntă nimicnicia şi totodată măreţia omului.

Al.Minetis este un acter de excepţie, de talie universală, îndeosebi în interpretarea lui Oedip de Sofocle şi Hamlet de Shakespeare, personaje care simbolizează sbuciumul omului tuturor timpurilor de a căuta adevărul existenţei sale, în primul caz, sau răspunsul la întrebarea dacă merită să existe şi să trăiască într-o lume dominată de corupţie, violenţă, minciună, rău, în al doilea caz.[10] Pe scenă personalitatea sa morală este desăvîrşită; ştie să-şi domine impulsurile care nu se acordă cu scopurile artei sale. Intr-un cuvînt, îşi cunoaşte valoarea, posedă instinctul siguranţei, al certitudinii, este un întreg univers uman.Arta lui Minetis este un sistem închis, care se epuizează în însăşi mijloacele sale. Pe drept cuvînt se spune că"Minetis este unicul acter grec care a putut să cucerească tehnica şi arta interpretativă a expresionismului",[11] fără însă să

accepte abrogarea realismului- baza însăşi a "omului existenţial", cum afirmă el însuşi. Expresia anticipează fraza, forma anticipează materia, rolul este pregătit înaintea primirii "cuvintelor", ca ceva deja înţeles, acterul nu "vede" textul tipărit, ci îl aude, iată unele dintre particularităţile artei actoriceşti a lui Minotis. Fiind un neîntrecut maestru al gesticulaţiei, al mişcării policromatice, Al.Minotis este şi un inegalabil actor al restirii, un excepţional interpret al logosului tragic, înzestrat de frumuseţe poetică, de tensiune morală şi de sublim.

Operele trecutului elen sînt contemporane cu noi prin conţinutul fiinţei tragice care implică un conflict între natură şi cultură, între pornirile imediate şi legile sociale, căci omul este o unitate bio-psiho-socio-culturală; tragicul se manifestă în timpurile noastre, ca şi-n întreaga istorie a umanităţii, ca o categorie existenţială permanentă, ilustrată în opere de artă şi literatură, reflectînd, în ultima instanţă, structurile materiale şi esenţele spirituale ale lumii.

NOTE

1) Actorul Alexis Minotis (volum omagial), Editura "Kastaniotis", Atena, 1985, p.14. De acum încolo ne vom referi la acest volum.
2) Alexis Minotis, op.cit., p.25.
3) Aristotel, Poetica, traducere de C.Balmuş, Edit.Ştiinţifică, Buc., 1957, p.24.
4) Apud.Clio Mănescu, Mitul antic elen şi drama turcia contemporană, Edit.Univers, Buc., 1977, p.67.
5) Actorul Alexis Minotis, op.cit., p.43.
6) Ibidem.
7) Ibidem.
8) Actorul Alexis Minotis, op.cit., p.50.

9) Alexis Minotis, Adaptarea actuală a tragediei antice, conferinţă ţinută la foaierul Teatrului Naţional din Atena, 1957.

10) Critici ai teatrului, ai artei şi literaturii, greci şi străini, în studii, articole, note, comentarii, au consemnat acest lucru, la timpul respectiv. Notăm pe: Marios Pleritis, Tases Fuses, A.M.Papaneutses, Alkis Thriles, David Nathan, Kleon Parashes, Kostas Gheorgousopoules, Th.D.Frangopoules, Stelios Artemis, Kleon Parashes, Thanasis Th.Niarhos, Vases Varikas, Peter Lewis, John Irving, Kilary Spurling, Babis Klaras, Iannis Matzinis, ş.a.

11) Kosta Gheorgousopoulos, Despre Alexis Minotis, în op.cit., Alexis Minotis..., p.129.

CONCEPTUL ESTETIC DE FANTASIA LA FILOSTRAT

de Marius ALEXIANU

"Viaţa lui Apollonios din Tyana" poate fi inclusă în seria lucrărilor biografic - aretalogice, dar - fapt recunoscut de majoritatea istoricilor literari - opera aceasta este şi altceva decît o simplă biografie. Narativitatea romanescă se subordonează unei *hypóthesis* - subiect ce-şi propune urmărirea lui Apollonios, celebrul filosof taumaturg neopitagoreu din sec.I e.n., în peregrinările sale prin aproape toată geografia spirituală semnificativă a vremii. Formaţia de retor şi sofist a autorului, Filostrat Atenianul, din cercul ezoteric al Iuliei Domna, soţia lui Septimius Severus, şi-a pus amprenta asupra lucrării care este, cum spuneam, mai puţin o biografie istorică în felul celor scrise de Plutarh şi mai mult un roman filosofic care respectă şi cerinţele unei epoci avide de miraculos, imaginar şi fantastic. Substanţa romanescă se constituie astfel într-o amplă *metaforă epistemologică* a unei întregi epoci culturale, prin nenumăratele locuri comune care o traversează, dar şi prin confruntările dintre tipul grecesc şi cele "exotice" de cultură.

Cum se ştie, diversificarea extremă prin care au trecut tendinţele artistice în perioada romană pe fondul unei adevărate inflaţii de opere de artă a creat terenul adecvat pentru o modificare treptată a structurii obiectelor artistice. Reacţiile teoretice nu au întîrziat să apară: poetica mimesis-ului începe să fie subminată de o poetică

a unei alte expresivităţi artistice ce se depărtează de limitele "verosimilului şi necesarului", în general de categoriile estetice aristoteliciene. Judecata de valoare nu se mai efectuează în termenii raporturilor operă - realitate, opera de artă începînd să fie considerată impunere în ordinea materială a unei forma mentis.

In acest context mai larg se înscrie şi problematica estetică din romanul "Viaţa lui Apollonios din Tyana" care ilustrează repercusiunea pe plan teoretic a mutaţiilor sus-amintite.

Două sînt direcţiile de interpretare a conceptului de φαντασία la Filostrat (Vit.Apoll.,VI,XIX): una, susţinută de majoritatea tratatelor de istorie a esteticii ori de estetică (pentru care respectivul pasaj filostrateic marchează ruptura cu teoria mimetică clasică) şi cealaltă, ilustrată de Benedetto Croce[1] care manifestă rezerve faţă de ideea unei posibile "corectări a teoriei imitaţiei", ca şi a unei "prime afirmări în lume a ştiinţei conceptului de creaţie imaginativă". Pentru Croce, definiţia fantasiei, aşa cum reiese din lucrarea lui Filostrat nu e diferită de conceptul aristotelic de μίμησις care "se referea nu numai la lucrurile reale, ci şi, mai ales la cele posibile".

In ce ne priveşte, am considerat că doar o atentă analiză filologică adaptată instrumentarului estetic modern este în măsură să ofere argumentele necesare în rezolvarea acestei controverse.

Urmărirea atentă a semnificaţiilor ce transpar din acest text ne-a condus la concluzia că în el se propune o ierarhizare a tipurilor de reprezentare a divinităţii

după criteriul gradului de întruchipare a ideilor de θεῖος şi σοφός . In limbajul consacrat de estetica modernă, putem afirma că Filostrat[2] se ocupă aici de următoarele tipuri de reprezentări: reprezentarea sculpturală (teriomorfă şi antropomorfă), reprezentarea simbolică şi reprezentarea mistică. In dialogul purtat de Apolloniox, ca exponent al mentalităţilor culturale greceşti, şi gymnosofistul etiopian Thespesion, reprezentările teriomorfe îi apar filosofului din Tyana ca ἄτοπα καὶ γελοῖα θεῶν εἴδη, între acestea şi divinitate apărînd o evidentă incompatibilitate plecînd de la teoria clasică a πρέπον -ului (ὀλίγων γὰρ ; πάνυ μέντοι ὀλίγων, ἃ σοφῶς καὶ θεοειδῶς ἵδρυται, τὰ λοιπὰ δ' ὑμῶν ἔκφρα ζῴων ἀλόγων καὶ ἀδόξων τιμαὶ μᾶλλον ἢ θεῶν φαίνονται).

Reprezentarea antropomorfă este considerată de către Apollonios superioară celei zoomorfe: Θεσπεσίων "τὰ δὲ παρ' ὑμῖν", εἶπεν, "ἀγάλματα πῶς ἱδρῦσθαι φήσεις;" "ὡς γε", ἔφη, "κάλλιστον τε καὶ θεοφιλέστατον δημιουργεῖν θεούς".

Prăm intermediul unei reprezentări antropomorfe - se consideră - privitorul recunoaşte într-un grad sporit de adecvare caracteristicile theosapienţiale ale divinităţii. Replica lui Thespesion privind lipsa de temei, în ultima instanţă, a oricărei reprezentări plastice a divinităţii generează, în acest context - prea adesea ignorat,- faimoasa opoziţie explicită între μίμησις şi φαντασία. Crearea statuii lui Zeus de către Fidias a fost posibilă pentru că artistul, neputînd avea un model vizibil după care să-şi plăsmuiască statuia, a recurs la φαντασία .

Acest concept este considerat ca fiind σοφωτέρα μιμήσεως δημιουργός, iar calitatea primordială a fanteziei, ceea ce o diferenţiază fundamental de mimesis este faptul că aceasta produce şi ceea ce nu e văzut (μίμησις μὲν γὰρ δημιουργήσει, ὃ εἶδεν, φαντασία δὲ καὶ ὃ μὴ εἶδεν). Acţiunea fanteziei este totuşi limitată de referenţialitatea antică, dar termenul de ἀναφορά ni se pare a conţine şi sugestia unei anumite transfigurări a existentului (ὑποθήσεται γὰρ αὐτὸ πρὸς τὴν ἀναφορὰν τοῦ ὄντος). O a treia notă distinctivă a fanteziei în raport cu imitaţia apare din perspectiva raporturilor acestor concepte cu sfera afectelor (καὶ μίμησιν μέν, πολλάκις ἐκκρούει ἔκπληξις, φαντασίαν δὲ οὐδέν, χωρεῖ γὰρ ἀνέκπληκτος πρὸς ὃ αὐτὴ ὑπέστη). Chiar dacă nu e produsul imitaţiei, reprezentarea plastică a unei divinităţi trebuie să fie convenientă, la nivel "demiurgic", cu universul de atribute al respectivei divinităţi, şi totodată evocatoare a aceluiaşi univers, la nivelul recepterului (δεῖ δέ που Διὸς μὲν ἐνθυμηθέντα εἶδος ὁρᾶν αὐτὸν ξὺν οὐρανῷ καὶ ὥραις καὶ ἄστροις, ὥσπερ ὁ Φειδίας τότε ὥρμησεν Ἀθηνᾶν δὲ δημιουργήσειν μέλλοντα στρατόπεδα ἔννοεῖν καὶ μῆτιν καὶ τέχνας καὶ ὡς Διὸς αὐτοῦ ἀνέθορεν.)

Ideea de divinitate este, în cele din urmă, incompatibilă cu orice tip de reprezentare figurativă, după cum susţinea mai întîi Theopeion. De aceea, doar o reprezentare nonfigurativă, caracterizată prin elementele cele mai abstracte de reprezentare se poate situa pe o treaptă superioară în

semnificaţia adecvată a divinităţii. Acest tip de "reprezentare" este cel simbolic: σοφόν γὰρ, εἴπερ τι Αἰγυπτίων, καὶ τὸ μὴ θρασύνεσθαι ες τὰ τῶν θεῶν εἰδη, ξυμβολικὰ δε τ'αυτὰ ποιεῖσθαι καὶ ὑπονοούμενα, καὶ γὰρ ἂν καὶ σεμνότερα οὕτω φαίνοιτο.

Susţinînd însă că "cugetul zugrăveşte şi plăsmuieşte mai bine decît orice artist", Apollonios afirmă implicit ideea că proiectul mental al divinităţii este cel mai adecvat în vederea reprezentării acesteia ("Aţi putea clădi temple... însă fără să aduceţi statui, lăsînd pe cei ce vin să se închine să-şi imagineze singuri chipurile zeilor"). Acest tip de fantasia este diferit de cel care-l explica pe Zeus al lui Fidias. Pe de o parte, sa este de tip creator, în sensul că produce mental o reprezentare liberă (i-am zice pluriisidetică) a divinităţii, iar pe de altă parte de tip necreator, în sensul că proiectul mental nu se obiectivează într-o operă de artă ca atare. Considerăm că termenul potrivit pentru a defini acest tip de fantazie este <u>fantasia proiectivă</u>, întrucît se transformă o paradigmă divină într-o realitate reprezentativă existentă pe plan mental, dar inexistentă în planul realităţii operei de artă.

Interpretarea lui B.Croce, potrivit căreia φαντασία echivalează cu procesul mimetic în limitele verosimilului ori al posibilului, ne pare, de aceea, a nu fi justificată de termenii şi raţionamentele din acest pasaj filostrateic.

Intîi de toate, produsul fantasiei este definit aici ca reprezentînd nu <u>verosimilul ori posibilul</u>, ci <u>ceea ce nu este văzut</u>. Această φαντασία fiind prin urmare de tip incontestabil creator, este totodată convenientă nu unei anumite realităţi ca atare, ci universului de atribute specifi-

ce unei anumite divinităţi. Acelaşi univers îndeplineşte, pe de altă parte o funcţie restrictivă: reprezentarea plastică va oscila în limitele acestor atribute. Funcţionalitatea acestei limitări este dublă, întrucît opera plastică sculpturală trebuie să evoce tocmai acel univers caracteristic atributelor ce o limitează. Opera de artă - prin extensie - nu mai poate fi explicată prin teoria mimetică clasică pentru că ea devine centrul de intersecţie a unor noi relaţii: fantasie şi limitare, evocare şi atribute divine, recunoaştere în forme materiale a unei existenţe divine de natură ideală, ce nu se vede.

Remarca lui Apollonios privind raportul dintre opera de artă şi universul de atribute ale unor divinităţi distincte este relevantă şi altfel pentru mentalitatea estetică a secolelor II-III e. n. care poate fi definită şi prin rafinamentul de a nu simboliza direct şi facil atributele zeităţii prin elemente sculpturale propriu-zise. Sculptura este concretizarea unui anume raport între elementele obiective ca atare ale reprezentării şi un univers de elemente nerelevate obiectiv în opera de artă, raport de o asemenea natură încît poate trezi în receptor sugestia acelui univers.

Afirmarea unei noi mentalităţi estetice explicative devine un loc comun al încercărilor de înlocuire a conceptiei "mimetice" atît în procesul de creaţie, cît şi în cel de receptare.[3] Edificatoare în acest sens este şi o speculaţie a unui celebru contemporan al lui Filostrat, Plotin: "artele nu oferă o simplă reproducere a lucrului văzut, ci se întorc la ideile din care derivă însăşi natura.

Astfel, Fidias l-a plăsmuit pe Zeus fără a avea nici un model printre lucrurile sensibile, ci înţelegînd ce forme ar trebui să ia cu necesitate Zeus dacă ar vrea să se facă vădit simţurilor"[4]. Negarea hotărîtă a teoriei mimesis-ului, chiar şi în înţelesul platonic (opera de artă e privită ca o redare a trăsăturilor esenţiale ale obiectului imitat) reprezintă tendinţa estetică fundamentală neoplatonică. Pentru neoplatonici, opera de artă intră într-o dublă determinare: obiectul natural şi frumosul ca idee. In acest sens, afirmaţia implicită a lui Plotin este că Zeus al lui Fidias este desăvîrşirea înfăţişării omului şi, totodată, un grad maxim al întruchipării ideii de divinitate reprezentate plastic şi antropomorfic. Problematica reprezentării sculpturale a unei paradigme ideale constituia un punct central în dezbaterile estetice şi filosofice ale epocii. Un argument care probează aria de răspîndire a acestei teme estetice este dat de revenirea în cele mai diverse scrieri a motivului sculptorului Fidias şi a primei statui a lui Zeus făurită de el.

Unul din argumentele lui Thespesion împotriva acuzaţiei adusă de Apollonios etiopienilor constă în faptul că nimeni nu poate şti, în definitiv, cum arată un zeu. De fapt, argumentul acesta este o reluare a remarcii lui Plutarh care postulează imposibilitatea reprezentării divinităţii, nu pentru că divinitatea ar fi de esenţă ideală, ci deoarece chipurile reale ale divinităţii sînt inaccesibile reprezentării omeneşti ("Insă bagă de seamă că este un lucru nechibzuit să gîndeşti astfel despre zei ale căror chipuri reale, după părerea mea, sînt inaccesibile repre-

zentării omeneşti")[5].

Aceeaşi idee, de astă dată în registru satiric, apare la Lucian: "Apoi înălţînd temple pentru ca zeii, chipurile, să nu fie fără locuinţă şi cămin, le-au închipuit şi portrete recurgînd pentru aceasta la un Praxitele, Policlet sau Fidias. Iar aceştia, nu ştiu unde văzîndu-i pe zei, îi reprezintă pe Zeus bărbos, pe Apollo întotdeauna adolescent, pe Poseidon cu plete negre şi pe Atena cu ochii albaştri"[6].

Este necesar să subliniem în contextul rezolvărilor anterioare originalitatea concepţiei atribuite lui Apollonios, potrivit căreia reprezentarea divinităţii ar fi generată de φαντασία. Aporia era evitată printr-un soi de strategie a transferului: reprezentarea divinităţii este sculpturală şi antropomorfă întrucît aceasta era indicaţia homerică. Fidias, răspunzînd primilor cetăţeni care-l vedeau pe Zeus sculptat, ar fi spus: "Dacă vă las impresia că merit reproşul pentru înfăţişarea pe care am dat-o lui Zeus, aţi face bine să vă supăraţi mai degrabă pe Homer. El a imitat îndeaproape o formă sculptăurală vorbind de pletele zeului şi încă menţionînd chiar la începutul epopeii bărbia zeului cînd spune că Tetis a venit să i se roage pentru cinstea fiului ei."[7] Reprezentarea sculpturală era motivată de reprezentarea literară homerică, fără ca aceasta, la rîndul ei, să fie supusă unui examen critic. Aceeaşi orientare, care sublinia autoritatea maximă a reprezentărilor literare homerice, reapare şi la Lucian: "Mai bine să-l acceptăm pe cel mai bun dintre

pictori, pe Homer, chiar dacă îi avem pe Eufranor şi Apelles. Aşa cum el a dat coapselor lui Menelau culoarea pe care o compară cu ivoriul, uşor colorat în nuanţa purpurei, aşa să fie colorat întregul trup."Identică este situaţia şi la Strabon: "Se aminteşte că Fidias, întrebat de Pausanias după ce model ar vrea să facă chipul lui Zeus, a răspuns că după chipul pe care îl dau versurile lui Homer. "Zise şi semn de învoire făcu din sprîncenele negre/Pletele-i dumnezeieşti din creştetul cel fără de moarte/S-au revărsat pe obraz şi a vuit de cutremur Olimpul". Pe drept cuvînt s-a spus că Homer este singurul care vede şi care arată chipurile zeilor"[8].

In concluzie, dacă examinăm toate aceste texte sub raportul prelucrării unor locuri comune, putem reliefa şi mai clar originalitatea teoretizărilor lui Filostrat. Acesta reuşeşte să transpună problema rolului creator al fantasiei în sfera unor delimitări mult mai precise. Desigur, acest termen era cunoscut în cultura greacă, dar, oricare ar fi fost planul de referinţă - afirmaţii de natură logică, psihologică sau literară - înţelesul său era de "reprezentare" sau "nivel de cunoaştere". La Filostrat, fantasia este superioară imitaţiei, fiindcă poate reprezenta şi ceea ce nu se vede, este mai abstractă (poate porni de la asemenea conceptualizări cum sînt atributele divinităţii), în sfîrşit, prin jocul liber al simbolismului şi substituirii reprezentărilor prin intermediul cărora ea "transfigurează realul", îl poate reorganiza fără intervenţia afectivă al artistului. Toate acestea constituiem credem, suficiente argumente pen-

tru a admite că, o dată cu Filostrat, ajungem la prima teoretizare estetică a fantaziei, concept ce nu mai poate fi asimilat cu imitaţia de tip clasic.

Deşi definit în legătură cu un caz special al problematicii reprezentării prin plastică, conţinutul estetic al fantasiei, aşa cum apare în textul filostrateic, anticipează destinul de excepţie al unuia dintre conceptele fundamentale ale culturii europene.

N O T E

1) Benedetto Croce, Estetica, Bucureşti, 1970, p.238-239.

2) F.Birmelin, Die Kunsttheoretischen Gedanken in Philostrats Apollonios, în Philologus, 88, 1933, p.149-180, consideră că teoretizările estetice risipite în roman trebuie să fie atribuite lui Filostrat, nu lui Apollonios, idee la care subscriem. Mai puţin justificată ni se pare ideea caracterului sistematic, coerent şi noncontradictoriu al observaţiilor de natură estetică. F.Birmelin are însă meritul incontestabil - deloc de neglijat - de a fi contribuit în mod decisiv la aprofundarea gîndirii estetice filostrateice, grupînd (şi comentînd) aproape toate ideile de această natură după criteriul obiectului de referinţă, în idei despre artă, despre poezie, despre interpretări homerice şi despre muzică.

3) Cf., de pildă, Dion Chrysostomos, Discursul XII, 53.

4) Plotin, Enneade, IV, 3, 23.

5) Plutarh, Apărarea portretelor, 23.

6) Lucian, Portretele, V.

7) Dion Chrysostomos, Discursul XII, 62

8) Strabon, Geographica, VIII, 3.

INVAZIA DORIANA IN LUMINA CERCETARILOR RECENTE

de Mihail VASILESCU

Printre numeroasele probleme pe care le ridică sfîrşitul epocii micениene, aceea a dorienilor, mai precis a raporturilor lor temporale şi de înrudire cu celelalţi greci, este, fără îndoială, de cea mai mare complexitate, la soluţionarea ei fiind invocate, de-a lungul dezbaterii ştiinţifice, variate categorii de izvoare, literare, lingvistice, arheologice şi antropologice. Complexitatea sa rezidă în împrejurarea că nici una din categoriile de izvoare sumenţionate nu sînt suficient de explicite pentru a oferi o soluţie lipsită de echivoc, iar coroborarea informaţiilor transmise de scriitorii antici cu rezultatele cercetărilor arheologice, lingvistice şi antropologice, anevoios de realizat, a dus la rezultate contradictorii. Abia dacă mai este nevoie de menţionat,rezolvarea acestei probleme ar avea consecinţe extrem de importante asupra viziunii noastre despre indoeuropenizarea Greciei, despre sfîrşitul epocii helladice şi naşterea a ceea ce unii istorici numesc Evul întunecat grecesc, oferind totodată sugestii pentru explicarea unor realităţi din lumea deriană a epocii istorice.

Desigur în rîndurile care urmează nu ne propunem o tratare pe larg a acestei probleme vechi de aproape un secol, ci de a arăta că discutarea ei a căpătat noi dimensiuni în ultimii ani ca urmare a unor studii în această materie cu adevărat revoluţionare.

In conformitate cu imaginea oferită de izvoarele literare (Tyrtaios, Pindar, Herodot, Thucydides şi alţii de mai tîrziu), dorienii erau o populaţie de neam grecesc care au sălăşluit o vreme prin Thessalia şi Macedonia sub numele de macedni /şi helleni, apoi au trecut, sub presiunea altor populaţii, în Dorida din Grecia centrală unde şi-au luat numele de dorieni. De aici, sub conducerea a trei principi, Temenos, Cresphontes şi Aristodemos, fiii lui Aristomachos care, la rîndul său, era un fiu al lui Heracles, au invadat Peloponnesul pentru a restitui domnia de drept a Heraclizilor, de care au fost privaţi în mod abuziv. Dorienii au construit vase în Naupactos din Locrida, au traversat Golful corinthic între Antirrios şi Rhion şi, lăsînd Ahaia şi Arcadia, au ocupat Argolida, Laconia şi Messenia. Argolida a revenit lui Temenos, Messenia lui Cresphontes, Laconia lui Euristhenes şi Procles, fiii lui Aristodemos, mort în timpul invaziei sau puţin după acesa, care au devenit strămoşii celor două familii regale din Sparta, Agiazii şi Euripontizii. 100 de ani înaintea acestei reuşite, Heraclizii- un clan domnitor din Micena care, izgonit din patria sa, a găsit azil la dorieni - prin persoana lui Hyllos, un fiu al lui Heracles au încercat să-şi recapete domnia strămoşească la moartea regelui Euristheus, dar Hyllos a fost înfrînt de eroul arcadian Echemos (Hdt., IX,26)[1].

Aceasta este în linii mari povestirea despre invazia dorienilor şi întoarcerea Heraclizilor în Peloponnes, "eveniment" a cărui cronologie a fost fixată de Thucydides (I, 12, 3) la 80 de ani după războiul troian, ceea ce ar corespunde, în funcţie de datarea acestui război, unei

perioade de timp cuprinsă între anii 1254-1045 î.e.n.[2] . Ea stă la baza legendei spartane din antichitate[3] şi a mitului dorian din epoca modernă care, în liniile sale fundamentale, se găseşte structurat în opera marelui istoric german din perioada romantică, Karl Otfried Müller[4].Acesta, în lucrarea sa închinată dorienilor, prin supralicitarea informaţiilor oferite de Herodot în conformitate cu care dorienii aveau ca strămoşi pe heleni iar atenienii pe pelasgi[5], ajunge la concluzia că numai dorienii erau heleni autentici şi concepe întreaga istorie greacă ca fiind marcată de contrastul dintre dorieni şi ionieni,atribuind primilor o superioritate, o sănătate morală şi o voinţă de dominare care erau absente la ionieni[6].Dorienii lui Otfried Müller deveneau, după expresia lui Arnaldo Momigliano, prusacii antichităţii şi, în această ipostază, ei erau purtătorii unui mesaj nu numai pentru prusaci ci pentru toţi germanii, inclusiv pentru anglosaxoni[7].

Tabloul invaziei doriene imaginat de K.O.Müller s-a transformat repede în dogmă şi, cu uşoare adaptări la noile descoperiri şi interpretări, stă pînă astăzi la baza reconstrucţiei originilor greceşti[8]. Este de ajuns să citim cele scrise pe această temă, în numeroase cărţi şi articole de, spre exemplu, istoricul englez N.G.L.Hammond şi de lingvistul bulgar Vladimir Georgiev[9].

Cercetarea arheologică a Greciei miceniene precum şi studiul lingvistic păreau să aducă noi şi puternice confirmări celor spuse de izvoarele literare antice. Astfel cercetarea arheologică punea în evidenţă cu destulă claritate, spre finele Helladicului tîrziu (III B şi III C), o

situaţie de stasis urmată de un orizont de distrugere aproape generalizat în întreaga Grecie micenianã, comunităţi întregi părăsindu-şi aşezările pe care le locuiseră de secole pentru a-şi găsi o nouă patrie; un nou rit de înmormîntare îşi făcea apariţia alături de noi arme şi obiecte de podoabă, toate pe fundalul unei vieţi mai aspre, mai primitive decît aceea din epoca anterioară. Harta răspîndirii dialectelor greceşti părea să confirme tabloul arheologic: dialectele doriene sau de nord-vest se întindeau peste Epir şi Grecia centrală, în Peloponnes, înconjurînd enclava arcadiană, în insula Creta, în Dorida egeană şi asiatică, în vreme ce dialectul arcadian mai era vorbit numai în Cypru.Concluzia care se impunea aproape natural era ca dorienii "... dominatori mai războinici şi mai fruşti", "...cu o ardoare militară superioară faţă de rudele lor mai civilizate...", cum se exprima recent, aproape în termenii lui K.O.Müller, un cercetător român[10], reprezintă ultimul val grecesc care a pătruns în Grecia venind de undeva din patria primitivă comună greceascã situată în nordul Greciei sau, mai departe, în aria danubiană sau nord-pontică[11]. Ei au distrus organizarea statală şi sistemul economic al grecilor micenieni, aruncînd întreaga ţară în secole de întuneric intelectual şi de mizerie economică. Această încheiere pare atît de bine fundamentată ştiinţific încît s-a putut spune că, chiar dacă invazia doriană n-ar fi fost afirmată de antici, ea ar fi trebuit presupusă pe baza indiciilor arheologice şi lingvistice[12].

Cu toate acestea, edificiul migraţiei doriene şi al întoarcerii Heraclizilor a fost încetul cu încetul erodat.

Prima lovitură a fost dată de K.J.Beloch şi elevii săi italieni, Gaetano De Sanctis şi Luigi Pareti[13]. Ei au supus tradiţia literară unei severe analize scoţînd în evidenţă caracterul ei secundar, formată în mai multe reprize, în baza unor combinaţii mai mult sau mai puţin arbitrare fundate pe comparaţie între imaginea Greciei înfăţişată de epopeea homerică şi situaţia din Grecia posterioară acesteia, pe unele apropieri toponimice şi pe unele deducţii logice[14]. Ei au afirmat cu tărie că dorienii erau prezenţi în Grecia micenianâ, că ei se ascundeau sub numele de ahei, aşa explicîndu-se, între altele, şi faptul că coloniile aheiene din Magna Grascia în care se vorbea dialectul dorian proveneau mai puţin din Ahaia peloponnesiacă - şi ea cu un dialect dorian - ci mai curînd din Argolida şi din Grecia centrală (Locrida şi Phocida) de pe vremea cînd în aceste regiuni mai era încă în uz denumirea de ahei (sec.VIII. î.e.n). Apoi că presupusa origine a dorienilor din nordul şi centrul Greciei este o ficţiune de vreme ce dorizarea acestor regiuni este sigur posterioară dorizării Peloponnes-ului. De unde concluzia că aceste legende, ca şi altele de acest gen, prezintă interes nu atît pentru istoria neamurilor greceşti cît mai cu seamă pentru aceea a speculaţiei pseudoistorice.

Acuzaţi de hipercritică[15], aceşti maeştri de neîntrecut ai analizei izvoarelor au rămas, în general, multă vreme izolaţi în mulţimea aceloa care acceptaseră tradiţia tale quale. Dar progresele considerabile în ultimele decenii în reconstituirea tot mai fină a perioadei de sfîrşit a epocii bronzului şi a începutului epocii fierului din sudul şi sud-estul

Europei ca şi din Anatolia, regiunea siro-palestiniană şi Egipt, apoi descifrarea scrierii miceniene au permis judecarea transformărilor pe care lumea greacă le-a cunoscut la finele micenianului şi la începutul epocii fierului într-un context mai larg şi pe baze documentare sensibil sporite din punct de vedere calitativ. Or, această judecată pare să confirme corectitudinea raţionamentelor lui Beloch, De Sanctis şi Pareti.

Să începem cu arheologia. Distrugerile şi apoi mişcările de populaţii de la finele Helladicului sînt realităţi de necontestat. Dar cine a operat aceste distrugeri? Este corect să legăm aceste distrugeri şi marasmul general al societăţii care a urmat de migraţia doriană şi de întoarcerea Heraclizilor despre care vorbesc textele?[16] O invazie din afara lumii miceniene, urmată de stabilirea invadatorilor ar fi trebuit să lase urme în cultura materială prin care noii stăpîni să se lase recunoscuţi. Şi aceasta cu atît mai mult cu cît, aşa cum arată răspîndirea dialectelor dorienе în spaţiul micenian, cuceritorii dorieni - dacă se acceptă că despre ei este vorba - trebuie să fi fost în număr foarte mare. Or noii veniţi nu se trădează prin nimic. Ceramica miceniană tîrzie evoluează, cu unele modificări neesenţiale, în cea submiceniană, iar aceasta în cea protogeometrică, nelipsind cazurile de revenire la forme mai vechi[17]. Apoi obiectele care pot fi considerate ca nemicenіene din această perioadă, cum ar fi sabia lungă din bronz cu două tăişuri care făcea corp comun cu mînerul (Griffzungenschwert), vîrfurile de lance în formă de flamă,

pumnalul "Peschiera",cuţitul din bronz cu un singur tăiş, fibulele în formă de arc de vioară şi securea cu mîner (Ärmchenbeil) au origini diferite şi nu pătrund toate în acelaşi timp în Grecia[18]. La fel, practica funerară a înmormîntărilor în ci t este mai veche, reactualizarea făcîndu-se,fără a se generaliza, spre finele Helladicului. Dar ceea ce este surprinzător este împrejurarea că ea apare şi acolo unde nu sînt urme de distrugere sau de imigraţie cum ar fi Attica şi Salamina. Incă şi mai tulburător este faptul că în insulele Creta şi Thera,unde izvoarele literare îi atestă de timpuriu pe dorieni,acest obicei funerar este necunoscut, iar în Messenia,derizată conform tradiţiei foarte devreme, cistul apare abia în epoca protogeometrică[19]. In rezumat,putem spune că arheologia face dovada unei perioade tulbure pe la finele Helladicului tîrziu[20], dar nu ne furnizează nici un indiciu referitor la cei care au produs aceste tulburări[21].

Dar lovitura cea mai puternică dată tezei invaziei dorienе a fost dată, credem, de lingvişti. Intr-o comunicare pe care a ţinut-o în iulie 1975 la "Institutul pentru studii micениene şi egee-anatoliene" de la Roma şi publicată în anul următor în revista "La Parola del Passato"[22], celebrul micenolog englez John Chadwick, dezvoltînd tezele binecunoscute şi de mare valoare privitoare la preistoria limbii greceşti, conchide că dorienii nu au apărut în mărturiile arheologice pentru simplul motiv că ei au fost prezenţi în aria lumii micениene şi în afara acesteia şi, după cum sugerează izvoarele arheologice, chiar de la finele Helladicului timpuriu, adică, aproximativ, din anul 2000 î.e.n. Aceasta este, în esenţă,

teza lui Beloch dezvoltată de Pareti pe care însă lingvistul englez nu o citează.

J.Chadwick porneşte în cercetarea sa de la observaţia prof.Ernst Risch[23] conform căreia inscripţiile miceniene trădează unele fluctuaţii în scrierea aceloraşi cuvinte care nu ar putea fi înţelese dacă scrierea nu ar fi fost folosită simultan în toate localităţile. Acest fapt dovedeşte existenţa, în epoca miceniană, a două dialecte social stratificate: un dialect "standard" sau "normal" care a evoluat în epoca istorică în arcado-cipriot, şi un dialect "substandard" sau "special" vorbit de clasele de jos şi influenţînd ocazional limba scrisă a unor scribi. Jh.Chadwick identifică dialectul "substandard" sau "special" cu acela care în epoca istorică va evolua în dialectul de nord-vest sau dorian. Printre cele mai evidente trăsături ale acestui dialect sînt: folosirea terminaţiei -i în loc de -e din "standard" în dativul singular al tulpinilor consonantice; tratamentul silabelor lichide şi al unor nazale silabice a faţă de e din "standard"; grupul -ti este în "standard" -si etc.

In aceste consideraţii ale lui Jh.Chadwick profesorul Marcelle Durante a atras atenţia asupra împrejurării că textele din Pylos conţin unele nume personale derivate din numele etnic al dorienilor (do - ri - je - we = Δωριήϝες Po - ka - we = Φωκήϝες , al athamanilor (a - ta ma - nè - u = Ἀθαμανεύς populaţie "dorianăţ din sud-estul Epirului, şi al illyrilor (u - re - u= Ὕλλευς [24]. Apoi profesorul O.Szemerényi se întreabă dacă nu cumva numele de dorieni are vreo legătură

cu micenianul do- e - re(= δοῦλος din epoca homerică şi arhaică), numele reflectînd poate statutul lor social[25]. In sfîrşit, susţinătorii teoriei clasice despre invazia doriană susţin că Zeus este o divinitate specific doriană şi că etnonimele în - aneu sînt specifice regiunii de nord a Greciei nemicениene[26]. Dar un text din Pylos (PY 172 = Kn 02) indică în mod clar pe Zeus[27], iar altele dovedesc că una dintre cele mai însemnate aşezări ale regatului Pylian era Pa - ki - ja- ne[28].

Datele aduse în sprijinul teoriei lui Jh.Chadwick sînt în general convingătoare, iar presupunerea că dialectul dorian era specific populaţiei de condiţie socială inferioară din Grecia micениană explică cel mai bine, deşi nu în totalitate, situaţia de nesiguranţă, distrugerile şi mişcările de populaţii de la finele lumii micениene. Poate în contextul politic tulbure de la sfîrşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului din bazinul oriental al Mediteranei generat de "marea migraţie egeană" sau, în alţi termeni, de invazia "popoarelor mării", populaţia de condiţie inferioară a Greciei micениene s-a revoltat împotriva aristocraţiei minoritare care vorbea dialectul "standard", revoltă însoţită de masive distrugeri, de dislocări de populaţii şi de o nepricepere funciară de a conduce în mod eficace societatea.

Soluţia propusă de Jh.Chadwick permite tratarea într-o nouă manieră a altor fenomene altfel greu de explicat.

1. Cazul insulei Creta. Este un fapt bine cunoscut că migraţia dorienilor nu este expres documentată pentru această insulă, deşi dialectul vorbit acolo era, în epoca istorică,

cel dorian. S-a presupus de aceea, fără nici o bază documentară solidă, că dorienii în migraţia lor au pus stăpînire şi pe această insulă. Acum însă se poate spune cu suficient temei că pe la 1450 î.e.n., deci mult înainte de întoarcerea Heraclizilor, micenienii au atacat insula, iar printre atacatori se aflau în majoritate greci care vorbeau dialectul "substandard" care, cu timpul, au devenit populaţia dominantă a insulei.

2. Se pot explica pasajele "incomode" din Homer unde se vorbeşte despre dorienii din Creta (Od., XIX, 177) despre rhodienii comandaţi de Tlepolemos, un fiu al lui Heracles, şi despre contingentele din Cases, Carpates şi Nisyros conduse de doi fii ai lui Thessales, un alt fiu al lui Heracles (Il., II, 653 sqq.; 676 sqq.).

3. Heracles, despre care M.P.Nilsson a spus cu dreptate că este un erou micenian, poate fi acum atribuit dorienilor etc.

In concluzie, teza lui Chadwick, fără a răspunde la toate chestiunile legate de interpretarea tradiţiei legendare, a faptelor arheologice şi a celor lingvistice[29], este cea mai atrăgătoare.

cel dorian. S-a presupus de acesa, fără nici o bază documentară solidă, că dorienii în migraţia lor au pus stăpînire şi pe această insulă. Acum însă se poate spune cu suficient temei că pe la 1450 î.e.n., deci mult înainte de întoarcerea Heraclizilor, micenienii au atacat insula, iar printre atacatori se aflau în majoritate greci care vorbeau dialectul "substandard" care, cu timpul, au devenit populaţia dominantă a insulei.

2. Se pot explica pasajele "incomode" din Homer unde se vorbeşte despre dorienii din Creta (Od.,XIX, 177) despre rhodienii comandaţi de Tlepolemos, un fiu al lui Heracles, şi despre contingentele din Cases, Carpates şi Nisyros conduse de doi fii ai lui Thessales, un alt fiu al lui Heracles (Il., II, 653 sqq.; 676 sqq.).

3. Heracles, despre care M.P.Nilsson a spus cu dreptate că este un zeu micenian, poate fi acum atribuit dorienilor etc.

In concluzie, teza lui Chadwick, fără a răspunde la toate chestiunile legate de interpretarea tradiţiei legendare, a faptelor arheologice şi a celor lingvistice[29], este cea mai atrăgătoare.

N O T E

1) Vezi G.Vitalis, Die Entwicklung der Sage von der Rückkehr der Heraklider (untersucht im Zusammenhang mit der politischen Geschichte des Peloponnes bis auf den I.Messenischen Krieg), Inangural - Dissertation, Greifswald, 1930, p.5; Gaetano De Sanctis, Storia dei Greci delle origini alla fine del secolo V, vol.I, Firenze, 1940, p.78 sqq.; Fr. Schachermeyer, Die griechische Rückerinnerung im Lichte neuer Forschungen (Osterreichische Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse. Sitzungsberichte, Bd.404), Wien, 1983; F.Kiechle, Die Ausprung der Sage von der Rückkehr der Herakleiden, în "Helikon", VI, 3-4, 1966, p.493 sqq.

2) Cronologia războiului troian este incertă. Astfel Douris îl plasează în anul 1334 î.e.n., Vita Homeri în 1270 î.e.n., Herodot între anii 1250/1240 î.e.n., Cleitarchos în 1234 î.e.n., Dicaiarchos în 1193 î.e.n., Eratosthenes către 1184/3 î.e.n., Sosibios în 1171 î.e.n., Ephoros către 1135 î.e.n., Phanias către 1129 î.e.n. Despre această problemă vezi L.A.Stella, La cronologia della guerra di Troia nelle ultime discussioni storiche - archeologiche, în Atti del I Congresso Internazionale di Preistoria e Protostoria Mediterranea, Firenze, 1950 (Firenze, 1952), p.330 sqq.; J.Bérard, Recherches sur la chronologie mycénienne, CRAI, 1946, p.319 sqq.; La mur Pelasgique de l'Acropole et la date de la Descente Dorienne, în Studies presented to David Moore Robinson, vol.I, Saint Louis, 1951, p.155 sqq.; G. E. Mylonas, Priam's Troy and the Date of its Fall, în "Hesperia", XXXIII, 4, 1964, p.353 nr.3. şi, în general, E.J.Forsdyke, Greece before Homer. Ancient Chronology and Mythology, London, 1956.

3) Cf. F. N. Tigerstedt, The Legend of Sparta in Classical Antiquity, vol.I-II, Stockholm-Göteborg-Uppsala, 1965.

4) Despre K. O. Müller, vezi "Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa", serie III, vol.XIV, 3, 1984, p.893-1227 (Seminario su K. O. Müller).

5) Hdt. I, 56. Despre acest pasaj, vezi W.W.How and J. Wells, A Commentary on Herodotus, Oxford, 1912, ad loc.

6) K. O. Müller, Die Dorier, I^2, Breslau, 1844, p.17 sqq. Despre această teorie vezi Ed.Will, Doriens et Ioniens. Essai sur la valeur du critère ethnique appliqué à l'étude de l'histoire et de la civilisation grecques (Publications de la Faculté des Lettres de l'Université de Strasbourg), 1956, p.62 sqq.; M.I.Finley, Sparta în Problèmes de la guerre en Grèce ancienne, Paris, 1968, p.144., unde vorbeşte despre "... a mystique about Dorians and Dorianism".

7) A. Momigliano, Premesse per una discussione su K.O. Müller, Seminario su K.O.Muller, citat mai sus la nota 7, p.899.

12) Cf. C.D.Buk, The Language Situation in and about Greece in the Second Millenium B.C., în Cl.Ph. XXI, 1926, p.18; "Even if then were no tradition of a Dorian invasion, such movement would have to be postulated".

13) K.J.Beloch, Die dorische Wanderung, în "Rheinisches Museum", XLV, 1890, p.555.sqq.; Zur griechischen Vorgeschichte, în "Historische Zeitschrift", LXXIX, 1897,p.193, sqq.; Griechische Geschichte,I, 2 ed.a II-a, Berlin und Leipzig, 1926, p.76 sqq.; L.Pareti, Storia di Sparta arcaica, Firenze, 1920. Despre teoria lui Beloch, vezi A.Gitti, Mythos, op.cit., p.19 sqq. Despre De Sanctis şi Pareti, vezi studiile semnate de Silvio Accame şi, respectiv, Ettore Lepone, în Praelectiones Patavinae raccolte da Franco Sartori (Università degli Studi di Padova, Publicazioni dell'Istituto di storia antica, vol. IX), Roma, 1972, p.9. sqq., 43 sqq.

14) Astfel, spre exemplu, în epopei dorienii nu figurau decît în puţine pasaje considerate ca fiind interpolate, de unde şi concluzia că ei au venit mai tîrziu faţă de celelalte neamuri greceşti. Apoi, deoarece dorienii se considerau ei înşişi helleni, iar eponimul lor, Doros, devenise fiul lui Hellenos, era natural ca ei să provină, în ultimă analiză, din Phthiotida, acolo unde a apărut mai întîi noţiunea de helleni. In sfîrşit, existenţa în Peloponnes a principalelor toponime din Dorida din Grecia centrală a favorizat deducţia conform căreia micuţa regiune Doris era patria dorienilor. Pentru amănunte, vezi L.Pareti, op.cit., passim.

15) Vezi, între alţii, H.Bengtson,Griechische Geschichte, München, 1965³ p.50; M.A.Levi, Studi Spartani I.-Dori ed Eraclidi, în "Instituto Lombardo. Accademia de Scienze e Lettere. Rendiconti, Classe de Letters e Scienze morali e storiche", vol.96, fasc.II,1962,p.498. Această etichetare este acceptată în mod implicit de E.N.Tigerstedt, op.cit., I,Stockholm, 1965, p.36 şi de P.Oliva, Sparta and her Social Problems, Praga, 1971 p.15.

16) Vezi, în acest sens,N.G.L.Hammond citat mai sus la nota 9.

17) Cf. V.R.d'A Desborough, Protogeometrie Pottery,Oxford, 1952, p.121: "During the course of the Protogeometrie style the mains shapers wich were taken over from sub-Mycenaean persisted with no great chance". Acelaşi învăţat revine asupra acestor probleme în The Last Mycenaeans and Their Successors, Oxford, 1964 şi în History and Archaeology in the Last Century of the Mycenaean Age, în Atti e Memorie del I° Congresso Internazionale di Micenologia, Roma, 1968, p.1076 sqq. Vezi şi A.M.Snodgrass, The Dark Age of Greece, Edinburgh, 1971. Ceramica de la Korakou, datată în Helladicul tîrziu III C, ridică probleme de interpretare. Vezi J.B. Rutter, Ceramic evidence for Northern Intruders in Southern Greece at the Beginning of the Late Helladic

III C Period, AJA, LXXIX, 1975, p.17 sqq; G.Walberg, Northern Intruders in Myc.III,C? AJA, LXXX, 1976, p.186 sqq.; J.B.Rutter, Non-Mycenaean Pottery : A Reply to Gisela Walberg, AJA, LXXX, 1986, p.187 sqq. Pentru ceramica "barbară" din alte aşezări contemporane, vezi H.W.Catling, "Barbarian" pottery from the Mycenaean settlement at the Menelaion/Sparta, BSA, LXXVI, 1981, p.71 sqq.; Kl.Killian, AA, 1981, p.166, 170 şi 180 sqq.; AA, 1982, p.399 (despre Tiryns) şi, în general, G.A.Lehmann, Die mykenisch-frühgriechische Welt und der östliche Mittelmeerraum in der Zeit der "Seevölker"-Invasionen um 1200 v.Chr., Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften. Vorträge, G 276, 1985, p.49.

18) Cf. A.M.Snodgrass, op.cit., p.305 sqq.

19) Ibid., passim; J.Deshayes, Argos. Les Fouilles de la Deiras, Paris, 1966, p.249; G.E.Mylonas, Burial Customs of the Middle and Late Bronze Ages, in ACTA of the 2-d International Colloquium on Aegean Prehistory: the first arrival of Indo-European elements in Greece, Athens, 1972, p.113-114; Cistul este considerat de N.G.L.Hammond, Epirus, passim, ca un element caracteristic dorienilor.

20) Cf. şi R.J.Buck, The Mycenaean Time of Troubles, "Historia", XVIII, 3, 1969, p.276 sqq.

21) Despre această problemă vezi şi M.Andronicos, The Dorian Invasion and the Archaeological Evidence, în Acts du VII-e Congrès International des Sciences préhistoriques et protohistoriques, Prague, 21-27 Août, 1966, Rédigé par Jan Filip, Praga, 1971, p.853, sqq.

22) Jh.Chadwick, Who were the Dorians ? PdP,XXXI, 1976, p.103 sqq. Această teză a fost sintetizată şi în articolul The Mycenaean Dorians, BICS, XXIII,1976, p.115, sqq.

23) E.Risch, Les différences dans le mycénien,în vol.Proceedings of the Cambridge Colloquium on Mycenaean Studies, 1966, p.150 sqq.

24) M.Durante, în Antiquitates Indogermanicae.Gedenkschrift für H.Güntert,Innsbruck, 1974, p.399 sqq.

25) Cf. O.Szemerényi, The Name of Dorians, BICS, XXX, 1983, p.183.

26) Este o teză susţinută mai ales de N.G.L.Hammond.

27) Cf. M.Ventris - Jh.Chadwick, Documents in Mycenaean Greek^2, Cambridge, 1973, p.129.

28) Ibid., p.235. Despre această problemă vezi şi C.G.Thomas, A Dorian Invasion? The Early Literary Evidence,SMEA, XIX, 1978, p.83. sqq.

29) Întrebarea cea mai dificilă la care nu s-a dat nici un răspuns este aceea care priveşte cauzele stratificării lingvistice sau, altfel pusă problema, originea verbiteriler fiecărui dialect. La aceasta se adaugă mişcările de populaţii dintr-o perioadă ceva mai tîrzie ca şi fenomenele de dorizare a Thessaliei. Vezi,pentru unele dintre aceste probleme, Zeev Rubinsohn, The Dorian Invasion again, în PdP, CLXI, 1975, 105 sqq.i M.Sordi,La lega tessala fino ad Alessandro Magno, Roma, 1958, p.1.sqq.

O PROVINCIE DIN ASIA MICA SUB ADMINISTRATIA ROMANA. CONFLICTE SOCIALE SI POLITICE.

de Mihai JACOTA

Epoca lui Cicero este o perioadă de adînci prefaceri politice şi soc..ale.Vremea vechiului ius quiritium sau a vechiului ius civile se apropia de sfîrşit. Un nou sistem de valori sociale,de principii şi de instituţii juridice era pe cale de a se forma. Elaborarea acestui nou sistem de reglementare a relaţiilor sociale era încă lentă şi dificilă, în condiţiile date şi va lua cam două secole.Dacă privim lucrurile din alt punct de vedere, putem spune că evoluţia nu se va termina niciodată, nici chiar cu alcătuirea unei reglementări noi complete pe vremea lui Iustinian, deoarece dreptul este un fenomen viu care cunoaşte o permanentă înoire. Aceste este dreptul despre care vorbeşte Cicero în scurte şi deseori obscure pentru noi aluzii, pentru că el se adresează celor care cunosc situaţia tot aşa de bine ca el şi nu are în vedere secolele şi mileniile viitoare. In privinţa instituţiilor în curs de elaborare,prudenţii timpului,ei înşişi la începuturile ştiinţei lor şi nedispunînd încă de o tehnică perfecţionată (care se va elabora abia în cursul epocii clasice), n-au găsit pînă acum cele mai potrivite formule şi, de foarte multe ori, nu ştiu în ce direcţie se va îndrepta construcţia pe care o ridică, instituţiile la care ei se referă. Aceste instituţii, la prefigurarea cărora asistăm în opera lui Cicero, vor forma viitorul drept clasic, ajungînd la maturitate după lungi şi laborioase căutări. Starea în care se găsesc instituţiile în curs de elaborare,lipsa unei concepţii clare cu privire la direcţia în care se îndreaptă construcţia juridică explică (ne gîndim la sec.I.î.H.) lipsa de limpezime,ambiguităţile de care ne lovim în scrierile lui Cicero.

In sec.I î.H., exploatarea provinciilor era în floare. Scrierile lui ne pun în faţa unei lumi dominate de violenţă, de rapacitatea comercianţilor (negotiatores), a cămătarilor (argentarii), a publicanilor (decumani), a unor guvernatori de provincie. Cetăţile peregrine erau nevoite de multe ori să împrumute bani pentru a face faţă cererilor stăpînirii romane. Aceşti bani erau furnizaţi de cămătarii romani ori peregrini cu dobînzi enorme, apreciate de unii cercetători la 48% pe an sau mai mult. Procesele dintre debitori şi cămătari, atunci cînd aveau loc asemenea procese, pentru că aşa cum vom vedea, de multe ori diferendele luau sfîrşit fără a se mai ajunge la un proces, în baza unei aşa-numite tranzacţii, se desfăşurau în mijlocul unui paînjeniş de presiuni şi intervenţii menite să stoarcă cît mai mult de la datornicii provinciali.

Inainte de Cicero, provincia Cilicia a fost guvernată de Appius (ad Att.6,1,2). In ce stare a lăsat-o ?

"Appius", spune Cicero, "după ce a tratat provincia cu bisturiul, după ce a făcut-o să sîngereze, după ce a luat tot ce a putut, mi-a lăsat-o mie stearsă. Acum nu-i place să vadă că renaşte graţie mie". Cicero constată mai departe că între modul lui de a guverna şi al lui Appius este o mare deosebire, din care cauză Appius este foarte supărat : "Cînd conducea Appius provincia, ea era secătuită ; acum, cînd o comand eu, nu se cere nici un ban de la cetăţi sau de la particulari. Ce să mai spun - continuă Cicero - despre prefecţii lui Appius, despre prietenii care-l însoţeau, chiar despre legaţii lui ? Ce să mai spun despre prădiciunile lor (de rapinis), despre desmăţurile lor (de libidinis), despre insultele lor (de contumeliis) ? Cînd îţi scriu, acum înainte de a se lumina (e

ziuă, mă gîndesc să abrog (tollere) chiar azi unele din nedreptele lui reglementări (inique constituta) şi mă gîndesc să anulez multe din actele sale (actă). Scrisoarea este adresată lui Atticus (6,I,2).

Un alt aspect asupra căruia n-am putea insista îndeajuns este întrebuinţarea violenţei sau a ameninţării cu violenţa pentru a servi interesele cămătarilor ori a publicanilor. Astfel, Scaptius, cămătar şi om de încredere al lui Brutus, a fost prefect militar al lui Appius în Cilicia înainte de venirea lui Cicero. Avînd la dispoziţie unităţi militare, el a asediat clădirea curiei municipale din oraşul Salamis (azi Salaminia) din Cipru pentru a sili pe consilieri (senatori, curiales) să-i plătească datoria şi dobînzile cămătăreşti pe care le pretindea. În timpul operaţiei, cinci senatori au murit de foame. Din această cauză, ne spune Cicero, cum a ajuns el în provincie ca proconsul, a ordonat ca unităţile militare să fie retrase imediat din Salamis, iar ulterior nu a mai permis nici unui cămătar ori negustor să le comande unor unităţi militare (ad Att.6,I,6). Dar, în afară de materiile care se bucurau de avantajele lui ius certum, de o reglementare precisă şi formă, în imperiul roman şi mai ales în provincii existau vaste domenii ale relaţiilor sociale lăsate la aprecierea arbitrară a titularilor de putere, în primul rînd promagistraţii. Scrisorile lui Cicero, cît şi alte elemente de care dispunem, ne arată că un mijloc foarte eficace de soluţionare a neînţelegerilor consta dintr-un apel la intervenţia guvernatorului ca mediator (disceptator).

Intervenţia era de obicei prealabilă procesului, dar putea veni şi în cursul lui sau după ce luase sfîrşit. Ea era neoficială. Iată cîteva cazuri relatate de Cicero.

După sosirea lui în provincie, Cicero a găsit oraşul Salamis în conflict cu doi cămătari romani : M.Scaptius şi P. Matinius. Oraşul Salamis împrumutase de la ei o sumă mare de bani şi cămătarii cereau restituirea ei împreună cu dobînzile, în total, 16o-2oo de talanţi atici, ceea ce se pare că era o sumă exorbitantă. M.Scaptius a cerut ajutorul lui Cicero pentru a recupera banii, iar Cicero i-a răspuns favorabil, deoarece cu în spatele lui Scaptius se găsea chiar Brutus şi marele orator ţinea să menajeze un om politic atît de influent la Roma. Scaptius ceruse ceva mai înainte de la Cicero-să-l numească prefect militar, dar acesta refuzase. În schimb însă pentru că la mijloc era persoana lui Brutus, interesat în încasarea datoriei de la oraşul Salamis, Cicero făgăduieşte lui Scaptius să folosească influenţa sa pentru a obţine înapoierea împrumutului cu o dobîndă de 12% pe an, atît cît prevedea edictul provincial al lui Cicero, dar nu 48% pe an cum pretindea Scaptius, (ad Att.5,21,1o-11). De altfel, o lege Gabinia prohibea dobînda de 4% pe an. Discuţiile au avut loc la Tarsus, capitala provinciei. Cicero cere salaminienilor să cadă la o învoială cu oamenii lui Brutus. Sînt de reţinut termenii folosiţi de el în scrisoare, pentru a descrie cum au decurs tratativele : le-am ordonat să plătească (imperavi ut pecuniam solveret), am căutat să-i determin (hortatus sum). Salaminienii au voit să depună suma într-un templu (ca să nu mai curgă dobînzile), dar Cicero i-a oprit (Graecis querentibus

ut in fano deponerent postulantibus non concessi, ad Att. 5,21,12). Le-am cerut, mai adaugă Cicero, în numele avantajelor pe care le-am acordat eu cetăţii (Salamis) să pună capăt neînţelegerii. In fine, le-am spus că-i voi constrînge" (Petivi etiam pro meis in civitatem beneficiis ut negotium) Denique dixi me coacturum). Am putea adăuga că în toată afacerea aceasta se amestecă şi o chestiune de interpretare a legii Gabinia (de dată recentă) şi a unor senatus consulte date la Roma special pentru împrumuturile contractate de oraşul Salamis sau de oraşele din provincie.

Tratativele dintre guvernator şi salaminieni au loc în cadrul unui proces, ci într-o fază anterioară, preliminară şi cu totul exterioară unui proces în formă. Intervenţia aceasta, numită de Cicero cognitio, în sensul lui netehnic de simplă examinare (administrativă), ieşă de sub aplicarea oricărer reguli procesuale ori de fond. Trebuie să înţelegem că în felul acesta, particularii sînt lipsiţi complet de orice garanţii de imparţialitate. Acordul la care părţile ar putea ajunge în final, ar fi privit ca o soluţie voită de părţi. Dar discuţiile şi soluţionarea neînţelegerii au loc în prezenţa guvernatorului care poate folosi mijloacele de presiune de care dispune (coercitio) pentru a sili părţile să ajungă la soluţia pe care o doreşte el : ordine de a face sau de a nu face, închisoarea şi, în timpurile vechi, chiar moartea. Termenii care desemnează presiunea pe care o exercită promagistratul asupra părţii pentru a ajunge la un acord sînt sugestivi din punctul nostru de vedere : hortari, coercere, imperare, co-

gere,iubere,imperare, auctoritas,vis.

Competenţa guvernatorului de provincie de a interveni personal în problemele de datorii avea un corespondent în practica de la Roma din acele vremuri. Caesar ne spune că înainte de a pleca în Epir, a decis (constituerat) ca bancherii să nu poată urmări executarea datornicilor decît în baza unei decizii date de pretorul (urban) ca arbitru. M.Caelius Rufus, pretor peregrin, cu scopuri demoagogice, promitea tuturor datornicilor că va opune intercessio împotriva deciziilor pretorului urban (decreta)(de bello civili 3,2o). Activitatea aceasta a promagistratului în perioada anterioară procesului ieşea de sub imperiul regulilor din edictul provincial, din legi, din alte reglementări. Astfel, L.Mescenius, senator şi fost questor al lui Cicero, avea numeroase afaceri în Achaia. Desigur, L.Mescenius ar fi putut urma calea directă a unui proces cu debitorii care nu voiau să plătească. El însă a preferat să recurgă prin Cicero la guvernatorul provinciei, propretorul Servius, rugîndu-l să intervine pentru a lămuri situaţia şi a-i da satisfacţie protejatului său (explicare et expedias), în baza puterilor pe care le avea (cum iure iure ac potestate quam habe s) şi apoi la nevoie să pună în cumpănă chiar poziţia sa de pretor (tunc etiam auctoritate).

In aceeaşi scrisoare (ad fam.13,26,2), Cicero îi aduce la cunoştinţă lui Servius, guvernatorul provinciei Achaia, (în anul 46 î.H.) că a îndrumat reprezentanţii unei societăţi de publicani ca, în caz de nevoie, de dificultăţi, să i se adreseze, să accepte arbitrajul lui şi chiar să se refere la

judecata lui (te arbitrio ... te disceptatore uteretur). Disceptator nu este termenul consacrat în limbajul juridic pentru judecător, ci iudex, recuperatores. Intervenţia guvernatorului la care se referă Cicero are loc în afara oricărui proces, este exterioară preliminară procesului. Termenul de disceptator pare a fi ales pentru a descrie activitatea neoficială pe care o desfăşoară promagistratul. Din scrisoare rezultă că Cicero avea o reprezentare precisă a deosebirilor care separau cele două activităţi : tratativele preliminare şi procesul propriu-zis. "Dacă provincialii - continuă Cicero- nu se vor lăsa intimidaţi de presiunile guvernatorului, să fie trimişi la Roma să se judece (si qui difficiliores erunt ut rem sine controversia confici nolint, si eos quoniam cum senatore res est, Romam reieceris, ad fam.13,26,3). Soluţia era legală într-un fel. Senatorii aveau dreptul să se judece la Roma (în baza unei reguli tradiţionale ; în sec.I î.H., soluţia nu mai era justificată şi se pare că nici nu mai era totdeauna practicată). Era vorba în cazul nostru de o simplă facultate : soluţia nu era obligatorie. Pentru provinciali, judecata la Roma prezenta numeroase dezavantaje atît sub raportul judecătorilor (necunoscuţi sau defavorabili), al atmosferei ostile (eventual), al mediului străin, al limbii (necunoscute), al distanţei, al cheltuielilor. În aceste condiţii, a trimite procesul la Roma (ad fam.13,28,) are o sumbră alternativă, de natură a determina provincialii să accepte orice tranzacţie. Romam reicere, a trimite la Roma procesul, constituia un mijloc de presiune pentru a obţine o tranzacţie în favoarea protejatului guvernatorului.

Iată un alt caz, din care rezultă că trimiterea procesului la Roma era o presiune şi un mijloc de a determina o tranzacţie.

L.Mescenius, senator, acelaşi personaj despre care am vorbit, era moştenitorul fratelui său M.Mindius. Dar soţia fratelui, Oppia, poseda cea mai mare parte din avere şi refuza să predea lucrurile pe care le deţinea. Ea refuza orice învoială. In această situaţie, Cicero roagă pe guvernator să trimită cauza la Roma. In cuvintele întrebuinţate în scrisoare, îl roagă să facă tot posibilul să găsească motive pentru a trimite procesul la Roma (adiuves ineasque rationem ut ea mulier Romae perducatur). Cicero speră că dacă pîrîta va vedea că procesul urmează a fi judecat la Roma, ea va cădea la învoială (Quod si puterit illa fore, ut opinio nostra est, negotium conficiemus, ad fam.13,28,3). Din punctul de vedere al principiilor, remarcăm că amîndouă părţile sînt domiciliate în aceeaşi provincie. Din termenii folosiţi de Cicero ("dă un ajutor şi caută motive ca femeia să fie trimisă să se judece la Roma") rezultă că nu ar fi existat motive decisive pentru a trimite procesul la Roma. Iată rolul aprecierii discreţionare a promagistratului.

Din scrisori, putem să ne imaginăm eficacitatea intervenţiei promagistratului în cadrul unei cognitio extra judiciară, simplă luare de contact care nu obligă pe promagistrat la respectarea principiilor de drept sau de echitate.

Astfel, L.Cornelius Curvus avea o neînţelegere cu oraşul Parium din Hellespont, provincie din Asia Mică. Cetatea

Parium îi dăduse un pămînt în arendă şi acum îl cerea înapoi. L.Genucilius Curvus dorea ca Thermus, guvernatorul provinciei, să-l ajute să-şi păstreze drepturile anterioare asupra pămîntului concedat, drepturi care i pînă atunci nu fuseseră contestate. Dacă însă se iveşte un proces, Genucilius cerea ca el să fie trimis să se judece în circumscripţia lui (primum, ut obtineat id iuris in agris ; si quid habebat controversiae ... ut in illam dioikian reiciar).

Cetăţile Mylassa şi Alabanda datoreau bani lui Curvius un bancher din Italia (Puteoli), prieten cu Cicero. Intr-o întrevedere anterioară, cetăţile promiseseră lui Cicero (ad fam.13,56) să trimită reprezentanţi investiţi cu puterea de a trata şi de a pune capăt litigiului (edici). In cele din urmă, Milasa şi Alabanda au trimis la Roma doar nişte delegaţi (legati) care puteau discuta afacerile, dar nu aveau calitatea de a încheia o tranzacţie. In situaţia aceasta, Cicero se adresează lui Thermus, propretorul în funcţie în Cilicia în anul 51 î.H., rugîndu-l să intervină (cognosce) şi să convingă cetăţile debitoare să plătească capitalul şi dobînzile (ad fam.13,56,3). In această intervenţie, propretorul avea să se conducă după edictul lui provincial.care, aşa cum prevedea şi edictul lui Cicero, cuprindea probabil clauze privind datoriile de bani şi dobînzile (instituto tuo, spune Cicero). Un argument puternic pentru a convinge cetăţile în cauză să ajungă la o tranzacţie, ar fi fost în opinia lui Cicero, trimiterea procesului la Roma. Mici aici, cognoscere şi cognitio nu au sensul tehnic de judecată, de examinarea a cauzei de către magistrat

în cadrul unui proces, ci de o luare de contact preliminară care scapă oricăror reguli procesuale, principiilor de drept şi echitate. În această luare de contact, promagistratul putea folosi puterile sale discreţionare pentru a sili părţile la o tranzacţie. Cămătăria, abuzurile şi violenţa erau o plagă a societăţii sclavagiste în general. Cu toate acestea, considerînd lucrurile din alt punct de vedere, prezenţa romană însemna un progres pentru provinciile din Orientul imperiului.

A fost instaurată pacea romană. Au încetat războaiele dintre cetăţi, dintre micile regate - ocazii de nenumărate lupte, distrugeri de bunuri materiale şi culturale şi de pierderi de vieţi omeneşti. Armata romană, uneori prin simpla ei prezenţă descuraja intenţiile agresive ale marilor puteri vecine, printre care pentru acea parte a lumii, parţii, pe care Cicero îi prezintă ca pe nişte potenţiali agresori.

Imperiul roman oferea o excelentă piaţă de desfacere pentru produsele meseriaşilor şi artiştilor din cetăţile greco-orientale. Ordinea pe care au introdus-o romanii în provincii este reprezentată, pe de o parte, de o reţea de reglementări, iar, pe de alta, de un sistem de organe capabile să le aplice neabătut. Deşi imperfectă, ordinea inaugurată în provincii era totuşi superioară stării de lucruri anterioare venirii romanilor. După secole de lupte între micile regate şi cetăţile învecinate, puterea romană a introdus ordinea şi pacea în regiuni întinse, stabilitatea situaţiilor juridice, constituind o temelie pentru o dezvoltată activitate economică. Desigur, pentru regimul descris existau limite

inerente antichităţi clasice, cît şi situaţiei de moment, sec.I. î.H., o epocă atît de tulburată chiar pentru viaţa socială şi politică a Romei. In centrul ordinei romane stă reglementarea pe care noi o numim ius. Caracterele lui ius se imprimă cu timpul şi celorlalte reglementări care vin să i se adauge (reglementarea pretorului, dreptul natural, ius gentium).

Ordinea romană este reprezentată în provincie în primul rînd de legea de organizare a provinciei (care era un regulament elaborat sub îngrijirea unei comisii senatoriale). Un exemplu de astfel de lege de organizare îl constituie legea Rupilia, dată pentru provincia Sicilia. Nu întotdeauna exista o astfel de lege de organizare.

Edictul guvernatorului de provincie cuprindea reglementări specifice teritoriului, (edictul provincial-propriu-zis) şi reglementări de ordin general, pentru care edictul provincial trimitea la edictul pretorului urban (sau peregrin) de la Roma. Prevederile edictului erau completate cu diferitele legi şi senatus consulte care priveau provincia. Nu lăsăm deoparte nici obiceiurile peregrine.

Legea Gabinia relativă la datoriile cetăţilor faţă de cămătari interesa şi provincia Cilicia. Un număr de senatus consulte privind datoriile de bani ale cetăţilor peregrine din provincie sînt amintite de Cicero. Cu toate limitele ei, ordinea română era superioară reglementărilor

locale de origină greco-orientală, iar punerea ei în aplicare era infinit mai fermă.

Astfel, legea Gabinia oprea dobînda mai mare de 12% pe an (1% pe lună). Dar pe timpul consulilor Lentulus şi Philippus s-a votat un senatus consult - ne spune Cicero - care prevedea că cel care va guverna Cilicia va ţine seama în deciziile sale de termenii contractelor scrise (syngrapha), ceea ce însemna să oblige pe debitori să plătească dobînda cămătărească menţionată pe înscrisuri, chiar dacă era mai mare decît dobînda legală de 12% pe an. (ut qui Ciliciam obtinerent, ius ex illa syngrapha diceret, ad Att.5,21,11). Mai întîi m-am îngrozit - spune Cicero - dar am găsit alte două senatus consulte asupra aceleiaşi chestiuni". Cicero explică : mai întîi, amicii lui Brutus, sprijiniţi de acesta, voiau să dea cu împrumut cu dobîndă de 48% pe an (4% pe lună), dacă un senatus consult le oferea siguranţă. Prin influenţa lui Brutus, s-a votat un senatus consult după care cele contracte de împrumut între salaminieni şi cămătari să fie socotite ca excepte de la prevederile legii Gabinia. După ce li s-au dat cu împrumut banii salaminienilor, cămătarii s-au gîndit că nu le foloseşte cu nimic acest senatus consult, deoarece legea Gabinia oprea pe magistratul judiciar să dea acţiune (denegatio actionis) atunci cînd singrafele purtau dobînzi uzurare. Dar împrumuturile fuseseră făcute, banii înmînaţi debitorilor. Atunci ei au cerut şi au obţinut un alt senatus consult după care singrafele care purtau dobînzi uzurare să fie tratate în acelaşi fel cu singrafele obişnuite (cele care purtau bn do-

bînzi legale de 1% pe lună sau 12% pe an). In alţi termeni, magistraţii judiciari trebuiau săeliibereze formulă de acţiune creditorilor, dar bineînţeles menţionînd numai dobînda legală (At postea venit in mentem foeneratoribus nihil se iuvare illud senatus consultum, quod ex syngrapha ius dici lex Gabinia vetaret. Tum fit senatus consultum, non ut alio ea syngrapha iure esset quam ceterae, sed ut eodem). Suita aceasta de senatus consulte ne afată cum o serie de aspecte, uneori de amănunt, ale vieţii economice provinciale, erau de fapt reglementate de intervenţiile senatului şi, în acest mod, sustrase aprecierii suverane a guvernatorului de provincie. Guvernatorul era ţinut să se conformeze lor (ius dici secundum ea senatus consulta). în activitatea sa judiciară (iuris dictio). Exista un puternic curent în senat în favoarea protejării provinciilor împotriva exploatării cămătarilor şi a oamenilor de afaceri romani şi peregrini. Această majoritate nu era însă nici activă, nici influentă.

Astfel, un senatus consult din anul 61 î.H. interzisese guvernatorilor de provincie să intervină în favoarea creditorilor în diferendele dintre ei şi oraşele libere din provincie. (numărul oraşelor libere din provincii era foarte mic ; pentru comparaţie, iată situaţia din Sicilia, pe care o cunoaştem cel mai bine : la epoca la care ne situăm, sec.I î.H., erau 57-58 de cetăţi peregrine tributare sau decumanae, numai 2 cetăţi federate şi 5 cetăţi libere ; ele erau unite cu Roma printr-o alianţă ; condiţia cea mai rea o aveau cetăţile tributare ; pămîntul lor aparţinea statului roman ; ele erau supuse între

totul autorităţii guvernatorilor de provincie). Atticus, prietenul lui Cicero, dăduse cu împrumut bani cetăţii Sicyona, cetate liberă din provincia Achaia. Locuitorii Sicyonei nu se grăbeau să plătească. In aceste condiţii, Atticus ar fi dorit să obţină din partea lui Antonius, guvernatorul provinciei, o trupă de soldaţi pentru a intimida, eventual, a sili cetatea să-i plătească datoria (ad Att.1,13,1 ; 1,19,9 ; 1,2o,4). Atticus a scris mai multe scrisori lui Cicero rugîndu-l să obţină anularea senatus consultului. Cicero îi răspunde (ad Att.1,2o,4): Despre sicyoni, cum ţi-em mai scris, nu avem multe speranţe în senat (de sicyonis, ut ad te antea scripsi, non multum spei est in senatu ...) ; nu este timpul potrivit să cerem anularea senatus consultului, fiindcă nimeni nu se plînge de el şi multora le place, fie pentru că-i urăsc pe cămătari, fie că-l socotesc echitabil (inducendi senatus consultum maturitas nondum est, et multi partim malevolentia, partim opinione aequitatis delectantur). Reţinem deci că interesele provincialilor erau favorabil văzute, dacă nu eficace susţinute, de o puternică majoritate de senatori.

Pentru a înţelege şi a aprecia just apărtul roman, trebuie să avem în vedere că în provinciile din Orient (Egipt, Grecia, Asia Mică şi celelalte) stăpînirea romană se suprapusese peste o lume dominată de alte concepţii de viaţă, de alt mod de a vedea reglementarea relaţiilor sociale şi împărţirea justiţiei.

In lumea greco-orientală regula de drept nu este un ordin necondiţionat dat de autoritatea de stat ; nu apare ca o ce-

rinţă care trebuia aplicată neabătut. Este mai de grabă o indicaţie la adresa judecătorului ; acesta poate alege între două sau mai multe reguli sau principii de vechimi diferite având acelaşi obiect ; ideea de abrogare a legii este necunoscută. Puterea de apreciere a instanţelor era mare, ceea ce micşora garanţiile pe care legea (cutuma) le oferea individzilor. Aşa fiind, instituţiile nu constituiau o pavăză solidă împotriva arbitrariului autorităţii. Nu se cunoştea noţiunea de drept strict. Terminologia juridică era imprecisă ; acelaşi terman avea două sau mai multe înţelesuri, cum ar fi vocabularul în materie de vînzare. Autorii antici citează acelaşi text de lege în variante diferite, cu sensuri diferite. Nu există o acţiune generală care săsancţioneze contractele şi nici o acţiune specială denumită după contractul pe care-l sancţionează (cum era în dreptul roman, acţiunea din vînzare, din comodat, din gestiunea de afaceri ş.a.). Nu se cunoştea autoritatea de lucru judecat, care la Roma are un loc important în asigurarea stabilităţii situaţiilor juridice. Nu există o ştiinţă a dreptului, cel puţin în sensul modest de ordonare, de explicare, de clasare a noţiunilor juridice, de definire a instituţiilor, care să precizeze condiţiile care trebuie îndeplinite pentru a exercita o acţiune în justiţie, pentru a dobîndi un anumit drept. Regula de drept în concepţia greco-orientală era mai de grabă un precept, o învăţătură, o indicaţie adresată celor care împărţeau dreptatea sau autorităţilor în general, decît o regulă care se impune cu strictoţe tuturor. Legea şi cutuma erau considerate ca un ansamblu de directive, un program de

de comportare a judecătorului şi autorităţii în activitatea de împărţire a justiţiei.

In provinciile orientale domina un climat moral care făcea posibile, dacă nu le provoca, abuzurile celor care posedau o anumită putere. Secole de supunere necondiţionată faţă de despotul oriental, faţă de întreaga ierarhie a funcţionarilor, faţă de marii proprietari de pămînt faţă de toţi cei care p deţineau o parcelă de putere, au creat o anumită mentalitate a populaţiei. Iată cum se exprimă Cicero într-o scrisoare către fratele său Quintus (ad Quintum fr.I,1) : "printre greci să te păzeşti cu grijă de a avea prietenii prea strînse ; există este drept un mic număr de greci demni de Grecia antică, dar există printre ei o cantitate mare de oameni înşelători pe care o lungă servitute i-a format în excesele linguşirii. Trebuie să fii amabil cu toţi, dar să nu te împrieteneşti şi să nu formezi legături de ospitalitate decît cu cei mai buni dintre ei ; sînt excesivi în prietenie, fără a fi prin aceasta prea siguri, căci ei nu îndrăznesc niciodată să combată dorinţele noastre şi sînt geleşi, atît pe cei din naţiunea lor, cît şi pe cei dintre noastră". Şi iată alte locuri din scrisoarea sa către Quintus : "Din care cauză şi despre toate aceste chestiuni, ca nu cumva să fii surprins că am devenit aşa linguşitor faţă de greci (me in graecos tam ambitiosum factum esse mirare) , iată îţi scriu cum stau lucrurile : eu, cînd am văzut că plîngerile grecilor găseau multă crezare, din cauza geniului lor de a înşela (propter hominum ingenia ad fallendum parata, quoscumque de te queri audivi, quacumque potui ratione placavi), cum auzeau că cineva nevo se plîngea de tine, căutam să-l împac cît puteam mai bine".

Toate acestea le-am făcut, nu pentru că-mi plăceau aceşti oameni ori toată neţia lor ; mi-e greaţă de uşurătatea lor, de linguşirile lor, de caracterele lor aplecate nu spre îndeplinirea datoriei, ci spre a servi interesele lor de moment ~~ipse~~ (pertaesum est levitatis, adsentionis, animorum non officiis sed temporibus serviendum).

Una din cauzele ruinei economice a cetăţilor greco-orientale din Asia Mică (inclusiv Cilicia, unde Cicero era guvernator) era după Cicero (ad Att.6,2,5) delapidările (furta) sau incompetenţa magistraţilor locali, a mînuitorilor de bani publici (mira erant in civitatibus ipsorum furta graecorum). Cicero a întreprins o anchetă printre magistraţii locali din Cilicia care în ultimii lo ani conduseseră cetăţile respective şi mînuiseră banii publici. Intrebaţi fiind, foştii magistraţi mărturiseau fără înconjur că îşi însuşiseră banii publici, ceea ce arăta că asemenea fapte erau considerate ca ceva obişnuit şi fără mari consecinţe. Pe de altă parte, aceşti magistraţi, la solicitarea lui Cicero, s-au învoit cu uşurinţă să înapoieze sumele deturnate (pecunia populis rettulerunt) . In felul acesta, cetăţile ruinate financiar s-au restabilit repede : revixerunt !

Guvernatorul provinciei putea fi eventual un personaj abuziv, incom, prevaricator. Cu toate acestea, regulile proclamate de el-însuşi în edictul său provincial constituiau o barieră în calea abuzurilor şi în măsura în care această barieră era insuficientă, procesul de repetundae constituia o sancţiune extremă şi nu prea îndepărtată, a cărei eventuali-

tate cu tot cortegiul de umilinţe şi de primejdii pe care-l implicau pentru acuzat, îl îndemna să mediteze serios înainte de a se angaja pe această cale. Mai tîrziu, începînd de la Augustus, intervine controlul foarte eficace exercitat de împărat care înlocuieşte pentru provinciile imperiale controlul exercitat de senat.

Ce gîndeau romanii chemaţi să conducă provinciile despre comportamentul promagistraţilor ? Avem în privinţa aceasta oarecare mărturii. O scrisoare a lui Cicero către fratele său Quintus (I,1) constituie un veritabil tratat despre modul de a conduce o provincie.

Tibi data est summa pax, summa tranquillitas, în provincia ta domneşte o linişte, o pace completă, spune Cicero. Forţa armatelor romane şi prestigiul statului roman apără imperiul de primejdiile din exterior. In aceste condiţii, care este prima îndatorire a guvernatorului ? De a judeca drept, de a administra cinstit. Lucrul acesta este uşor pentru Quintus. In suita lui se găsesc oameni de o mare integritate. Quintus însuşi judecă cu imparţialitate şi cinste. El trebuie însă să vegheze ca judecătorii trimişi de el în provincie să fie tot atît de imparţiali şi cinstiţi. Un bun guvernator este şi un bun administrator. Quintus trebuie să facă astfel încît toţi locuitorii din provincie să ştie că nimic nu este mai scump pentru el decît viaţa şi averea lor. Iată şi un tablou al realizărilor lui Quintus : în timpul guvernării lui multe cetăţi s-au eliberat de datorii ; unele cetăţi ruinate şi aproape părăsite de populaţie, printre care Samos şi Halicarnas, au re-

înviat. S-a introdus liniştea în provincie. Nu au fost răscoale, nu s-au semnalat lupte între partidele adverse din cetăţi. A dispărut banditismul din Mysia. In multe părţi, a scăzut numărul asasinatelor. Drumurile şi cîmpurile, oraşele şi templele au devenit sigure (ad Quitum fr.I,1). Cîteva exemple de guvernatori de mare prestigiu şi integritate nu-i lipsesc lui Cicero. Cn.Octavius a fost iubit de populaţie pentru felul cum judeca. El era sever cu cei care comiteau jafuri şi violenţe, cum erau oamenii lui Sylla. Pe de altă parte, a fost blînd cu cei năpăstuiţi, plăcut în comportarea sa de toate zilele. Antonius în fruntea unei armate de mii cavaleri jefuia Achaia. Grecii l-au adus în faţa tribunalului prezidat de M.Lucullus care l-a condamnat. Antonius a făcut apel la tribuni. Faptele s-au petrecut în anul 76 î.H. Puterea magistratului care conducea provincia era exorbitantă. Cu atît mai mult era apreciat guvernatorul blînd, cumpătat, prietenos cu toată lumea, uşor de abordat de către cei necăjiţi şi drept. Dacă această blîndeţe este atît de apreciată la Roma, unde există atîta aroganţă, o libertate atît de mare, unde îndrăzneala nu are margini, unde există atîţia magistraţi, atîtea garanţii pentru cetăţeni, unde autoritatea senatului este atît de puternică, atunci cu atît mai mult este apreciată blîndeţea promagistratului în provincie, în Asia, unde atîţia cetăţeni, atîţia aliaţi, atîtea oraşe, atîtea cetăţi aşteaptă semnul unui singur om, acolo unde nu există apel, nici autoritate la care să te poţi plînge, nu există senat şi nici adunare a poporului ! Nu ne-am fi oprit la scrisoarea lui Cicero

către fratele său Quintus, dacă n-am fi constatat că cele spuse în ea nu s-ar fi aplicat, dacă n-ar fi fost într-adevăr un model urmat de o bună parte din guvernatorii provinciilor din sec.I î.H. In secolele următoare, acelaşi program a fost aplicat de Augustus şi de împăraţii care au succedat. Scrisoarea exprimă nişte obiective ale administraţiei romane şi unele realităţi. Ideile lui Cicero despre conducerea unei provincii fac parte dintr-un fond comun de gîndire juridică şi politică la Roma. Le vedem reapărînd în tratatele despre administrarea provinciilor din sec.II sub pana lui Macer (de officio praesidis, de iudiciis publicis), a lui Callistratus (de cognitionibus), Ulpian (de officio proconsulis, Opinionum) şi altele.

DESPRE DATAREA SFIRSITULUI LUI DECEBAL SI AL RAZBOAIELOR DACO - ROMANE*)

de Nicolae URSULESCU

Războaiele daco-romane din timpul lui Decebal şi Traian au suscitat un viu interes atît în istoriografia noastră, cît şi în cea străină. Din păcate, soarta ingrată a izvoarelor scrise despre aceste războaie, ca şi caracterul confuz al multora dintre cele rămase, se află la baza unor probleme controversate în legătură cu cunoaşterea desfăşurării exacte a evenimentelor. Printre acestea, cum era şi firesc, momentele de început şi de sfîrşit ale războaielor au fost printre primele care au reţinut atenţia cercetătorilor. Dacă datele începerii celor două războaie s-au dezvăluit mai repede (25 martie 101 pentru primul război[1] şi 4 iunie 105 pentru cel de al doilea[2]), în schimb asupra datelor de sfîrşit ale celor două războaie pluteşte incertitudinea, cu observaţia că pentru primul război, cel puţin, s-a putut stabili anul încheierii operaţiunilor militare şi a păcii: 102. In legătură cu data de sfîrşit a celui de al doilea război, izvoarele antice nu ne dau o informaţie precisă, ci doar o limită post-quem.

Multă vreme, pornindu-se de la ştirea că Traian a zăbovit în Dacia pînă în anul 107, s-a crezut că războiul a durat pînă la acea dată şi, ca atare, în lucrările mai vechi, al doilea război era datat între 105-107. Descoperirea a două documente epigrafice (unul în Dacia, la Porolissum, celălalt în Italia, la Ostia) a reuşit să coboare

data de sfîrşit a războiului cu încă un an. Conform acestor documente, în Dacia, la 11 august 106, exista deja provincia romană[3], iar în acelaşi an capul lui Decebal era expus la Roma[4]. Deci, istoriografia a acceptat că al doilea război s-a desfăşurat între anii 105-106. Remarcăm însă, de la bun început, că anul 106, din aceste documente, se referă doar la nişte realităţi postbelice. Dar cînd s-a terminat războiul, cînd a fost propriu-zis formată provincia Dacia - sînt întrebări la care nu se poate da în momentul de faţă un răspuns precis.

In timp ce situarea cronologică a evenimentelor din primul război dacic are un suport documentar şi logic, în cea mai mare măsură acceptabil, nu tot aşa se prezintă lucrurile şi cu evenimentele celui de al doilea război, ele apărînd într-o lumină confuză[5] şi sînt, după părerea noastră, greu de datat pe parcursul a doi ani de lupte, între care şi o iarnă. De altfel, au apărut în istoriografia noastră şi păreri care susţin că rezistenţa dacică în munţii Orăştiei a fost lichidată încă din anul 105, dar se menţine, totuşi, datarea celui de al doilea război între anii 105-106[6].

In cele ce urmează, printr-o nouă interpretare a unor date deja cunoscute, ne propunem să demonstrăm că cel de al doilea război dintre Decebal şi Traian, spre deosebire de primul, nu putea să dureze atît de mult[7] şi că e posibil să se fi terminat pînă la venirea iernii anilor 105-106.

In primul rînd, situaţia generală a celor două lumi (a dacilor şi a romanilor) era complet diferită la reînce-

perea ostilităţilor în anul 105, faţă de cea de la începutul războaielor, în 101. In prima confruntare puterea militară a dacilor a reuşit să-i ţină în loc pe romani, încît aceştia au trebuit să accepte pentru moment încheierea unei păci. In primul război ambele tabere au suferit pierderi grele, dar romanii, dispunînd de rezervele umane şi materiale ale unui imperiu uriaş, s-au putut reface repede. In schimb, la daci, pe lîngă pierderile suferite în război, s-au adăugat şi grelele pierderi ce au rezultat din aplicarea condiţiilor păcii din 102, net favorabile romanilor.[8]

In primăvara anului 101, romanii au pătruns cu mare prudenţă în Dacia, într-o lume care le era în mare măsură necunoscută, ceea ce le-a îngreunat înaintarea, deoarece trupele trebuiau să-şi asigure în permanenţă spatele, prin construirea de fortificaţii şi drumuri. Cu totul altfel se prezenta situaţia în 105. Teritoriile cucerite în timpul primului război, adică regiunile dintre Dunăre şi Carpaţi, precum şi Banatul, fuseseră anexate imperiului[9]. Inaintarea nu se mai făcea prin necunoscut, ci printr-o lume care se afla de aproape 4 ani sub stăpînire romană. Aici se construiseră, între timp, puternice castre de legiuni (precum acelea de la Berzobis, unde staţiona legiunea a IV-a Flavia Felix[10] sau alte fortificaţii, pentru diferite trupe auxiliare (cum ar fi cele de la Surduc şi Vărădia[11]). Tot acum, în urma victoriei de la Tapae, Ţara Haţegului, aflată în imediata vecinătate a zonei munţilor Orăştiei, era supravegheată îndeaproape prin ridicarea unui castru, pe locul viitoarei colonii Ulpia Traiana[12]. In răsărit, provincia

Moesia Inferior încorporase Muntenia, Oltenia şi sudul Moldovei[13], iar colţul de sud-est al Transilvaniei, pînă pe linia Oltului, a rămas în componenţa aceleiaşi provincii, pînă la reorganizarea înfăptuită de Hadrian[14], ceea ce dovedeşte că şi acest teritoriu fusese cucerit încă din primul război. Deci, în 105, romanilor li se deschidea perspectiva unei înaintări pe mai multe direcţii; nucleul statului dac din munţii Orăştiei nu mai era separat de romani decît prin puţini kilometri. In sud, Oltenia intrase sub stăpînire romană, iar fortificaţiile dacice din această zonă (Băniţa ş.a.), care închideau accesul spre capitală, fuseseră distruse[15]. In vest, romanii controlau deja Valea Mureşului în dreptul Ţării Haţegului, de unde nu mai aveau decît să urmeze firul Apei Oraşului, pentru a ajunge la reşedinţa dacică[16]. In răsărit, doar linia Oltului transilvănean mai despărţea centrul statului dac de teritoriile aflate sub stăpînire romană. Deci, munţii Orăştiei se aflau în anul 105 înconjuraţi de posesiuni romane dinspre est, sud şi vest, din aceste direcţii putîndu-se declanşa în orice moment atacul, fără ca Decebal să mai aibă spaţiul necesar întreprinderii unor acţiuni de diversiune strategico-teritorială, aşa cum procedase în primul război[17].

In faţa acestei puternice încercuiri romane, dacii, aşa cum reiese atît din izvoarele scrise, cît şi din cele arheologice, nu puteau opune decît o rezistenţă considerabil scăzută faţă de aceea de care fuseseră capabili în primul război. Ei fuseseră obligaţi să-şi dărîme întăriturile,[18] iar lucrările de reconstrucţie au fost iniţiate sub presiunea timpului[19], nemaiputînd constitui adevărate

obstacole în faţa exersatei armate romane. Şi înzestrarea tehnică a armatei dacice era inferioară în 105 faţă de 101. Copioasele ajutoare în bani şi maşini de război, pe care le primiseră dacii din 89 pînă în 98 (de la pacea încheiată cu Domiţian pînă la suirea pe tron a lui Traian), încetaseră complet şi, mai mult, dacii fuseseră obligaţi să restituie în 102 maşinile de război pe care le mai deţineau[20]. La fel s-a întîmplat cu constructorii şi cu instructorii militari romani, aflaţi în slujba lui Decebal[21].

In primul război dacii reuşiseră să coalizeze în jurul lor mai multe populaţii ameninţate de expansiunea romană[22]. Acum, pe lîngă pierderea unei numeroase populaţii geto-dace de la sud de Carpaţi, aflată deja sub stăpînire romană, multe alte neamuri din fosta coaliţie îl părăsiseră pe Decebal[23], fie atrase de favorurile romanilor, fie de teama unor represalii, ce ar fi urmat în mod firesc după iminenta înfrîngere a dacilor[24]. Aşa se explică de ce dacii nu mai dispun în al doilea război de resursele materiale şi umane necesare iniţierii unor acţiuni de mare anvergură. Dacă primul război fusese punctat de bătălii de mare amploare, precum cele de la Tapae sau de pe frontul moesic, al doilea se va reduce doar la o rezistenţă dîrză, în munţii Orăştiei, a asediaţilor daci în faţa asediatorilor romani[25]. Or, în condiţiile de evidentă discrepanţă ce existau între forţa militară şi poziţia strategică, net superioare ale romanilor faţă de cele ale dacilor, acest dialog războinic inegal nu avea cum să dureze multă vreme, cu toate actele de extraordinar eroism şi cu tot spiritul de sacrificiu al dacilor.

In stabilirea momentului de sfîrşit al războiului credem că nu trebuie neglijate nici condiţiile climatice specifice Daciei, care impuneau pentru romani anumite calcule în ducerea războiului şi, în acelaşi timp, favorizau unele acţiuni ale dacilor. Pentru romani timpul ideal de purtare a luptelor era vara; venirea toamnei, cu ploile sale, nu putea decît să defavorizeze armata romană, mai ales în momentul în care trebuiau transportate grelele maşini de război pentru asediul cetăţilor. Or, drumurile desfundate ale Daciei făceau practic imposibilă mişcarea unor asemenea maşini. In aceste condiţii, armata romană se retrăgea în tabere de iarnă, aşteptînd revenirea timpului favorabil[26]. Traian avea experienţa, nefastă pentru romani, din primul război, cînd Decebal a profitat de iarna anilor 101/102, pentru a ataca teritoriile imperiului, de la Dunărea de Jos. Doar o întîmplare nefavorabilă dacilor (dezgheţul timpuriu) i-a salvat atunci pe romani de la o gravă înfrîngere[27]. La fel, tărăgănarea pe care Decebal a imprimat-o cursului acţiunilor militare în anul 102[28] i-a făcut pe romani să ajungă iarăşi la anotimpul nefavorabil, fără a-şi atinge scopul: cucerirea reşedinţei dacice. Pentru a evita noi surprize în iarna ce se apropia, Traian s-a văzut nevoit să încheie pace cu dacii, deşi el urmărea în realitate supunerea lor definitivă[29]. Este clar că, avînd această experienţă, care i-a dejucat de două ori planurile, Traian şi-a fixat ca scop în noul război, început în 105, supunerea definitivă a dacilor pînă la venirea anotimpului nefavorabil. Era evident că situaţia de ansamblu, pe care am analizat-o, îi permitea lui Traian reali-

zarea s estui scop. Numai în acest fel se explică de ce romanii au început cel de al doilea război la o dată tîrzie (4 iu ie) față de 25 martie, cînd s-a declanșat primul război. Romanii se pregătiseră minuțios pentru o nouă ciocnire cu dacii și nu așteptau decît un moment prielnic pentru începerea ostilităților. Pretextul oferit de conflictul dintre daci și iazigi[30] a fost binevenit pentru romani, care considerau că orice întîrziere poate să ducă la zeîntărirea dacilor. Știindu-i slăbiți pe daci, romanii și-au asumat riscul de a începe tîrziu campania, la începutul lui iunie, fiind siguri că de data aceasta voz încheia supunerea Daciei pînă la venirea iernii.

Dacă războiul s-ar fi prelungit și în iarna anilor 105/106, așa cum se presupune în prezent, desigur că Decebal, un iscusit strateg[31], n-ar fi lăsat să-i scape un asemenea prilej, pentru a amîna desnodămîntul sau chiar pentru a întoarce sorții luptei. Or, nici o știre, nici un indiciu nu ne lasă să presupunem că în al doilea război ar fi avut loc și o campanie de iarnă.

Riposta promptă a romanilor l-a determinat pe Decebal să recurgă la tot felul de soluții căutate în pripă, care i-ar fi putut oferi o eventuală salvare de ultim moment. După ce Traian îi închide practic orice cale spre încheierea unei noi păci (prin condiții ce echivalau cu supunerea totală și încorporarea la imperiu)[32], Decebal apelează la mijloace extreme, pentru menținerea cu orice preț a existenței statului său; capcana întinsă generalului Longinus[33] și încercarea de asasinare a lui Traian[34] ne desvăluie, indirect, că Decebal era departe de a fi pregătit pentru o

confruntare militară serioasă[35], căutînd soluţii exterioare pentru rezolvarea crizei.

Însă, aceste soluţii n-au avut drept rezultat concret decît întîrzierea în oarecare măsură a atacului concentric, decisiv, al trupelor romane asupra munţilor Orăştiei, atac ce pare să se fi produs probabil în luna august. După cucerirea cetăţilor de centură, care, în condiţiile arătate, desigur n-au putut să opună o rezistenţă îndelungată, a început asediul capitalei, Sarmizegetuza Regia. După cum se ştie, capacitatea de rezistenţă a apărătorilor a fost mult diminuată şi de lipsa de apă[36].

Cu puţin înainte de căderea capitalei, Decebal, cu cîţiva însoţitori, se refugiază din cetate. Între căderea Sarmizegetusei şi sinuciderea, plină de eroică semnificaţie, a lui Decebal n-au trecut decît cel mult cîteva zile[37], astfel că cele două evenimente se leagă organic între ele, iar la rîndul lor au însemnat pentru romani sfîrşitul <u>de jure</u> al războiului. Cînd afirmăm că momentul de sfîrşit al războiului este marcat de moartea lui Decebal, ne gîndim la un pasaj din opera lui Cassius Dio, care, raportat la ideologia vremii, a lumii romane (anume că poporul era simbolizat prin conducător), ne poate furniza un indiciu preţios în acest sens. Ne referim la pasajul care vorbeşte despre redeschiderea conflictului în anul 105: "Senatul decretă că Decebal este din nou vrăjmaş, iar Traian însuşi ... porni din nou cu război împotriva aceluia"[38]. Este cît se poate de clar că pentru romani poporul dac era reprezentat prin Decebal. Admiţînd aceasta şi raportînd-o la sfîrşitul unui război, era firesc ca

romanii să considere încheiat conflictul în momentul morții conducătorului. Mai mult, în cazul nostru, moartea lui Decebal se petrece cam în același timp cu căderea capitalei, deci dublu motiv pentru romani să considere încheiat războiul.

Desigur, e departe de noi gîndul de a susține că moartea lui Decebal ar fi însemnat sfîrșitul oricărei rezistențe a poporului dac. Dar, acum, aceste rezistențe nu puteau să mai aibă decît caracterul unor acțiuni disperate, izolate, care în nici un caz nu puteau să mai schimbe soarta războiului[39]. Este sigur că grosul trupelor dacice s-a aflat în timpul războiului în zona munților Orăștiei, unde se dădeau luptele decisive. In afara unor mici garnizoane, aflate în cetăți mai depărtate, dacii, și așa slăbiți, nu-și puteau permite luxul, în crîncena încleștare în care erau prinși, de a mai avea armate de rezervă. Așa că luptele ce au mai urmat, după cum se vede și pe Columnă, au constat în cucerirea unor mici fortificații[40], care, după unele păreri, s-ar fi găsit undeva în răsăritul Daciei.[41]

Oricum, între moartea lui Decebal și stingerea ultimelor rezistențe trebuie să mai fi trecut ceva timp; iar între pacificarea totală a Daciei, materializată prin crearea provinciei și momentul lăsării la vatră a unor ostași, la 11 august 106, a mai trecut o perioadă de timp. Eliberarea din serviciul militar a unor soldați ar fi inexplicabilă dacă situația din Dacia ar mai fi prezentat un pericol real și, firește, pacificarea totală nu se putea face îndată după căderea capitalei și moartea regelui, datate actualmente prin iulie 106[42].

Deci, între 11 august 106 şi evenimentele ce marchează sfîrşitul războiului trebuie să presupunem un interval de cîteva luni. Cum primăvara anului 106 este prea aproape, iar iarna anilor 105/106 se exclude de la sine[43], ni se pare cel mai firesc să raportăm data morţii lui Decebal şi a căderii capitalei Daciei la toamna lui 105, cînd şi vremea mai era favorabilă încă acţiunilor militare ale romanilor.

Sîntem de părere totodată că aceste consideraţii de ordin general, referitoare la datarea sfîrşitului războaielor dacice la începutul toamnei lui 105, se pot corobora şi cu unele ştiri din izvoarele scrise.

E vorba, în primul rînd, de ştirile referitoare la serbările pe care le-a iniţiat Traian în cinstea victoriei obţinute[44], în anul imediat următor întoarcerii sale din Dacia. Frapează coincidenţa dintre data la care au început aceste serbări (4 iunie)[45] şi data începerii celui de al doilea război dacic: tot 4 iunie. Aceasta ne face să ne întrebăm dacă nu cumva între cele două date există o strînsă legătură. Credem că da, întrucît serbările aveau drept scop tocmai să celebreze războiul victorios. De aici şi pînă la a face o legătură între numărul neobişnuit de mare de zile cît au durat serbările şi perioada de timp în care s-a desfăşurat cel de al doilea război nu este decît un pas, care ni se pare firesc în logica lucrurilor. Este drept că asupra duratei acestor serbări avem două date, care, însă, diferă foarte puţin între ele (6 zile). Cronica Ostiei, contemporană cu evenimentele, ne vorbeşte despre serbări care au durat 117 zile[46], pe cînd Cassius

Dio, care a scris cam la un secol după eveniment, ne vorbeşte de 123 zile.[47] Indiferent care dintre informaţii este mai exactă, diferenţa de zile ni se pare neglijabilă pentru ceea ce ne interesează în demonstraţia noastră. De obicei, unele dintre cifrele transmise de izvoarele antice,nu sînt întîmplătoare,ele semnificînd ceva precis[48].Adăugînd acest număr de zile (117 sau 123) datei de 4 iunie, rezultă o zi care se plasează în intervalul 28 septembrie - 4 octombrie 105, adică tocmai acea perioadă de început de toamnă, în care am considerat că s-au produs tragicele evenimente ce au marcat sfîrşitul statului dac. Ca titlu de simplă întrebare, punem şi problema dacă cele două date apropiate nu se referă cumva la momentul căderii capitalei şi la momentul morţii lui Decebal, între care trebuie să fi existat un interval de cîteva zile.

Între această datare propusă de noi şi ştirea despre expunerea capului lui Decebal în anul 106, pe Scalae Gemoniae, în Forum Romanum, nu credem să existe o necon-cordanţă de neexplicat, pentru că, după ce a stat o vreme în Dacia[49], capul marelui conducător a fost dus la Roma[50], unde a fost ţinut un timp în văzul poporului roman.Ştirea din cronica Ostiei nu ne dă indicaţii mai precise asupra lunii şi zilei cînd a avut loc depunerea capului lui Decebal în acest loc, astfel că se poate presupune orice moment al anului.

Considerăm că o a doua informaţie antică ce ar putea fi adusă în sprijinul demonstraţiei noastre o reprezintă un pasaj din lucrarea "Banchetul" a împăratului-scriitor Iulian Apostatul (361-363), în care autorul, cunoscînd

mai mult ca sigur "Comentariile" lui Traian asupra războiului dacic, afirmă că acesta a cucerit Dacia în 5 ani[51]. Este evident că pentru Traian pacea din 102 nu a fost decît un armistiţiu impus de necesităţi şi că scopul lui a fost cucerirea în întregime a Daciei[52]. Din această cauză, Traian n-a putut considera încheiat războiul început în 101 decît odată cu supunerea definitivă a dacilor, această perioadă coincizînd tocmai cu cei 5 ani indicaţi de împăratul Iulian (101-105). Dacă am considera numai anii propriu-zişi ai celor două campanii (aşa cum îi socoteşte în prezent istoriografia: 101-102 şi 105-106), am obţine doar 4 ani, ceea ce ar intra în contradicţie cu ştirea lui Iulian Apostatul (preluată, mai mult ca sigur, chiar de la Traian).

Credem, de asemenea, că în legătură cu datarea propusă de noi nu ar trebui exclusă nici informaţia dată de Cassiodorus, anume că în anul 105 Traian a triumfat asupra dacilor şi sciţilor[53], cu toate că s-au încercat alte explicaţii pentru această aşa-zisă confuzie a autorului antic[54].

Discuţia de faţă nu şi-a propus să facă decît o analiză a evenimentelor care au marcat sfîrşitul războaielor daco-romane şi să dea o nouă interpretare anumitor izvoare antice demult cunoscute, în sensul că moartea marelui conducător al dacilor, căderea capitalei şi sfîrşitul războaielor s-ar putea data încă din anul 105, mai precis la sfîrşitul lui septembrie sau începutul lui octombrie. Faţă de materialul documentar existent, nu ne putem propune mai mult decît emiterea unei ipoteze asupra acestei probleme. Dovada absolută n-o vor putea aduce însă decît noi izvoare epigrafice sau istoriografice antice, necunoscute în momentul de faţă.

NOTE

x) Ideea care stă la baza acestei lucrări am prezentat-o, într-o altă formă, încă din 1970, în comunicarea "In legătură cu problema datei de sfîrșit a războaielor daco-romane", susținută la sesiunea științifică a Institutului Pedagogic din Sucaava, rămasă, din diferite motive, nepublicată pînă în prezent. Noile cercetări ulterioare de atunci în problema acestor războaie ne-au întărit în convingerea că nu există obstacole serioase împotriva ipotezei pe care o susținem aici.

1) CIL, VI, 2074.

2) InscrItal, XIII, fasc.I, p.197, fragm.XIX; C.Daicoviciu, în vol.Istoria României, I,București, 1960, p.309, nota 1; R.Vulpe, în vol. Din istoria Dobrogei,II,București, 1968, p.94 și nota 129 (cu bibliografia asupra problemei).

3) CIL, XVI, 160; C.Daicoviciu, Dacia, VII-VIII, 1937-1940, p.330-333.

4) InscrItal, p.177, fragm.XX, p.198-199 și 226-227; Fasti Ostienses, fragmn.XX, r.1-4; C.Daicoviciu, op.cit., 1960, p.314, nota 5; M.Macrea, Viața în Dacia romană, Buc., 1969, p.25 și nota 38; R.Vulpe, op.cit., p.77 și nota 132.

5) Dio Cassius, LXVIII, 11-14; C.Daicoviciu, op.cit.,1960, p.311.

6) M.Macrea, op.cit., p.24.

7) Părere exprimată și de C.Daicoviciu, op.cit., 1960, p.311; C.și H.Daicoviciu, Columna lui Traian, Buc., 1966, p,33.

8) Dio Cassius, LXVIII, 9, 5-6.

9) Ibidem, 9,5: "și să se retragă din teritoriul cucerit"; C.Daicoviciu, op.cit., 1960, p.308, 310-311;H.Daicoviciu, Dacia de la Burebista la cucerirea romană, Cluj, 1972, p.327-328; D.Tudor, Dacia, NS, XXIII, 1979, p.93-94, 103, 113.

10) D.Protase, ActaMN, IV, 1967, p.49 și 67.

11) Ibidem, p.67.

12) C.Daicoviciu, op.cit.,1960, p.307; M.Daicoviciu,Dacii, Buc., 1965, p.230; C. și M. Daicoviciu, Ulpia Traiana, Buc., 1966, p.6, 8.

13) C.Daicoviciu, op.cit.,1960, p.310-311; R.Vulpe,op.cit., p.78-80.

14) C.Daicoviciu, op.cit., 1960,p.350; M.Macrea, op.cit., p.37.

15) C.Daicoviciu,op.cit., 1960, p.307.

16) Ibidem, p.310.

17) R.Vulpe,op.cit., p.86-91; M.Daicoviciu,op.cit.,1965, p.226-227.

18) Dio Cassius, LXVIII, 9, 5.

19) C.Daicoviciu, op.cit.,1960, p.309; H.Daicoviciu, I.Glodariu, ActaMN, VI, 1969, p.471.

20) Dio Cassius, LXVIII, 9,5.

21) Ibidem.

22) Ibidem, 8, 1; R.Vulpe, StCl, V, 1963, p.223-247.

23) Dio Cassius, LXVIII, 11, 1-2.

24) Ibidem, 11, 1: "mulţi daci trecuseră de partea lui Traian".

25) Ibidem, 14, 1: Traian "a purtat război mai mult cu chibzuială decît cu înfocare".

26) Plinius cel Tînăr, Panegyricus Traiani, 12, 3-4; 16, 2.

27) Vezi nota 17.

28) Dio Cassius, LXVIII, 9, 1-3.

29) Redăm un pasaj din H.Daicoviciu, op.cit., 1965, p.231, care ni se pare edificator: "Poate că şi anotimpul era înaintat şi pentru soldaţii romani nu era deloc atrăgătoare perspectiva de a petrece o iarnă grea între munţi sau de a se retrage cedînd terenul cucerit cu atîta trudă... Cert e că Traian a încheiat pacea nu pentru că nu voia să cucerească Dacia, ci tocmai pentru a o cuceri mai uşor".

30) Dio Cassius, LXVIII, 10, 3.

31) Idem, LXVII, 6, 1.

32) Idem, LXVIII, 11, 1.

33) Ibidem, 12.

34) Ibidem, 11, 3.

35) H.Daicoviciu, op.cit., 1965, p.232: "încălcarea de către Decebal a condiţiilor păcii din 102 era, totuşi, un act disperat şi cu minime şanse de reuşită".

36) C.Cichorius, Die Reliefs der Trajanssäule, Berlin, 1896-1900, scenele CXX-CXXI; C.Daicoviciu, op.cit., 1960, p.312.

37) Dio Cassius, LXVIII, 14, 3.

38) Ibidem, 10,4 .

39) "Ceea ce a urmat după moartea viteazului rege nu este decît luarea în stăpînire a teritoriului dacic, urmărirea căpeteniilor rămase în viaţă şi anihilarea ultimelor grupuri care mai opuneau rezistenţă"(M.Macrea, op.cit., p.24-25).

40) C.Cichorius, op.cit., scenele CXLIX-CLII.

41) N.Gostar, Apulum, V, 1965, p.137-147.

42) C.Daicoviciu, op.cit., 1960, p.314.

Scanned with OKEN Scanner

43) Vezi nota 26.

44) Dio Cassius, LXVIII, 15,1.

45) InscrItal, XIII, I, p.199; Fasti Ostienses, XXI-XXII.

46) Ibidem.

47) Dio Cassius, LXVIII, 15, 1.

48) Ne gîndim, de exemplu, la o analogie tot din vremea lui Traian şi legată tot de războaiele dacice: e vorba de cunoscuta legătură dintre înălţimea Columnei şi înălţimea fostei coline ce a fost excavată pentru construirea Forului lui Traian (C.şi H.Daicoviciu, Columna lui Traian, Bucureşti, 1966, p.11-12).

49) Din păcate, nici importanta inscripţie de la Grameni (M.Speidel, ActaMN, VII, 1970, p.511-515), deşi ne aduce informaţii preţioase despre sfîrşitul lui Decebal, nu face lumină în problema datării acestui eveniment. De asemenea, arborele înfrunzit lîngă care se sinucide Decebal (scena CXLV de pe Columnă) dă doar o indicaţie vagă că evenimentul s-a putut produce vara sau la începutul toamnei (vegetaţia înfrunzită e prezentă şi în scenele anterioare, reprezentînd ultimele rezistenţe dacice).

50) Dio Cassius, LXVIII, 14, 3.

51) Fontes Historiae Daco-Romanae, II, Buc., 1970, p.31.

52) La Ammianus Marcellinus (XXIV, 3, 9) întîlnim mărturia că Traian avea obiceiul să întărească o afirmaţie prin jurămîntul: "Sic in provinciarum speciem redactam videam Daciam", ceea ce dovedeşte că scopul suprem al împăratului era nu doar de a învinge Dacia, ci de a o încorpora efectiv imperiului.

53) Fontes Historiae Daco-Romanae, II, Buc., 1970, p.497.

54) Ibidem,nota 3; R.Vulpe, op.cit., 1963, p.245-246; idem, op.cit., 1968, p.82, 93-94.

ETNOGENEZA ROMANILOR

Revelaţia manuscriselor lui Eutropius

de Traian DIACONESCU

Istoricul latin Eutropius (316-387 e.n.) a scris un celebru compendiu de istorie romană cu titlul Breviarum ab urbe condita, la îndemnul împăratului roman Valens (364-378 e.n.). Autorul sintetizează, în 10 cărţi, evenimentele majore din istoria Romei şi a provinciilor anexate Imperiului Roman. Acest compendiu a avut un destin excepţional. In antichitate a fost tradus în greceşte, iar în istoriografia modernă, privitoare la etnogeneza românilor, a fost foarte mult comentat.

Relatările cele mai importante despre daci apar în patru locuri, anume în cartea VIII,2,2 (referiri la triburile germanice prezente în Dacia), c.VIII,6,2 (relatări despre transformarea Daciei în provincie romană de către Traian), c.IX,8,2 (date despre pierderea controlului militar roman asupra Daciei în timpul lui Gallienus) şi c.IX, 15,1 (referiri la retragerea legiunilor şi a reţelei administrative romane în sudul Dunării, sub Aurelian.

In rîndurile de mai jos, ne oprim la fragmentul care relatează transformarea Daciei în provincie romană (c.VIII, 6,2). Iată textul latin şi traducerea sa:

"Defuncto Traiano, Hadrianus... statim provincias tres reliquit quas Traianus addiderat et de Assyria, Mesopotamia, Armenia revocavit exercitus ac finem imperii esse voluit Euphraten. Idem Dacia facere conatum amici deterruerunt ne multi cives Romani barbaris traderentur propterea

quia Traianus, victa Dacia, ex toto orbe Romano infinitas ac copias hominum transtulerat ad agros et urbes colendas, Dacia enim diuturno bello Decibali viris fuerat exhausta" (VIII,6,2).

"După ce Traian a murit, Hadrian... a lăsat îndată cele trei provincii pe care Traian le adăugase (la Imperiu) şi a rechemat armata din Asiria, Mesopotamia, Armenia şi a vrut ca Eufratul să fie hotarul Imperiului. Încercînd să facă acelaşi lucru în Dacia, prietenii l-au oprit ca nu cumva mulţi cetăţeni romani să fie daţi barbarilor, deoarece Traian, după ce Dacia fusese învinsă, adusese acolo din toată lumea romană nenumărate mulţimi de oameni pentru a cultiva ogoarele şi a popula oraşele, căci Dacia fusese secătuită de bărbaţi în lungul război cu Decebal".

Istoricii români, de la cronicari la Cantemir şi de la Scoala Ardelsană la N.Iorga, au cunoscut acest text şi l-au comentat. Interpretîndu-l grosso modo, istoriografia tradiţională a pus în circulaţie diverse ipoteze ale etnogenezei românilor. Aceste scenarii, bazate pe soarta populaţiei dace după războaiele daco-romane, au două variante principale:

1. ipoteza exterminării populaţiei băştinaşe[1], bărbaţi cît şi femei, şi colonizarea Daciei cu romani din toată Italia. Din aceşti colonişti ar coborî poporul român care ar avea o origine exclusiv italică. Varianta de mai sus a fost susţinută de istoriografia noastră veche, de la Ureche la Cantemir, precum şi de reprezentanţii Şcolii Ardelene. Prin această teorie, cărturarii români cultivau conştiinţa romanităţii noastre şi combăteau etichetarea

românilor ca naţiune inferioară, fără să observe însă interpretarea filologică deformată şi raţionamentul idilic al acestei teorii.

2. ipoteza uciderii bărbaţilor, în vreme ce femeile, copiii şi bătrînii au rămas în viaţă şi au convieţuit cu romanii aduşi din tot Imperiul Roman. In această perspectivă, interpretarea textului e apropiată de adevăr, dar concluziile trase sînt exagerate. Traian a colonizat Dacia nu numai cu bărbaţi care, prin căsătorie cu femei dace, au născut daco-romani, strămoşi ai poporului român, ci cu o numeroasă populaţie care a impus, în calitate de pătură conducătoare, limba şi civilizaţia latină. Istoriografia românească paşoptistă, părăsind ipoteza radicală a cronicarilor, a elaborat un scenariu nou, romantic, dar tot simplist, bazat pe mezalianţa dintre bărbaţi romani şi fete din Dacia.

La începutul secolului al XIX-lea, isteriografia de curte austro-ungară a pus în circulaţie ipoteza politică, nonştiinţifică, a discontinuităţii poporului român în hotarele Daciei străbune. In acest scenariu, populaţia Daciei ar fi fost exterminată succesiv: 1. în războiul cu Traian, 2. de retragerea lui Aurelian, 3. prin năvălirea migratorilor. Teritoriul vechii Dacii, golit de autohtoni, a fost colonizat de romani, iar după părăsirea Daciei de Aurelian, va fi devenit <u>terra deserta</u>, pentru că toată populaţia s-ar fi mutat în sudul Dunării, în Dacia Aureliană. Aici s-ar fi format poporul român, care ar fi emigrat în nordul Dunării, tîrziu, peste secole, în valuri succesive, reocupînd spaţiul Daciei străbune. Pe aceste premise false şi-au edificat

teoria fantezistă istoriografi din Imperiul Austro-Ungar, interesaţi să acrediteze prioritatea şi continuitatea maghiarilor în Transilvania. Cercetările arheologice, numismatice, lingvistice etc., din ultimul secol, au spulberat[2], însă, aceste scenarii desuete cultivate şi astăzi, cu scopuri iredentiste, de istoriografi maghiari.

In stadiul actual al editării manuscriselor lui Eutropius, datele furnizate de textul din c.VIII,6,2 referitoare la Dacia Traiană trebuie revizuite şi racordate la adevărul istoric.

Ce noutăţi ne relevă manuscrisele[3]? In anul 1878, filologul german Heinrich Droysen[4] a tipărit, la Berlin, prima ediţie critică a lui Eutropius, cercetînd 8 manuscrise care conţineau cuvîntul <u>viris</u>. Peste un secol, în 1979, italianul Carlo Santini[5] a publicat, tot în colecţia Teubner, textul lui Eutropius, cercetînd însă 24 de manuscrise[6]. Un grup de manuscrise conţin varianta <u>res</u>, alt grup de manuscrise includ varianta <u>vires</u> şi, în sfîrşit, un grup de manuscrise au varianta <u>viris</u>. Iată contextul latin în care apar aceste variante diferite:

1) Daciae enim diuturno bello Decebali <u>res</u> fuerant exhaustae ("căci resursele Daciei fuseseră secătuite în lungul război cu Decebal"). Această variantă se află în codicele notate cu siglele E, R, T, Y, W.

2) Daciae enim diuturno bello Decebali fuerant exhaustae ("căci forţele Daciei fuseseră secătuite în lungul război cu Decebal"). Aceste variante se întîlnesc în codicele notate cu Pe şi Vt.

3) Dacia enim diuturno bello Decebali viris fuerat exhausta ("căci Dacia fusese secătuită de bărbaţi în lungul război cu Decebal"). Varianta aceasta, prin ediţia Droysen din 1878, a devenit o lecţiune comună în istoriografia internaţională.

Analizînd comparativ aceste variante de manuscris în perspectivă cronologică, filologică şi semantică, observăm următoarele:

1. Din punct de vedere cronologic res apare în manuscrise din secolele IX-XIII şi, ceea ce este foarte important, descinde din manuscrisul istoriei universale a lui Paulus Diaconus, care coboară în sec.VIII e.n. Varianta vires, derivată, probabil, din res, urcă în manuscrise pînă în sec.XIV, iar varianta viris apare în manuscrise din sec. IX-XIII. Aşadar, varianta cea mai veche este res, perpetuată paralel cu forme mai noi ca vires şi viris.

2. Privite din unghi filologic, grafiile res, vires şi viris sînt foarte asemănătoare şi au la bază un posibil lapsus calami al copiştilor care scriau după dictare. De la varianta res s-a ajuns la vires printr-o contaminare, dar de la res s-a trecut la viris numai prin schimbarea funcţiei sintactice şi realizarea acordului graratical. Aşadar, întîlnim un act voluntar (acordul gramatical) posterior unui fapt involuntar (lapsus calami).

3. Din perspectivă semantică, manuscrisele cu res şi vires se corelează cu datele istorice extraliterare, pe cînd varianta viris intră în contradicţie cu logica internă a faptului istoric precum şi cu izvoarele arheologice,

epigrafice şi numismatice care atestă continuitatea[8] populaţiei autohtone.

In urma analizei de mai sus, considerăm că Eutropius se referă, prin variantele res şi vires, la secătuirea forţelor militare, economice şi politice ale Daciei, iar varianta viris la istovirea combatanţilor, nu la extirparea bărbaţilor. Această secătuire complexă a determinat apoi o intensă colonizare cu scopul redresării economice şi militare a Daciei. In războaiele cu Traian, autohtonii au pierdut mulţi luptători dar nu pe toţi, iar populaţia formată din copii, adolescenţi, femei şi bătrîni care nu au participat la bătălii a supravieţuit. Aşadar, colonii romani veniţi în Dacia din tot Imperiul nu au sosit într-o terra deserta, cum susţin adversarii continuităţii noastre, ci într-un teritoriu populat unde, prin convieţuire cu autohtonii, au dat naştere, peste generaţii poporului român[9].

NOTE

1) Învăţatul român care a combătut primul, cu argumente pertinente, exterminarea dacilor a fost B.P.Hasdeu. Acesta, în studiul Pieriu-au dacii? (1860) bazat pe izvoare greceşti (Dio Cassius) şi pe argumente lingvistice (cuvinte dacice în limba română) a deschis calea recuperării componentei autohtone în etnogeneza noastră, confirmată de cercetările ulterioare (v.C.Poghirc, B.P.Hasdeu, istoric şi filolog, Bucureşti, 1968).

2) Cercetarea continuităţii românilor în spaţiul Daciei străbune nu este numai o problemă ştiinţifică, dar şi una politică. Aceasta s-a înfiripat la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, în urma revendicărilor naţionale ale românilor din Transilvania, redactate în Supplex Libellus Valahorum (1791). Istoricii romani, cum sînt A.D.Xenopol, D.Onciul, V.Pârvan, N.Iorga, C.Giurescu, Gh.Brătianu, C.Daicoviciu, G.Pascu sau filologii români ca Al.Philippide, B.P.Hasdeu, C.Densuşianu, N. Draganu, S.Puşcariu, Al.Rosetti şi G.Ivănescu, precum şi învăţaţii străini, ca Th.Mommsen, Gino Lupi,

F. Gamillscheg, M.Ruffini, Alf Lombard etc., a dovedit incontestabil profilul neştiinţific al acestor scenarii politice. Pentru istoricul problemei v. N.Stoicescu, Continuitatea românilor. Privire istoriografică, Bucureşti, 1980, p. 9-88.

3) Pentru cunoaşterea manuscriselor lui Eutropius vezi, îndeosebi, Sciveletto N., La tradizione manoscritti di Eutropio, în "Giornale Italiano de Filologia", 14,1961, p.129-169 şi Malcovati E., La traduzioni greche di Eutropio, în Rendiconti dell'Instituto Lombardo di Scienze e Lettere, 77, 1943-1944, p.273-304.

4) Eutropi Breviarum ab Urbe Condita cum versionibus Graecis et Pauli Landolfique additamentis recensuit et adnotavit H.Droysen, Berolini, 1878.

5) Eutropii Breviarum ab urbe condita, recognovit Carlo Santini, Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum, Berlin, Teubner, 1979.

6) Aceste variante au fost discutate de Gh.Şerban, Problema continuităţii în Dacia în lumina unei noi interpretări a istoriei lui Eutropius, în "Istros", V,1987, p.187-211 şi p. 187-211.

7) Bibliografia acestei probleme a fost publicată de N.Stoicescu, op.cit., supra nota 2. Selectăm: D.Protase, Problema continuităţii în Dacia în lumina arheologiei şi numismaticii, Bucureşti, 1966; M.Macrea, Viaţa în Dacia Romană. Bucureşti, 1969; Iliescu,V., Părăsirea Daciei în lumina izvoarelor istorice literare, în "Studii şi cercetări de istorie veche", 22, 1971, nr.3, p.425-444; A.Bodor, Împăratul Aurelian şi părăsirea Daciei, în "Histria",1972, p.3-16; E.Popescu, Inscripţiile latine şi greceşti din sec.IV-VIII descoperite în Romania,1976,Buc., ; D .Toropu, Romanitate târzie şi străromânii în Dacia Traiană sud-carpatică, Craiova, 1976; D.Teodor, Teritoriul est-carpatic în veacurile V-XI.e.n. Contribuţii arheologice şi istorice la formarea poporului român,Iaşi,1978, ş.a.

8) Traducerile acestei lecţiuni din Eutropius, în limbile moderne, sînt aproximări care nu luminează adevărul istoric. De altfel nici traducerile greceşti antice nu clarifică acest pasaj întrucît ele rezumă sau parafrazează textul latin (cf.versiunea lui Paenius în Droysen, op.cit., analizat de G.Serban, op.cit., p.201-202).

9) C.C.Giurescu,Formarea poporului român, Craiova, 1973. Pentru opiniile învăţaţilor străini din Evul Mediu despre etnogeneza românilor v.Sacerdoteanu, Consideraţii asupra istoriei românilor din Evul Mediu. Dovezile continuităţii şi drepturile românilor asupra teritoriilor actuale,Buc., 1936, şi A. Armbruster, Romanitatea românilor. Istoria unei idei, Bucureşti, 1972.

INTERPRETARI ANTICE ALE ANULUI CELOR PATRU IMPARATI

de Gh.CRAUSESCU

Răsturnarea lui Nero a dus la declanşarea unor războaie civile, primele cu care imperiul a fost confruntat după instaurarea principatului, războaie care au durat un an (_ille longus et unus annus_, cum spune Tacitus în _Dialogus_), răstimp cînd violenţele s-au succedat pînă la victoria finală şi încoronarea ca împărat a lui Vespasian. Evenimentele anului 69 au lăsat urme adînci în conştiinţa contemporanilor: pentru mulţi ele aveau semnificaţia unei tragedii de mari proporţii punînd în pericol însăşi existenţa imperiului, în timp ce populaţia Romei asista la luptele de stradă dintre vitelieni şi flavieni de pe acoperişurile caselor transformate _ad hoc_ în tribune, încurajînd cînd pe unul, cînd pe altul dintre combatanţi, ca la un spectacol de circ. Dar, pe cît de tragic se repercutează impactul unui moment de criză asupra contemporanilor, pe atît de interesant este un asemenea moment în perspectivă istorică, deoarece atunci ies la iveală forţe politice şi tendinţe aflate pînă în acel timp în penumbra desfăşurărilor; un sistem în echilibru este constituit din componente consacrate în timp, care se manifestă în instituţii aparent de nezdruncinat. Instituţiile şi funcţionarea lor armonioasă sînt expresia stabilităţii; dar, organismele politice nu sînt statice: acumularea de forţe doar aparent neglijabile produce cu timpul tensiuni politice care declanşează în final o explozie a cărei inten-

sitate este proporţională cu forţele care au generat-o. Cum orice organism politic se află într-o dinamică permanentă, criza poate fi definită, din această perspectivă, drept izbucnirea violentă şi anarhică a unor forţe greu sesizabile atîta vreme cît se aflau în stare latentă. Faptul că momentele de criză atrag cu predilecţie atenţia istoricilor se explică şi prin aceea că un asemenea moment oferă cercetătorilor posibilitatea evaluării ponderii reale a componentelor unei structuri politice determinate precumpănitor pînă atunci de factorii de echilibru. Antichitatea nu face excepţie nici în această privinţă: Tucidides, continuat de Xenofon, scrie istoria războiului peloponeziac, cu alte cuvinte criza care a zguduit lumea greacă în secolul V î.e.n. şi care a dus la destrămarea formulei polisului; acelaşi proces determină analizele şi soluţiile utopice propuse de Platon în vederea alcătuirii unui stat ideal, indestructibil. La Roma, Sallustius studiază conjuraţia lui Catilina, Asinius Pollio, a cărui operă s-a pierdut, din păcate, descrie evenimentele dintre anii 60-42, adică perioada de dezagregare a sistemului politic republican la Roma. Cicero, urmînd exemplul lui Platon, încearcă să stabilească o formulă ideală de stat, pe care o găseşte a fi cea romană de pînă la perioada Gracchilor; cum însă armonia iniţială a societăţii romane fusese definitiv perturbată, Cicero caută soluţii noi pentru salvgardarea tradiţiilor romane şi ajunge să prefigureze în De republica formula principatului augustan. Anul celor patru împăraţi a constituit prima criză majeră a principatului; o generaţie care cunoştea războaiele civile numai din povestiri

şi din operele istoricilor asista neputincioasă la spectacolul insolit pentru ea a revenirii factorului militar în primul plan al luptelor politice. Dramatismul evenimentelor a determinat apariţia a numeroase opere în care erau prezentate succesiunile de fapte în decursul unui an de războaie civile. Pentru puţine momente ale istoriei romane dispunem de o gamă atît de numeroasă şi de variată de documente, în ciuda faptului că multe din scrierile antice care i-au fost dedicate nu au ajuns pînă la noi.

Deşi în aceste scrieri se manifestă tendinţe deosebite- Iosephus Flavius istoriseşte desfăşurarea crizei din punctul de vedere al intereselor flaviilor - faptele relatate coincid în cea mai mare măsură. Suetonius, Cassius Dio, Iosephus Flavius etc. sînt importanţi prin valoarea documentară a operelor. Tacitus şi Plutarh sînt singurii care analizează criza subordonînd evenimentele unor idei de ordin general.

Cei doi istorici sînt contemporani evenimentelor: Plutarh s-a născut în anul 45 şi l-a cunoscut personal pe Nero în timpul călătoriei acestuia în Grecia între anii 66-68. In 69 istoricul soseşte la Roma, scurtă vreme după asasinarea lui Galba, astfel încît el este martor ocular al domniilor lui Otho şi Vitellius. Din păcate nu au ajuns pînă la noi biografiile lui Nero şi Vitellius despre care sîntem informaţi de Plutarh însuşi şi de catalogul Lamprias. In opera autorului <u>Vieţilor paralele</u> aflăm punctul de vedere al unui grec asupra evenimentelor; Plutarh priveşte desfăşurările cu detaşare, deoarece criza nu s-a repercutat grav asupra Greciei. Tacitus s-a născut după toate probabilităţiile în 56/57 şi va fi fost puternic impresionat de omorîrea lui Galba de către Otho, de sinuciderea acestuia

după bătălia de la Bedriacum, de luptele de stradă purtate la Roma între partizanii lui Vitellius şi cei ai lui Vespasian şi de flăcările care au cuprins colina sacrosanctă a Capitoliului. Incendierea Capitoliului a fost un eveniment al cărui ecou a depăşit graniţele Romei şi ale Italiei: în Galia druizii ieşind din păduri îi îndemnau pe autohtoni la revoltă antiromană, căci, spuneau ei, focul care a mistuit Capitoliul este semnul divin al prăbuşirii iminente a imperiului. Mai ales focul care a distrus templele divinităţilor naţionale romane trebuie să fi lăsat urme adînci în conştiinţa unui tînăr crescut şi educat în credinţa eternităţii Romei. Cînd mai tîrziu el şi-a elaborat opera, a cules informaţii şi din scrierile participanţilor la evenimente, dar informaţiile culese s-au grefat pe fondul propriilor impresii: primul "izvor" al Istoriilor lui Tacit îl constituie propriile amintiri.

Spirit filozofic, Plutarh aşează faptele într-o serie mai largă şi, pentru a fi mai sugestiv, le proiectează în domeniul mitologiei: cum caracteristica crizei din anul 69 a fost anarhia militară, Plutarh îi citează pe generalul atenian Iphikrates şi pe Platon care formulaseră ideea necesităţii disciplinei militare; dizolvarea acesteia are ca efect instaurarea anarhiei cu consecinţe politice imposibil de calculat. Deoarece imperiul roman s-a aflat după moartea lui Nero în plină anarhie militară care părea că-i va distruge coeziunea Plutarh îl compară cu imperiul lui Alexandru Macedon care s-a desmembrat după moartea întemeietorului său. Pentru o mai mare forţă de expresie el reia şi aplică la imperiul roman o comparaţie a oratorului Demades care spusese că ciocnirile care au urmat

morţii lui Alexandru sînt asemănătoare faptelor lui Polifem după ce şi-a pierdut vederea şi nebuniei furioase a tiranilor. După această introducere de ordin general Plutarh îi caracterizează pe împăraţii care s-au succedat la Roma după moartea lui Nero cu o formulă care va face carieră: împăraţii de tragedie (τραγικοὶ τύραννοι) deoarece domniile lor au fost atît de scurte, încît păreau nişte actori care ocupă pentru scurtă vreme o scenă de teatru: Ἡ δὲ τῶν Καισάρων ἐστία, τὸ Παλάτιον, ἐν ἐλάσσονι χρόνῳ τέσσαρας αὐτοκράτορας ὑπεδέξατο, τὸν μὲν εἰσαγόντων ὥσπερ διὰ σκηνῆς, τὸν δ' ἐξαγόντων. Ce anume a condus în viziunea lui Plutarh la declanşarea anarhiei? După opinia sa, anarhia a fost declanşată de iniţiativa prefectului pretorialui, Nymphidius Sabinus, care speculînd cupiditatea pretorienilor le-a sugerat că ei au numai de cîştigat de pe urma schimbărilor la domnie; în numele lui Galba care fusese proclamat împărat în Spania el le promite importante donative. De atunci soldaţii, contaminaţi de precedentul creat de pretorieni, s-au obişnuit să-şi vîndă serviciile. Aşadar, pentru Plutarh causa rerum a fost dorinţa de cîştig care a transformat factorul militar în factor de anarhie politică.

Tacitus analizează evenimentele din altă perspectivă. Semnificativ ni se pare faptul că prima sa operă majoră, Historiae, are ca temă centrală criza imperiului după moartea lui Nero. Din păcate, scrierea nu ne-a parvenit integral: au ajuns pînă la noi doar primele patru cărţi şi începutul celei de a cincea. După toate probabilităţile Historiae erau alcătuite din 12 cărţi; primele trei cuprind

descrierea războaielor civile din anul 69, cartea a patra şi cel puţin o parte din a cincea rebeliune batavă condusă de Civilis, adică un fenomen care s-a dezvoltat ca efect al crizei din 69. Cu alte cuvinte, centrul de greutate al Historiilor îl constituie anul celor patru împăraţi, id est primele războaie civile cu care imperiul a fost confruntat după bătălia de la Actium. Spaţiul pe care îl acordă evenimentelor acestui an este direct proporţional cu densitatea evenimentelor: pentru Tacit timpul istoric este relativ şi, în consecinţă, spaţiul acordat naraţiunii se dilată sau se contractă în funcţie de densitatea şi de importanţa evenimentelor. Istoricul insistă mai ales asupra acelor momente care, în viziunea sa, au valoarea unui simptom în evoluţia imperiului sau a unui fapt exemplar în domeniul atitudinilor morale. De aici deosebirile în privinţa numărului de ani cuprinşi în diferitele cărţi. In cartea I a Annalelor (83 de capitole şi 43 de pagini în ediţia Teubner stereotypa), sînt descrise faptele petrecute în doi ani(14 şi 15) în timp ce în cartea a II-a (88 de capitole şi 41 de pagini) cele întîmplate în patru ani(16-19). La începutul domniei lui Tiberius s-a produs însă un fapt asupra căruia Tacit stăruie şi care explică deosebirile între cele două cărţi în ce priveşte numărul de ani cuprinşi: răscoala legiunilor din Pannonia şi din Germania, cărora el le acordă 17 pagini (34 de capitole), adică mai mult de o treime a întregii cărţi pentru un eveniment care a durat aproximativ o lună. Disproporţia faţă de cele relatate în restul cărţii este evidentă. Pentru Tacit însă cele două rebeliuni militare au, din punctul de vedere al semnificaţiei istorice o valoare mult mai mare decît celelalte evenimente petrecu-

te în cei doi ani, cîţi cuprinde cartea I : pe de o parte, răscoala legiunilor constituie o grea încercare la care a fost supus sistemul instaurat de Augustus în chiar momentul transmisiei puterii, pe de alta, ele sînt prima tentativă a armatei după războaiele civile de a interveni activ în viaţa politică a imperiului. Prin insistenţa cu care stăruie asupra unor asemenea momente se deosebeşte Tacit faţă de mulţi alţi istorici antici: Cassius Dio relatînd aceleaşi evenimente, răscoala legiunilor, le atribuie doar patru pagini (ediţia Loeb 56, 35-42), în timp ce discursul lui Tiberius la funeraliile lui Augustus se întinde pe 11 pagini (56, 35-42). Ca şi la Titus Livius, la Cassius Dio dezvoltările retorice ocupă mai mult spaţiu decît prezentarea evenimentelor, indiferent de importanţa lor. Tacit descrie pe larg răscoala legiunilor pentru că ea constituie o criză chiar în momentul preluării puterii de către Tiberius după moartea lui Augustus. Şi cum după moartea lui Nero legiunile propulsînd proprii lor candidaţi pentru tronul imperial au declanşat trei războaie civile care au pus sub semnul întrebării însăşi coeziunea imperiului, Tacit acordă crizei din anul celor patru împăraţi un spaţiu direct proporţional cu importanţa evenimentului, trei cărţi cu un total de 149 de pagini, căci anul 69 este spre deosebire de alţi ani, <u>ille longus et unus annus</u>.

Observator lucid al realităţilor Tacit surprinde importanţa acestei crize majore a principatului, în desfăşurarea căreia el întrezăreşte semne rău prevestitoare pentru viitorul imperiului, confruntat simultan cu războaie civile şi cu tensiunile generate de ofensivele barbare: <u>trina bella</u>

ciuilia, plura externa ac plerumque permixta (Hist.1,2). Mai înainte însă de a intra propriu zis în subiect el alcătuieşte, fapt inselit în istoriografia antică, un tablou general al stării imperiului în momentul morţii lui Nero, tablou necesar după opinia sa pentru înţelegerea cauzelor desfăşurării evenimentelor: Caterum antequam destinata componam, repetendum uidetur, qualis status urbis, quae mens exercituum; quis habitus prouinciarum, quid in toto terrarum orbe ualidum, quid aegrum fuerit, ut non modo euentusque rerum, qui plerumque fortuiti sunt, sed etiam ratio causaeque noscantur (Hist.1,4). Deci starea imperiului în momentul morţii lui Nero constituie premisa pe care Tacitus o aşează la baza operei sale. Demn de reţinut ni se pare a fi faptul că cele trei componente ale tabloului sînt Roma, armatele şi provinciile.Aşadar, Tacitus priveşte imperiul în ansamblul său, chiar dacă destinele puterii se decid tot la Roma. Urbs îşi păstrează primatul ca centru al legitimităţii, dar presiunea exercitată de armate şi de provincii începe să se facă tot mai puternic resimţită. Provinciile încetează a mai fi simpli sateliţi şi intră în scenă ca factori politici activi. Tacitus este primul istoric al imperiului roman privit în ansamblul său şi nu numai al Romei. Zugrăvind starea de spirit care domnea la Roma la începutul anului 69, Tacit analizează efectul produs de vestea morţii lui Nero în rîndurile locuitorilor, dar, fapt ieşit din comun pentru antici, în funcţie de categoriile sociale: Sed patres laeti, usurpata statim libertate licentius ut erga principem nouum et absentem; primores equitum proximi

gaudio patrum;pars populi integra et magnis domibus adnexa, clientes libertique damnatorum et exulum in spem erecti; plebs sordida et circo ac theatris sueta, simul deterrimi seruorum, aut qui adesis bonis per dedecus Neropis alebantur, maesti et rumorum auidi (Hist. 1,4). Împărţirea este făcută pe baza categoriilor sociale tradiţionale: senatori, cavaleri, popor. Reacţiile celor trei categorii la ştirea sinuciderii lui Nero, astfel cum le înregistrează Tacit, sînt următoarele: corpul senatorial în întregime s-a bucurat de eveniment (sed patres laeti ...); ordinul ecvestru nu pare a fi constituit un corp omogen, căci Tacit introduce o formulă restrictivă (primores equitum proximi gaudio patrum), ceea ce înseamnă că printre cavaleri există o facţiune majoritară care regreta dispariţia ultimului iulio-claudin. Şi mai clară este distincţia pe care istoricul o face în ce priveşte poporul, în rîndurile căruia el deosebeşte două pături:una care saluta cu bucurie evenimentul (e vorba de pars populi integra et magnis domibus adnexa, formată din clientes libertique) şi alta care regreta dispariţia împăratului: plebs sordida, deterrimi seruorum, cum şi cei care cîştigaseră mari averi fiind în slujba lui Nero; aceştia, după mărturia lui Tacit, erau maesti et rumorum auidi. Din analiza istoricului se poate vedea că o parte însemnată a ordinului ecvestru şi plebea fuseseră adepţii sistemului de guvernare neronian. Intransigent faţă de evoluţia politică determinată de ultimul iulio-claudin, Tacitus, în respectul adevărului pe care îl postulează ca virtute supremă a istoricului, recunoaşte existenţa unor categorii ale populaţiei romane care sprijiniseră programul lui Nero;

aceste categorii vor susţine la începutul anului 69 candidatura lui Otho, atunci cînd Galba căuta să-şi consolideze poziţia precară prin desemnarea unui succesor la domnie. De altminteri, succesul lui Otho împotriva lui Galba, cînd a declanşat rebeliunea după adoptarea lui Piso, se explică la Tacit prin existenţa unei facţiuni neroniene cu largi aderenţe în rîndurile locuitorilor capitalei. Confruntat cu rebeliunea legiunilor de la Rin care la 1 ian. 69 au refuzat să-l recunoască împărat şi ceruseră senatului şi poporului roman să aleagă un nou princips, Galba renunţă în ultima clipă la adoptarea lui Otho şi îl adoptă pe Piso Licinianus. Cum alegerea lui Piso era pe placul cercurilor senatoriale romane, Galba avea convingerea că în felul acesta răscoala legiunilor renane va putea fi oprită în faşe, deoarece revendicarea lor fusese în mare măsură satisfăcută. Dar, între timp, legiunile îi proclamaseră pe Vitellius împărat, iar, la Roma, Otho dezamăgit de a fi fost eliminat de la succesiune, reacţionează violent şi, sprijinit de aula Neronis, a provocat răscoala cohortelor pretoriene şi s-a instalat în fruntea imperiului.

Din punctul de vedere al concepţiei istorice a lui Tacit ni se pare important faptul că el construieşte edificiul pornind de la analizarea situaţiei imperiului în momentul morţii lui Nero şi că descrierea stării de spirit care domnea la Roma în precedenţa momentului de declanşare a crizei i se pare indispensabilă pentru înţelegerea desfăşurării ulterioare a evenimentelor. Starea de spirit şi reacţia faţă de evenimente fiind urmărite pe categorii sociale, vom remarca la Tacit conştiinţa existenţei unei re-

lației strînse între opțiunea politică și apartenența socială. Chiar dacă recunoaște existența unei puternice facțiuni proneroniene la Roma, Tacit insistă mai ales asupra sentimentului de bucurie care a cuprins lumea romană la aflarea morții lui Nero, căci sistemul pe care acesta încercase să-l impună contravenea idealurilor politice și morale ale tradiționaliștilor romani. Dar, și aici istoricul introduce o nuanță; el arată că după primul moment de mare satisfacție un sentiment de nesiguranță a cuprins imperiul în întregime: ita uarios motus animorum non modo in urbe apud patres aut populum aut urbanum militem sed omnes legiones ducesque concluserat (Hist.1,4). Nero nu a fost însă primul împărat răsturnat prin mijloace violente: Caligula fusese asasinat, dar moartea lui nu a generat starea de incertitudine pe care Tacit o constată după sinuciderea lui Nero. Ce fapt neobișnuit s-a produs cu această ocazie? Tacit arată că în aceste împrejurări s-a creat un precedent cu consecințe deosebit de grave în sistemul constituțional, și anume posibilitatea numirii principelui și în altă parte decît la Roma: euulgato imperii arcano, posse principem alibi quam Romae fieri (Hist.1,4). Indiferent ce interpretări se dau crizei din 69, indiferent de prisma prin care sînt privite evenimentele, concluzia lui Tacit este definitivă și trebuie așezată la temelia oricărei analize. Ascensiunea lui Galba pe tronul imperial însemnase în fapt încălcarea unui principiu constituțional fundamental, cel care rezerva senatului, deci Romei, dreptul de a-l alege pe principe; alegerea și numirea principelui trebuiau să aibă loc la Roma.

Contravenind acestui principiu, Galba a fost proclamat împărat de către trupele din Spania. Nu este mai puţin adevărat că, după proclamare, el nu a acceptat decît modestul şi insolitul titlu de legatus senatus ac populi Romani şi nu a preluat titlurile şi prerogativele imperiale decît în momentul în care a primit ştirea că la Roma senatul şi cohortele pretoriene îl recunoscuseră drept principe. Cu toate acestea el şi-a asumat prerogativele imperiale înainte de a veni la Roma. Chiar dacă prin titulatură şi prin atitudine Galba a vrut să-şi manifeste hotărîrea de a respecta sistemul instituit de Augustus, numirea lui de facto de către trupele din Spania şi acceptarea numirii fără să fie prezent în capitala imperiului a însemnat un precedent a cărui gravitate nu a scăpat acuităţii lui Tacitus. Prin acest act constituţia principatului a fost în fapt încălcată, deşi Galba s-a străduit prin actele sale să salveze aparenţele.

Dar, în acelaşi an 69 s-a mai dezvăluit încă un arcanum imperii; imediat după victoria lui Vitellius asupra lui Otho a avut loc la Alexandria un consiliu unde Mucianus, legatul Siriei, a încercat printr-un discurs să-l convingă pe Vespasian să se angajeze în competiţie pentru tronul imperial. Printre alte argumente Mucianus l-a invocat şi pe următorul: et posse ab exercitu principem fieri sibi ipse Vitellius documento, nullis, nulla militari fama, Galbae odio prouectus (Hist.2.76). Prima parte a frazei (et posse ab exercitu principem fieri sibi ipse Vitellius documento) trebuie pusă în legătură cu formula posse principem alibi quam Romae fieri citată mai înainte.

Cum am mai spus, Galba respectase, în aşteptă, pactul constituţional, căci aşteptase ştirea acceptării sale de către senat mai înainte de a prelua titlurile imperiale. Vitellius, în schimb, imediat ce a fost proclamat de către legiunile de la Rin acceptă fără nici-o ezitare imperiul şi ia măsuri administrative: igitur laudata militum alacritate Vitellius ministeria principatus per libertos agi solita in equites Romanos disponit (Hist.1,58,1); concomitent, el preia şi titlul de Germanicus: nomine Germanici Vitellio statim addito (Hist.1,62). Aşadar, Vitellius nu a acordat nici-o atenţie sistemului consacrat de numire a împăratului şi nu s-a preocupat în nici-un fel de ratificarea senatului căruia, în mod teoretic, îi revenea dreptul investirii în funcţia supremă de stat. Faptul era cu atît mai grav, cu cît Galba, împăratul împotriva căruia el se revoltase, fusese desemnat de către senat conform prevederilor constituţionale. Tacit sesizează , aşadar, că în două etape succesive constituţia principatului a fost de facto modificată subliniind că atît ascensiunea lui Galba, cît şi cea a lui Vitellius au creat grave precedente: primul arătase că împăratul poate fi numit în altă parte decît la Roma, al doilea că alegerea principelui poate fi făcută de către armată fără aprobarea - nici măcar formală-a senatului.

O atitină constatare: în amîndouă fragmentele analizate verbul este la diateza pasivă, fieri; ceea ce înseamnă că iniţiativa nu îi aparţine candidatului la domnie, căci el "este făcut" principe; dacă în cazul lui Galba Tacit nu precizează cui i-a aparţinut iniţiativa pentru propulsarea sa în fruntea imperiului, în cazul lui Vitellius el arată că factorul determinant a fost armata şi prin pronumele reflexiv pus în cazul

dativ (sibi) el atrage atenţia că întreaga operaţie s-a făcut în propriul interes al urmaşei, cu alte cuvinte pentru instaurarea unei dictaturi militare: et posse ab exercitu principem fieri sibi....

Deteriorarea sistemului constituţional prin ascensiunea lui Galba şi a lui Vitellius constituie una din sursele pesimismului lui Tacit în privinţa viitorului. Chiar la începutul scrierii el afirmă că statul roman s-a aflat în anul 69 în pragul desagregării: hic fuit rerum Romanarum status, cum Servius Galba iterum Titus Vinius consules inchoarent annum sibi ultimum, rei publicae prope supremum (Hist. 1,11). Încălcarea constituţiei augustane generase în răstimpul unui singur an trei războaie civile, la care Tacit mai adaugă un fapt pentru care vede viitorul Romei în culori sumbre: situaţia imperiului pe plan extern. In capitolele dedicate stării imperiului accentul cade asupra faptului că pe lîngă luptele intestine au avut loc şi războaie externe şi că acestea s-au desfăşurat de multe ori simultan: trina bella civilia, plura externa ac plerumque permixta (Hist. 1,2). Cu aceasta surprindem un alt principiu fundamental al gîndirii politice a lui Tacitus, corelaţia dintre politica internă şi externă. Războaiele civile au angrenat treptat toate legiunile imperiului, ceea ce a slăbit sistemul de apărare al graniţelor şi a stimulat iniţiativele antiromane ale barbarilor. Criza internă explică declanşarea ofensivelor batavilor conduşi de Civilis: speseque ex malis nostris (Hist.4,13,1); conducătorul batavilor arată că împrejurările erau favorabile acţiunii, deoarece nunquam magis adflictam rem romanam nec aliud in hibernis quam praeda et spes (Hist. 4,14,4); sentimentul

civic al romanilor se degradase în asemenea măsură în aceste împrejurări, încît trupele credincioase lui Vitellius preferau servitutea externă decît să-l accepte pe Vespasian ca împărat: Vitellianae legiones sub externum seruitium quam imperatorem Vespasianum malle (Hist.4,54,3). Consecinţele în planul politicii externe a războaielor civile sînt formulate sintetic de Tacit într-o frază plină de sensuri adînci: conuersis ad ciuile bellum animis externa sine cura habebantur (Hist.1,79,1). Luptele pentru tronul imperial concentrau în asemenea măsură atenţiile, încît nimeni nu se mai preocupa de evenimentele externe, indiferent de gravitatea lor. In această stare de spirit care domnea în imperiu Tacit întrezăreşte un pericol care se manifestă şi în anul 69, dar care, în viitor, în cazul unei crize mai grave, se va amplifica atît de mult încît însăşi existenţa imperiului va fi pusă sub semnul întrebării: simultaneitatea acţiunilor popoarelor barbare. In timpul luptelor dintre adepţii lui Vitellius şi cei ai lui Vespasian dacii atacă Moesia (mota et dacorum gens nunquam fida - Hist.3, 36,2); ofensiva dacilor a fost oprită de legiunea a şasea, deplasată în mare viteză pe acest teatru de operaţii de către Mucianus, după ce a primit ştirea victoriei Cremona unde vitelienii au suferit o grea înfrîngere. Rapida contraofensivă a legiunii a şasea pe frontul dunărean a avut în ochii lui Tacit o consecinţă de mare importanţă pentru imperiu, evitarea unor atacuri conjugate din partea germanilor şi a dacilor: iamque castra legionum excindere parabant ni Mucianus sextam legionem opposuisset; Cremonensis uictoriae gnarus,

ac ne externa quidem bella utrimque incruenta et Dacus Germanusque diversi irruperint (Hist. 3,46). In lumina celor expuse, celebra frază din capitolul 33 din Germania (manent, quaeso, duretque gentibus, si non amor nostri at certe odium sui, quando urgentibus imperii fatis nihil iam praestare fortuna maius potest quam hostium discordiam) nu poate fi interpretată decît într-un singur fel: cînd destinul apasă imperiul (urgentibus fatibus) - Tacit are în vedere tocmai războaiele civile - soarta nu poate ajuta mai mult Roma decît menţinînd discordia între adversarii ei.

Primele cărţi ale Historiilor conţin un avertisment implicit: ele demonstrează în ce situaţii dificile va fi pus imperiul dacă războaie civile asemenea celor din anul 69 se vor mai produce în viitor. Fără a fi partizanul sistemului instaurat de Augustus Tacit îl acceptă ca o necesitate politică, deoarece datorită imensei sale extinderi imperiul nu mai putea fi condus după principiile constituţiei republicane. In planul politicii externe instaurarea principatului a avut, după Tacit, un aspect negativ: oprirea expansiunii şi menţinerea unei defensive stricte. Singurele iniţiative ale imperiului în acest domeniu se limitează, în general, la acţiuni diplomatice menite să prevîntîmpine formarea unor coaliţii antiromane. O asemenea politică este însă, din punctul de vedere al lui Tacit, nocivă din două motive: pe de o parte, legiunile aflate în inactivitate tind să intervină în viaţa politică, deci să devină un factor de instabilitate internă, iar, pe de altă parte, defensiva îi încurajează pe barbari să ia ei iniţiativa unor acţiuni antiromane, profitînd de momentele de slăbiciune ale imperiului. La începutul Analelor Tacit

descrie o situaţie care, în bună măsură, anticipează criza din 69, rebeliunea legiunilor renane şi panonice în momentul morţii lui Augustus; în anul 14 profitînd de schimbarea de domnie legiunile din Panonia şi de la Rin se răscoală. Iniţial ele nu aveau decît revendicări de ordin economic care însă, curînd, se transformă în politice, legiunile renane oferindu-i lui Germanicus imperiul. Aşadar, în anul 14 asistăm la prima încercare a armatei de a interveni în politica internă a imperiului după bătălia de la Actium. Desfăşurarea este similară celei din 69, cu deosebirea că Germanicus, în viziunea lui Tacit, subordonînd ambiţiile personale interesului de stat, refuză oferta legiunilor nevoind să comită un act de rebeliune faţă de un împărat numit de senat conform prevederilor constituţionale. Stabilitatea imperiului este, potrivit lui Tacit, scopul suprem al oricărui roman şi acestui ideal trebuie să i se subordoneze toate interesele, indiferent de atitudinea adoptată de principe. Împăraţii buni trebuie doriţi, ceilalţi toleraţi, spune istoricul în termeni de aforism: bonos imperatores voto expetere, quales cumque tolerare (Hist. 4,8). Descriind atitudinea lui Germanicus în timpul revoltei legiunilor de la Rin, Tacit sugerează că el a anînat cu o jumătate de secol declanşarea unei crize majore în imperiu. Cum rolul armatei este de a fi instrumentul politicii externe romane sau de a asigura stabilitatea internă, Germanicus, după ce calmează legiunile, porneşte o ofensivă dincolo de Rin cu scopul de a transforma Germania în provincie romană, adică el a reluat proiectul lui Augustus abandonat după catastrofa înregistrată de Varrus în pădurea Teutoburg. Cu alte cuvinte, în anul 14 la

moartea lui Augustus s-a produs o situaţie care prefigura în bună măsură criza din 69; evoluţia spre război civil, cu toate consecinţele pe care le implică, a fost oprită, după Tacit, de Germanicus care a deturnat energiile legiunilor de la declanşarea unor lupte intestine către ofensiva în spiritul germanic. In 69, comandanţii de legiuni nu dau dovadă de acelaşi simţ civic; de aici războaiele civile, ofensivele barbarilor, fapte care pun în discuţie însăşi existenţa imperiului, căci anul celor patru împăraţi a fost rei publicae prope supremus.

CONCEPTUL DE UNITATE IN FILOSOFIA SI MATEMATICA GREACA (ELEATA SI PITAGORICIANA)

de Constantin MARIN

Filosofii presocratici au avut un rol de o însemnătate deosebită pentru dezvoltarea filosofiei şi ştiinţei greceşti şi universale. Ei au pus premisele cunoaşterii şi înţelegerii raţionale a lumii obiective. Se poate spune că în opera lor este prezentă un fel de dramă metafizică plină de nelinişti, tensiuni întrebări şi uimire despre rostul şi sensul omului în această lume. Dacă este adevărat că frumuseţea, în esenţă şi-a găsit întruchipare într-un singur loc pe pămînt, şi anume, pe Akropole, atunci poate fi adevărat şi faptul că înfrigurarea şi uimirea căutării adevărului despre om şi lume şi-au găsit expresia cea mai vie în filosofia presocratică - îndeosebi în cea a eleaţilor şi pitagoricienilor. Este şi în acest caz, un aspect a ceea ce de la Ernest Renan încoace s-a numit "miracolul grec", miracol, nu atît în sensul inexistenţei unor cauze generatoare cît în al fecundităţii în dezvoltarea ulterioară a cugetării filosofice.

Filosofia acestor presocratici seamănă,într-adevăr, unei drame, celei a căutării necontenite a adevărului, sau mai curînd, dramei destinului uman, asemănătoare celei a lui Achile, alergătorul cel iute de picior, pe care Zenon eleatul, filosoful cel iute la minte, l-a condamnat pentru eternitate să urmărească ţestorul eginian, fără speranţa de a-l putea ajunge vreodată. Mai ales la eleaţi şi pitagoricieni putem detecta această zbatere sisifică a căutării statornicului în vremelnic, a nemărginitului în mărginit, a absolu-

tului în relativ, a adevărului în aparenţele schimbătoare.

După cum observa Léon Brunschwicg nicăieri în istoria filosofiei nu apare mai clar influenţa reciprocă dintre filosofie şi matematică ca în filosofia antică greacă, Atunci cînd o ramură a matematicii (aritmetica, geometria, analiza infinitezimală) a devenit conştientă de sine, atunci, spune Brunschwicg, a avut loc şi o stimulare a reflecţiei filosofice. Astfel s-au petrecut lucrurile în antichitatea greacă cu pitagorismul, eleatismul şi platonismul, tot la fel şi în filosofia modernă cu Descartes, Spinoza, Leibniz. De aceea, conchide L.Brunschwicg, "baza criticii filosofice trebuie căutată în istoria gîndirii matematice".[1]

Nu ne propunem analiza, fie şi sumară, a filosofiei eleate şi pitagoriciene, scopul studiului fiind de a urmări interferenţele cugetării filosofice şi matematice în cazul celor două şcoli. Vom aminti doar principiile filosofice de bază ale acestora, principii ce trebuie cunoscute şi avute în vedere pentru înţelegerea analizei noastre.

Pitagora, "una dintre cele mai enigmatice personalităţi din istoria umanităţii", fondatorul şcolii pitagoriciene a susţinut principiul că tot ceea ce există este număr şi armonie; că cele ce sînt pot fi cunoscute numai prin număr şi armonie. Celălalt mare întemeietor de şcoală filosofică, Parmenide din Eleea, a plecat de la principiul că ceea ce este este şi este imposibil să nu fie, iar nonexistenţa nu este. O afirmaţie, tautologică la o primă constatare, dar de fapt plină de consecinţi pentru filosofie, logică şi matematică. Urmaţii acestor doi mari gînditori, pitagoricieni şi neopitagoricienii în cazul lui Pitagora, Zenon eleatul în cazul

lui Parmenide, vor aduce precizări şi dezvoltări ulterioare, asupra cărora ne vom opri în analiza noastră.

Speculaţia filosofică asupra unităţii şi numărului proprie eleatismului şi, respectiv, pitagorismului a marcat desigur o etapă nouă în gîndirea greacă, în sensul că a "trezit conştiinţa de sine a ştiinţei greceşti", spiritul ei critic. Ca urmare, lumea putea fi de acum reconstruită more geometrico şi more logico. Graţie principiilor logice ale identităţii şi contradicţiei, devenirea lumii putea fi supusă înţelegerii matematice exacte, iar schimbările neîncetate ale sensibilului, subordonate ideii parmenidiene de unitate absolută, monas. Numai că marele eleat, Parmenide a avut el însuşi doi elevi pitagoricieni, Aminius şi Diochetes, dar a cunoscut bine ideile pitagoricienilor; se ştie că el avea despre existenţă o "imagine geometrică" asemănătoare unei sfere continue, finite şi neschimbate.

Se mai presupune "că Pitagora ar fi adus în Marea Grecie cosmologia milesiană"[2]. Vom constata că atitudinea lui Zenon faţă de pitagorism va fi puţin diferită, în raport cu cea a magistrului său.

Pitagora şi pitagoricienii au iniţiat o metodă nouă care nu se mai baza pe simple constatări empirice ci pe proprie ei necesitate internă. Pitagoricianul este, într-adevăr, un savant, un geometru ce are drept scop λόγος-ul şi nu πρᾶγμα ; scopul său e urmărit prin demonstraţia raţională a adevărului ca adevăr, dincolo de sensibil. Geometrul pitagorician răspunde sensului definitiv şi nu etimologic al termenului de geometrie. El nu mai este un geodet, un simplu măsurător al pamîntului, ci un teoretician

al deducţiei şi demonstraţiei deasupra şi dincolo de empiric. "A fost necesar un enorm impuls mistic[x] pentru a ridica această ştiinţă (geometria-n.n.,C.M.) deasupra sensibilului..., mistica demonstraţiei şi raţiunii... mistica adevărului pentru adevăr", după cum remarca Abel Rey în La science dans l'Antiquité, II, la jeunesse de la science grecque[3].

Chiar de la începuturile ei, matematica pitagoreică este stăpînită de o idee filosofică consemnată de Philolaus:"Tot ce poate fi cunoscut are număr. Fără număr nu înţelegem şi nu cunoaştem nimic" (fr.4)[4]. Mai mult, se poate aprecia că matematica greacă din secolul al VI-lea progresează îndeosebi datorită eforturilor filosofilor pitagoreici şi eleaţi.

Citindu-l pe Proclos,Eudem ne spune că filosoful Pitagora a transformat geometria într-o ştiinţă liberală,prin aceea că a cercetat teoremele în mod raţional, abstract,a excelat în construirea figurilor cosmosului, a creat teoria numerelor figurative, intuitive, sub care căuta relaţii conceptuale. Urmaşii săi "au conferit matematicii acel caracter de ştiinţă prin excelenţă care de atunci nu i-a mai fost contestat niciodată"[5].

Eforturile acestor filosofi-savanţi au îndreptate spre cucerirea universalului şi necesarului atît de importante pentru ştiinţă.

Demonstraţia raţională preconizată de pitagoricieni era, într-un fel,şi o demonstraţie "intuitivă", "reprezentativă", "figurativă", pentru că şi ştiinţa lor, arithmo-geometria, era o aritmetică geometrică. Pentru a înţelege aceasta să examinăm teoria lor despre numerele figurative,

teorie care a dăinuit în matematică pînă la Fermat şi Pascal.

Pitagora sesizează relaţia dintre număr şi întindere, de aceea el reprezintă orice număr prin tot atîtea puncte cîte unităţi are numărul respectiv; punctele respective sînt astfel ordonate geometric obţinîndu-se numere triunghice, patratice, dreptunghiulare etc. numerele 4 şi 9 nu sînt, de fapt, decît patrate dispuse astfel:

şi care evidenţiază formula modernă generală $(a+1)^2=a^2+a+(a+1)$. Această teorie este baza arithmo-geometriei lor, ştiinţă şi tehnică, pe jumătate aritmetică, pe jumătate geometrică. Prin aceasta, caracterul raţional-deductiv al ştiinţei matematice era definitiv stabilit. "Le mathématicien ne se sont sert des ses sens que tout a fait au debout de la science ou quand il compte des objete"[6].

Teoria numerelor figurative, îndeosebi a numărului par (cu excepţia diadei) a fost transmisă de Euclid în Cartea a X-a a Elementelor, fiind identificată de filosofii ulterieri, mai ales Platon şi Aristotel cu însăşi ştiinţa aritmeticii pitagoriciene.

Matematicienii pitagoricieni au mai studiat 11 medietăţi posibile. Ei au definit medietatea ἡ μεσότης , ca o înşiruire de trei termeni în care doi termeni, precum şi două dintre diferenţele lor, stau în raporturi egale. Primii pitagoticieni au studiat trei genuri de medietăţi (aritmetică, geometrică şi muzicală sau armonică); alte trei feluri au fost cercetate de Euclid, iar celelalte de neopitagoricienii de mai tîrziu.

<u>Medietatea muzicală</u> se caracterizează prin aceea că termenul mediu este mai mic decît prima extremă şi mai mare

decît a treia, ca în cazul şirului 6,4,3 în care 4-3 este treimea lui 3, la fel cum 6-4 este treimea lui 6; ea respectă următoarea formulă generală: $\frac{a-b}{b-c} = \frac{a}{c}$.

Medietatea aritmetică, după cum arată Archytas, se caracterizează prin egalitatea diferenţelor termenilor succesivi ai triadei, a-b=b-c, conform formulei generale $\frac{a-b}{b-c} = \frac{a}{a}$. Cea geometrică se bazează pe următoarea formulă: $\frac{a-b}{b-c} = \frac{a}{b}$, de unde rezultă că primul termen al triadei se comportă faţă de al doilea,ca acesta faţă de al treilea adică $\frac{a}{b} = \frac{b}{c}$. Putem constata cum prin aceste teorii, geometria oferă aritmeticii supertul intuitiv al vizibilului iar aritmetica garanta geometriei exactitatea calculului, fundamentînd-o astfel pe demonstraţii riguroase.

Orice figură geometrică construită corect are o dublă funcţie fiind, totodată, atît o demonstraţie propriu-zisă cît şi o demonstraţie vizibilă; ea satisface atît cerinţele demonstraţiei abstracte cît şi ale vizibilului intuitiv. Geometria greacă se baza pe o intuiţie de tip figurativ, deosebită de cea aritmetică. "Or la transformation géométrique est beaucoup plus singulière, spécifique et intuitive que les transformations algebriques,dont a pu faire, à la limite, un pur et simple mécanique"[7].

Este sigur că alte noţiuni precum cele de linie,punct, dreaptă, poate chiar şi cea de unghi, aparţin tot pitagoricienilor, deoarece ele nu sînt folosite în matematica babiloniană, fiind totuşi frecvent folosite în matematica greacă din secolul al IV-lea î.e.n.

Ceea ce a constituit faima lui Pitagora în geometrie

a fost teorema care-i poartă numele; aceasta nu prin valoarea demonstraţiei pe care o face el, cît prin consecinţele ce le-a avut asupra teoriei iraţionalelor. Într-adevăr, demonstraţia lui Pitagora este mai curînd o "monstation", o "evidenţă care se vede" decît o demonstraţie propriu-zis abstractă, fapt pentru care unii istorici ai ştiinţei o apropie de aceea dată de matematicianul chinez Ciao Tun Ting. Dar ea a avut o însemnătate filosofică extraordinară.

Platon ne spune în dialogul Menon (82-85), că într-un triunghi dreptunghic isoscel diagonala şi latura lui sînt incomensurabile, adică ele nu pot primi o măsură comună. Raportul lor este un iraţional inexprimabil. Demonstraţia aceasta este făcută conform modelului eleat folosit de Zenon - prin reducere la absurd, pornindu-se de la antinomia par-impar. Dacă am admite că raportul este comensurabil ar însemna să admitem că un număr impar este egal cu unul par, ceea ce e absurd.

Această descoperire submina filosofia pitagoriciană însăşi care susţinea că totul poate fi exprimat prin număr. Se demonstra acum existenţa a ceva inexprimabil prin lógos, de ex. media geometrică a segmentelor 2 şi 1. Este şi motivul pentru care Archytas va fi tăinuit această descoperire, el fiind adept al filosofiei lui Pitagora. Aceste incomensurabile sînt obiecte noetice prin care gîndirea se gîndeşte pe sine. Segmentul incomensurabil este a-logós, fără lógos, fără raport, este iraţional. El are o situaţie paradoxală: un obiect care ar avea conştiinţă de sine şi care pentru aceasta se confundă cu subiectul. El reprezintă de fapt unitatea a două stări de conştiinţă opuse: una, în sine, un

fel de conştiinţă spontană ce nu se autoştie,"Bewust-sein, a-fi-în-stare-ştiută" dar fără conştiinţa de sine şi, o stare, pentru-sine, proprie conştiinţei ce se autoştie, Selbst-bewust-sein. Aceasta înseamnă că, atunci cînd mintea gîndeşte obiecte matematice pur noetice de genul inexprimabilelor, ele însele se autogîndesc. Prima demonstraţie a lor s-a făcut prin ceea ce se numeşte algoritmul lui Euclid, antanairesis, adică scăderea mutuală a diagonalei şi laturii patratului şi pentagonului regulat; operaţia aceasta n-are sfîrşit, admiţîndu-se că dreapta este divizibilă indefinit. Nu se va ajunge deci niciodată la cel mai mic pentagon sau la cea mai mică pentagramă, aşa cum nici Achile nu va ajunge vreodată broasca ţestoasă căreia i-a dat un mic avans iniţial. Această descoperire aparţine lui Hippases din Metapont şi ea a produs, cum spune Platon în Epinemis (990 A) uimire cutremurătoare între matematicienii şi filosofii de atunci. Matematica greacă demonstra filosofiei greceşti că şi iraţionalul este ci nu numai raţionalul şi finitul, cum spusese Parmenide. Era ceva uimitor pentru ei, să admită că există ceva care nu ar putea fi măsurat cu nici o unitate, oricît de mică. Legenda spune chiar că imprudentul care ar fi divulgat demonstraţia lui Hippasses (poate chiar el însuşi ?!) ar fi murit, în mod misterios, într-un naufragiu. Acelaşi lucru ni-l transmite şi Pappus (sec.III.e.n.) în Comentariile cărţii a X-a a Elementelor lui Euclid. Ceea ce este iraţional, fără formă armonioasă în lume, trebuie să rămînă necunoscut, ascuns pentru că odată cunoscut dăunează purificării morale a sufletului. Vedem cum, unul din preceptele fundamentale

ale filosofiei pitagoriciene şi-a pus în mod pedepsitor puterea asupra cunoaşterii. Este adevărat că, după un timp, algeritmul euclidian a fost acceptat dîndu-i-se chiar şi o definiţie nominală. In orice caz, după un secol, Aristotel (Metafizica, 183 a,14) considera iraţionalul ca ceva obişnuit în domeniul gîndirii filosofice.

Platon ne informează în dialogul Teetet, prin gura lui Teetet însuşi, că matematicianul Theodoros ştia să demonstreze mai multe specii de iraţionale; laturile pătratelor cu ariile pe rînd egale cu numerele întregi nepătratice între 3 şi 17 (deci fără 4, 9, 16) sînt toate incomensurabile cu unitatea. Această descoperire a contribuit în primul rînd, la căderea în desuetudine a filosofiei pitagoriciene, pentru că arăta că nu toate lucrurile sînt numere.

In al doilea rînd, are loc accentuarea tendinţei de geometrizare a matematicii, îndeosebi a aritmeticii. Matematicienii ajung la concluzia, că tot ceea ce aparţine aritmeticii poate fi exprimat în limbajul geometriei dar nu şi invers. Pînă la descoperirea lui Hipparos din Metapont, suverană era convingerea că oricărui raport numeric îi corespunde o pereche de segmente cu acelaşi raport şi invers oricărei perechi de segmente îi corespunde un raport de numere; deci izomorfismul celor două universuri de numere şi segmente.

Demonstrarea incomensurabilităţii a răsturnat acest principiu şi a arătat că nu oricărei perechi de segmente îi corespunde un raport numeric. In al treilea rînd, prin această teorie, iraţionalul va fi acceptat cu drepturi

deplină în ştiinţă. Criteriul unic şi general este cel al iraţionalităţii infinitezimale.

Finitismul constructivist care presupunea intuiţia numărului natural şi a operaţiilor finite cu acesta, bază filosofică a matematicii de pînă atunci, este înlocuit cu intuiţia dreptei infinit divizibile. Se pare că spiritualitatea greacă era pe cale de a se scinda în urma acestui şoc neaşteptat. Practicienii, cei care aplicau matematicile la nevoile practice, arhitecţii, arpenterii se limitau la aproximări. Teoreticienii puri au continuat studiile iraţionalelor, studii din care, o parte va duce la sinteza din Cartea a X-a a Elementelor iar alta la Aritmetica lui Diofant.

Totodată, nu trebuie uitate argumentele lui Zenon eleatul împotriva infinitului în act. Acestea, dintre care cel mai cunoscut este Achile şi broasca ţestoasă, arătau că nu se poate pune semnul egal între un segment dat şi o succesiune nesfîrşită ce converge către acest segment. Aporia amintită arată că A şi B se vor afla veşnic la capetele opuse ale aceluiaşi segment D. Paradoxul acesta, despre care vulgul poate crede că e un paralogism (un raţionament afectat de o eroare formală) este foarte corect şi el apare dacă cerem lui B să nu se oprească niciodată iar A să avanseze mereu. Cu alte cuvinte, dîndu-se dinainte un segment ε oricît de scurt, dar mai mare ca zero, $\varepsilon > 0$, să se găsească un număr natural ν , astfel că după ν paşi distanţa $\Delta(\nu)$ dintre A şi B să fie mai mică decît lungimea lui ε dar să rămînă totuşi diferită de zero (adică mai mare); astfel, $\varepsilon > \Delta(\nu) > 0$ pentru un ν suficient de mare cînd ε este dinainte dat. B <u>nu are voie să se oprească</u> , iar A <u>trebuie</u>

să se oprească la o distanţă finită, $\Delta(\nu)<\varepsilon$, de B. Pentru că $\Delta(\nu)$ tinde către zero, A se apropie indefinit de B. In aceste condiţii întrecerea continuă şi ea va continua o întreagă eternitate, iar incidenţa dintre A şi B nu se va produce niciodată, în pofida tuturor sceptici1or sau ciniciler care au crezut sau vor crede contrariul.

Incidenţa nu se va produce nicicînd, pentru că mişcarea din fabula lui Zenon nu e decît o mişcare neetică, iar dincolo de toate punctele $x(\nu)$ situate la distanţe finite progresiv de mari, nu este un sfîrşit al nesfîrşitului; dreapta este deci indefinit divizibilă. Paradoxul consfinţeşte eşecul total al empiriei căreia i se interzice astfel intrarea în ştiinţa matematicii unde domneşte suverană, raţiunea şi demonstraţia logică. Chiar dacă o empirie ultrafină ar permite să distingem că pînă la o scurtime de $1/10^{n}$ a distanţei dintre A şi B mai există puncte, totuşi dincolo de această limită empiria, oricît de rafinată, cedează; numărăm numere oricît de mari dar nu putem număra infinitul.

Zenon, asimila, desigur, punctele de pe dreaptă cu numerale discrete pitagoriciene. Discontinuitatea pitagoriciană a numeralor - lucruri este teza contrară din aporia lui Zenon care nu trebuia admisă, căci se ajunge la absurd.

A presupune "o mărime formată din puncte înseamnă să admiţi că între cele două puncte este altă mărime formată din alte puncte şi aşa la infinit"[8].

Toate şcolile filosofice greceşti au admis teza indivizibilităţii unităţii absolute μονάς , unitate neetică opusă celei relative, ἡ ν. Unitatea absolută nu este număr, n-are părţi, nici elemente. Numărul este definit ca

e mulţime arbitrară de unităţi dar unitatea nu e număr şi deci nu e divizibilă. Dacă ar fi divizibilă în ν părţi, ar fi e mulţime şi atunci, e parte, a ν -a parte, fiind ν' am avea $\nu.\nu'=1$. Dar nu e aşa, căci dacă ar fi aşa, ar fi să acceptăm absurdul.

Pentru a evita absurdul de care este ameninţată această teoremă de imposibilitate, matematicienii perioadei de care ne ocupăm, n-au folosit noţiunea de fracţie numerică ci aceea de raport a două numere. Unitatea este principiul absolut care generează toate numerele, ea însăşi fiind negenerabilă. Orice număr ν poate fi creat prin autoreproducerea unităţii, procedîndu-se cu ajutorul recurenţei. Reţinem că matematicienii pitagoricieni au observat mult înaintea lui Cantor (1880) una din proprietăţile esenţiale ale numerelor, aceea de a fi e mulţime bine ordonată. Ca atare, cunoscîndu-se legea proprie de formare a numerelor se poate deduce din pithame (numere mici, fundamentale) alte numere imediat superioare acestora şi asemănătoare, astfel încît nu mai e necesar ca seria să continue. Această tehnică se aplică numai numerelor prime şi perfecte.

Ideea lor, că unitatea nu e număr, deşi numărul e o mulţime de unităţi, este foarte exactă din punct de vedere logic. Această idee a reapărut în matematica contemporană sub forma distincţiei dintre elementul unic şi mulţimea compusă din el. Aceasta înseamnă că matematicienii consideră şi azi, ca şi cei greci, că în fond, unitatea nu e număr, deşi elementul unic (care e un număr) este o mulţime improprie. Mai tîrziu, cam prin sec.V î.e.n. sau IV î.e.n., Eudox sau chiar Euclid - după unii autori, un matematician al cărui nume a rămas necunoscut, - va elabora o teorie nouă prin care încearcă o depăşire a aporiilor lui Zenon şi a dificultăţilor legate

de descoperirea iraționalelor. Pitagora dintre cei trei matematicieni citați, ar putea fi considerat un precursor al lui Dedekind. Descoperirea, cunoscută sub numele de axioma Eudox-Arhimede "taie" în două clase universul numerelor raționale. "Tăietura" presupune un punct dinainte considerat, așa cum reiese din formula $A > \nu \cdot B$, în care A și B sînt două mărimi ce pot sta într-un raport numai dacă există un număr ν, astfel că cea mai mică dintre ele luată de ν ori să o întrecă pe cea mai mare. Prin aceasta, Eudox "taie", suprimă, de fapt, distincția dintre segmente comensurabile și incomensurabile, înfăptuind în geometrie ceea ce nu voiseră să admită pitagoricienii în aritmetică - înlăturarea fricii de paradox. Deoarece mișcarea pe care o combătea Zenon este aparentă, ea nu există; matematica n-are nevoie de mișcare ci de nemișcare.

Sprijinindu-se, cel mai adesea pe filosofia pitagoriciană și eleată, matematica greacă de la Tales pînă la apariția elementelor lui Euclid au impus cerința de a convinge prin demonstrație; trebuie să se creadă <u>astfel</u> pentru că <u>altfel</u> se ajunge la absurd. Simpla evidență, deși nu este îndepărtată nu mai era suficientă. În paranteză fie spus, însuși titlul lucrării lui Euclid, Στοιχεῖα sugerează această accentuare centimă a exigenței demonstrative, raționale, în matematica greacă. Într-adevăr, cuvîntul Στοιχεῖον, tradus de obicei prin element, înseamnă de fapt, ceea ce are un loc bine ordonat într-o succesiune și poartă ideea de ordine în care niște termeni se implică strict unii pe alții.

... După cum spuneam Eudem urmîndu-l pe Proclos, nu numai Euclid ar fi alcătuit astfel de Elemente ci şi alţii, precum Leon, Theudios din Magnesia şi încă mulţi alţii. La aceasta din urmă se şi referă de altfel, Aristotel cînd ne informează despre matematică. Aceasta nu poate decît să confirme cele spuse mai sus în privinţa faptul existenţei exigenţei logic-demonstrative, ca o caracteristică a întregii cugetări matematice greceşti. Cu toate acestea, valoarea intuiţiei vizuale a fost şi ea păstrată. Însuşi Euclid spune că, axiom demonstraţi trebuie să satisfacă şi raţiunea iar să ne şi impună ochilor. Să ne amintim că pitagoricienii au considerat numărul figurat, ca un fel de forţă ce se distribuie ordonat în spaţiu.

Matematicienii greci au descoperit pentru prima dată vocaţia filosofică a ştiinţei matematice; această ştiinţă mai ales, în afară de aplicaţia practică la calculele tehnice, e alta, interioară, mult mai importantă, cea theoretică, contemplativ-filosofică. Prin această funcţie, ce va fi preţuită mai ales de Platon, matematica ajută gîndirii să devină propriul ei obiect de cunoaştere, întîlnindu-se astfel cu filosofia în exerciţiul liber al cunoaşterii raţionale a lumii. La acest fel înţelegem mai bine cum matematica greacă a fost în acord cu filosofia de atunci, în a considera existenţa ca unitate, μονάς, ca un plenum indivizibil, nemişcat. ἀτρεμές, negenerat, ἀγένετον şi continuu συνεχής, care pur şi simplu este şi nu poate să nu fie.

N O T E

1) L.Brunschwicg, Les étapes de la philosophie mathématique, Paris, Librairie Félix Alcan, 1922, p.VI.

2) Emile Bréhier, Histoire de la philosophie, Tome premier, l'antiquité et le Moyen Age, I.Introduction-Période Hellénique, Librairie Felix Alcan, Paris, 1935, p.52. Noi dăm termenului mistic sensul de entusiasm, cutremurare.

3) Cf.Henri Berr, En Marge de l'Histoire Universelle, I, La Renaissance du Livre, Paris, 1934, p.284.

4) Stiința antică și medievală de la origini la 1450, vol.I, publicată sub conducerea lui René Taton, Edit.Științifică, București, 1970, p.228.

5) Ibidem, p.229.

6) Ph.Chaslin, Quelques mots sur la psychologie de la mathématique pure, in Journal de Psychologie normale et pathologique, XIX-e année, 1922, p.691.

7) Abel Rey, Les Mathématiques en Grèce au milieu du V-siècle, Paris, Hermann et C-ie, 1935, p.56.

8) Frag.1,3, dans Diels K. Die Vorsokratiker; cf. Emile Bréhier, op.cit., p.66. nota 1.

HERMENEUTICA UNOR TERMENI FILOSOFICI GRECEȘTI IN OPERA LUI MARTIN HEIDEGGER

de Tudor GHIDEANU

Integrat încă de depline temeiuri direcţiilei existenţialiste a filosofiei contemporane, Martin Heidegger rămîne, totuşi, un filosof al fiinţei, "cel mai filosof dintre filosofii" timpului nostru - cum s-a afirmat.

Factura aparte a viziunii despre lume - pe care a înălţat-o singuratecul din Munţii Pădurea Neagră - ar putea fi explicată pornind de la temele originare ale acestei gîndiri, teme omologate sau de preferinţă, preluate din viziunea medievală a unui Jacob Boehme şi a lui Meister Eckhart. Alături de originea necontestată de acest filosof, trebuie remarcată la Heidegger o înclinaţie devreme manifestată, care îl apropie de Friedrich Nietzsche: preocuparea pentru logica noţiunilor - lucrarea sa de doctorat tratează despre teoria categoriilor la Duns Scott - şi pentru etimologii, în spaţiul limbilor vechi, în special limba greacă. In această pasiune pentru limba greacă îşi are isvorul şi metoda hermeneutică heideggeriană, în care se simte influenţa procedeelor gnostice.

Se va vedea că nu întîmplător filosofia lui Heidegger este fundată pe esenţiala distincţie dintre fiinţă şi fiind, numită de filosof diferenţa ontologică. Incontestabil, sensul final al acestei diferenţe este interogaţia asupra raportului dintre fiinţă şi gîndire, dintre Sein şi Dasein (uman.)

Acest raport a fost urmărit, într-o primă fază, pe linia de ascensiune de la finitudine umană (Dasein) către Ființă. Aici s-a vorbit despre Grijă, Timp, Istorie, Ustensilitate, Inautenticitate etc. Apoi dualitatea ființă-fiind înțeleasă ca un co-raport funciarmente originar și original, a fost numită Deschidere a Deschisului, dialectică ce nu are, aparent, nimic comun cu raportul dintre spiritul obiectiv și spiritul subiectiv, susținut de Hegel, sau cu alte astfel de dualități din filosofiile anterioare.

Opera lui Heidegger este vastă și dintre cele mai dificile pentru înțelegere, deoarece acest gînditor a dorit să depășească toate metafizicile, toate filosofiile interesate de fiind, de acest particular al lui a fi care este totodată un participiu, dar și un substantiv. Depășirea heideggeriană trebuia să fie ontologia în adevăratul înțeles al cuvîntului teoria ființei, pe care cugetătorul german o descoperă ca existență în germene la filosofii presocratici, mai ales la Heraclit și Parmenide.

Din ampla trimitere a filosofului german către expresiile gîndirii aurorale a grecilor, vom alege trei cursuri din anii 1943, 1944, publicate tîrziu - cu cîțiva ani înaintea morții filosofului -, volumul Eseuri și conferințe (trad.fr.de André Préau și prefață de Jean Beaufret). Este vorba despre Logos, Moira și Alèthéia.

Textul despre Logos pleacă de la fragmentul 50 din Heraclit (cf.H.Diels): "Este lung, drumul cel mai necesar pentru gîndirea noastră. El conduce către acest Simplu care rămîne ceea ce trebuie să gîndim sub numele de λόγος", scrie Heidegger.

El decide că în faţa oricărui fragment al Obscurului din Efes, atitudinea chemată mai întîi este interogaţia. Fragmentul 50 are următoarea rostire:

εἰ οὐκ ἐμοῦ ἀλλὰ τοῦ λόγου ἀκούσαντας ὁμολογεῖν σοφόν ἐστιν Ἓν Πάντα

tradus obişnuit:

Dacă acesta nu sînt eu, ci Sensul, pe care voi l-aţi auzit (înţeles), este înţelept atunci de a spune în acelaşi sens: Totul este Un (Snell)

Sentenţa vorbeşte despre acuein (a înţelege şi a fi auzit), despre omologein (a spune acelaşi lucru), despre Logos, cuvînt şi lucruzis, despre ego, gînditorul însuşi, ca vorbitor (legon). Heraclit consideră, aici, un a auzi (entendre) şi un a spune. El enunţă ceea ce zice Logos-ul: Ἓν Πάντα

. Un este Tot.

Deşi aparent definitiv inteligibilă, sentenţa lui Heraclit rămîne grea de întrebări pentru intelectul nostru de astăzi, chiar dacă lui, sensul trebuie că-i apărea dintr-odată.

Pentru a desluşi alte enigme, este necesară desluşirea enigmei lui Logos, a lui Leghein".

Din antichitate şi pînă în timpul nostru, Logos-ul lui Heraclit a fost interpretat în chip felurit: ca ratio, ca verbum, ca lege a lumii, ca ceva ce este "logic" şi ca necesitate a gîndirii, ca sensul, ca raţiunea.

Heidegger alege alt drum. Ceea ce este Logos-ul noi aflăm în Leghein care înseamnă "a spune" şi "a vorbi". Logos este totodată leghein, "a enunţa" şi legomenon "ceea ce este enunţat". Dar - (şi, de aici începe, de fapt, her-

acelei fundamentale Deschideri a Deschisului, conceptul de Lógos va fi organic legat de conceptele Moîra (Destin) şi Alètheia (nonascunsul) - într-o deloc contradictorie chemare împreună a lui Heraclit şi Parmenide. "Ceea ce leghein are la inimă atunci cînd el lasă a fi - întins - împreună - în faţă, este ca ceea ce este în faţa noastră, să fie adăpost în non-ascuns". Asta înseamnă, în fond, prezenţa, în non-ocultare, a ceva ce este întins - în faţă. Devine, oarecum limpede faptul că numai leghein le poate pune pe toate împreună în faţa sa, putîndu-le face deci prezente în adevăratul înţeles al cuvîntului, şi putîndu-le totodată păstra.

De aici, este relativ mai uşor să înţelegem cum s-a putut ca de la sensul propriu al lui leghein = a întinde să se ajungă la înţelesul a zice, a vorbi. Pentru că, numai în acest loc al prezenţei, fiinţa limbajului, zicerea şi discursul se pot articula. Aici, în dezvăluirea ascunsului, în trecerea sa în non-ascunsul este prezenţa lucrului prezent, adică fiinţa fiindului.

Iată, aşadar, reunite conceptele fundamentale ale viziunii ontologice a lui Heidegger. Vorbirea limbajului se produce începînd de la non-ascunderea lucrurilor prezente şi se determină ca "a lăsa-întins-împreună-în faţa", conform faptului că lucrul prezent este întins înaintea noastră. Logosul aduce ceea ce apare să se arate din sine însuşi, să se facă văzut în lumină (Cf. Sein und Zeit, § 7 B).

Mai departe, filosoful aduce pe aceeaşi schemă de analiză dualitatea necesară dintre a zice şi a auzi, revelîndu-se faptul că a auzi (înţelege) înseamnă înainte de

toate <u>a te reculege</u> şi <u>a asculta</u>. "Poate auzi (şi înţelege) numai cel care poate asculta".

Nimic specific lingvistului, psihologului sau biologului în aceste analize. Şi aceasta în chip deliberat, pentru că Martin Heidegger, urcat în abstracţia cea mai înaltă a ontologiei sale, afirmă: "Sîntem cu adevărat numai urechi, atunci cînd reculegerea noastră se transportă, pură, în puterea noastră de a asculta, cînd a uitat complet urechile şi simpla impresie a sunetelor... Noi am auzit (înţeles), cînd <u>facem</u> parte din ceea ce ne este opus". A spune lucrul zis este <u>Leghein</u>.," adică a lăsa-întins-împreună-în faţa".

<u>Leghein</u> pune <u>unul</u> ca fiind <u>acelaşi</u> sau, pune <u>unul şi acelaşi</u> (ὁμόν-ul) în care caz, de fapt <u>leghein</u> este <u>omeleghein</u> prin care veritabila <u>auzire înţelegătoare</u> îşi desfăşoară fiinţa.

De aici, Heidegger scoate pe ὅλος= <u>întindere</u>, <u>punerea</u> = a lăsa în poziţia sa - ceea ce este tot una cu faptul pur al <u>reculegerii</u>, al <u>adunării împreună</u>, al <u>întinderii</u>. <u>Legosul este adunarea împreună originală a reculegerii iniţiale începînd de la punerea iniţială</u>. ὅλόγος este: <u>Punerea reculegîndă</u> şi nimic mai mult.

Heidegger nu neagă nota de arbitrar a unei astfel de interpretări, dar faptul că în fragmentul analizat, Heraclit, începe negînd: οὐκ ἐμοῦ, "aceasta nu sînt eu", îi relevă filosofului că Heraclit începe prin înlăturarea unei auditii care nu s-ar înfăptui decît pentru plăcerea urechilor: "Eu eu sînt acela pe care trebuie să-l ascultaţi, ci...", spune sentinţa, şi se centrează pe ἀλλά τοῦ Λόγου. Deci modul auzirii

veritabile se determină începînd din Logos. Logosul numit nu poate fi un oarecare lucru printre lucruri. Auzirea lui de către muritori este necesară, nu întîmplătoare. Trebuie ca ei să fi auzit deja Logosul cu o auzire care nu înseamnă altceva decît a aparţine Logosului. Veritabila auzire (înţelegătoare) a muritorilor este într-un fel acelaşi lucru cu Logosul.

Observăm cu uşurinţă că Heidegger desfăşoară aici ontologia sa inedită, adică ideea comunităţii şi unităţii originare de sens dintre fiindul uman (Dasein) şi fiinţă (Sein). Fără o astfel de presupoziţie nu ar mai avea înţeles ideea definitorie despre Deschiderea deschisului (Die Offenheit des Offenen) pe care Rilke în Elegia a VIII-a din Duino o prezintă:

Cu toţi ochii vede ceea ce-i creat
Deschisul. Numai ochii noştri sînt
parcă întorşi...
(Mit allen Augen sieht die Kreatur
das Offene. Nur unsere Augen sind
wie umgekehrt...)

Considerînd şi celelalte cuvinte din textul heraclitean, cuvinte-enigmă, Heidegger ajunge la interpretarea expresiei Sòfon èstin prin gîndul: "este conform destinului faptul că atitudinea este bine dispusă", în loc de simplul: "este înţelept".

Printr-o astfel de interpretare, ultimul rînd al fragmentului heraclitean: ὁμολογεῖν σοφὸν ἐστιν ἓν πάντα este tradus: "ceva bine dispus se produce, pentru atîta cît: Un Tot".

Şi aici Heidegger intervine spunînd că, de fapt, în

hen panta einai ultimul cuvînt (einai) este o corecţie pentru eidenai (a fi văzut). De asemenea, pentru el, hen şi panta cu valoare fără legătură verbală între ele.

In planul hermeneutic, fragmentul lui Heraclit deschide posibilitatea a două interpretări: - una obişnuită: este înţelept de a asculta cuvîntul Logosului şi de a fi atenţi la înţelesul a ceea ce el spune, zepe'ind ceea ce am auzit sub forma: Totul este Unul;

Interpretarea heideggeriană: hen Panta nu este ceea ce Logosul anunţă ca vorbă şi ce dă auzirii ca sens. Hen Panta nu este ceea ce Logosul declară, ci spune în ce chip Logosul îşi desfăşoară fiinţa sa. Hen este Unul-Unic în sens de ceea ce uneşte. El uneşte împreunînd. Împreunează reculegînd şi lăsînd - întins în faţă, a se întinde - în faţa, ca atare şi în ansamblul său. Unul-Unic uneşte ca Punere reculegătoare. Această Unire care reculege şi adună împreună în ea Unificatorul, se manifestă în modul că Unirea este aceet Un şi, ca atare, Unicul. Hen Panta anunţat în sentinţa heracliteană este un simplu semn, dîndu-ne a înţelege (auzind) ce este Logosul.

Singurul răspuns pertinent la întrebarea ce este Logosul, este ὁ λόγος λέγει. El lasă - întins - împreună - în faţa. Ce? Totul (Panta). Legat cu o altă sentinţă B7, gîndul acesta apare întemeiat: Εἰ πάντα τὰ ὄντα "Dacă tot, lucrurile prezente..."

Repunînd în valoare, pentru Logos, ideea prezenţei, a non-ascunderii, a punerii la adăpost etc., Heidegger defineşte fiinţa-prezentă pe aceea care odată apărută, să dureze în non-ascuns. Logosul dezvăluie lucrul prezent în

prezenţa sa.

Dar dezvăluirea este Ἀλήθεια. Aceasta şi Logosul sînt unul şi acelaşi lucru. Leghein-ul lasă alatea (ἀληθές) non-ascunsul să se întindă - în faţa, ca non-ascuns (B.112). Orice dezvăluire scoate lucrul prezent din ocultare. Dezvăluirea are nevoie de ascundere (ocultare). "Ἀ-λήθεια repune în λήθη, scoate în ea, pune în faţă ceea ce prin ea este menţinut retras. Logosul este în el însuşi totodată dezvăluire şi voalare (ascundere). El este Aletcia".

Heidegger insistă asupra dialecticii contradictorii, a unităţii funciare dintre non-ocultare şi ocultare. "Natura logos-ului, a Punerii care reculege, este de a fi totodată dezvăluindă şi mascîndă. De asemenea, dacă Hen Panta (Un Tot) spune ca este Logosul, Logosul spune cum Hen Panta îşi desfăşoară fiinţa. Ambele sînt unul şi acelaşi lucru.

Luînd în atenţie şi fragmente ca B 32, [ἓν τὸ Σοφὸν μοῦνον] ("Un Unicul, Totul unificator, este singur Bine-dispusul") şi B 64 [Τὰ δὲ Πάντα οἰακίζει Κεραυνός]

(Dar toate lucrurile (prezente),
luminа le guvernează
conducîndu-le la prezenţă),

Heidegger nu face altceva decît să ne dea cîte alte şi alte exprimări pentru aceeaşi entitate centrală a filosofiei sale care este Fiinţa. El distinge, adesea, aspectul religios al tuturor acestor sensuri, aspect prezent la Heraclit însuşi, cînd în B 32 scrie: ἓν τὸ Σοφὸν μοῦνον λέγεσθαι οὐκ ἐθέλει καὶ ἐθέλει Ζηνὸς ὄνομα

Unul, unicul Înţelept nu vrea
şi vrea totuşi să fie numit cu
numele de Zeus

(Diels - Kranz)

Cu această ocazie, conceptul de Moîra (destin) se face prezent, căci Unul adună totul în Destin.

Convingerea filosofului german este că grecii logiau în însăşi fiinţa limbajului, dar ei nu au gîndit la acest fapt niciodată, nici chiar însuşi Heraclit. Ei nu au gîndit fiinţa limbajului, plecînd direct de la fiinţa fiinţei.

Vom putea să vedem cu adevărat lumina şi luminarea ei numai dacă intrăm în zbuciumul şi frămîntarea fiinţei însăşi. Trebuie să veghem ca gîndirea noastră să facă mai mult decît să alerge după ea cu ochii închişi - ne spune filosoful german.

In origine, "fiinţă" înseamnă "prezenţă" iar "prezenţă" înseamnă a se pro-duce şi a dura în non-ascundere.

Din Parmenide, din poemul didactic al acestuia, pe Heidegger îl preocupă fragmentul VIII, 34-41, a cărui lectură este menită să repună în adevăraţii termenii problema filosofiei occidentale a raportului dintre gîndire şi fiinţă:

Căci acelaşi lucru sînt gîndire şi fiinţă

(Τὸ γαρ αὐτὸ νοεῖν ἐστιν τε καὶ εἶναι)

Intregul text al fragmentului în traducerea W.Kranz sună: "A gîndi şi gîndul că Este este sînt acelaşi lucru; căci fără fiind, în care el rezidă ca lucru enunţat, tu n-ai putea găsi gîndirea. Desigur, nu există nimic, sau nu va exista nimic, în afară de fiind, pentru că Moîra i-a impus să fie un tot, şi imobil. Nu va fi deci decît un nume tot ceea ce muritorii au fixat astfel, convinşi că era adevărat: a de-

veni ca şi a pieri, a fi ca şi a nu fi, a schimba locul ca şi a trece de la o culoare strălucitoare la o alta".

Împotriva tuturor interpretărilor anterioare ale acestui text, Heidegger cere se plecăm nu de la gîndire, ci de la fiinţă. Important, sub aspectul metodei, este "de a aduce la o spunere tăcerea gîndirii antice".

Dualitatea - princeps a filosofiei lui Heidegger se propune sub un alt nume ca Pliul (îndoitura) dintre fiinţă şi fiind. Numai aici, în acest loc ontologic, fiindul, ἐόν. -ul poate să apară şi să fie gîndit. Este nevoie de o depliere a Indoiturii.

Luînd în consideraţie şi fragmentul III din poemul parmenidian, Heidegger dezvăluie sensul unui alt cuvînt-enigmă (τὸ αὐτὸ), care înseamnă acelaşi şi nicidecum identicul. Fragmentul III zice: "Acelaşi într-adevăr este a lua-în-atenţia-sa" şi de asemenea a fi-prezent (lucruri prezente), iar fragmentul VIII, 34 zice: "Acelaşi este a lua-în-atenţia-sa şi (aceasta) în drum către care a-l percepe atent". Momentul interpretat permite filosofului să ne arate că ceea ce Heraclit numeşte Logos ca "a lăsa-întins-în faţa", la Parmenide este Fasis (zicerea ca ceea ce "face-să-apară" care cheamă şi reclamă). Totodată, şi Parmenide vorbeşte despre Alètheia (dezvăluirea,non-ocultarea) în depliersa Indoiturii. La el este chiar o zeiţă. In Poemul didactic el spune că ascultînd (numai), zice ceea ce el a gîndit.

Fragmentul 22 • şi sq.:

Şi zeiţa,privind în viitor,mă primi favorabil,în mîna sa
Ea îmi luă mîna dreaptă şi îmi zice astfel cuvîntul cîntînd
pentru mine.

Or, ceea ce i se oferă este <u>acelaşi</u>-ul (τὸ αὐτὸ), Deci numai sub acest aspect gîndirea aparţine fiinţei pentru că prezenţa nu se poate ţine în afara lui ἐόν.

Dar <u>teza t</u>uror tezelor lui Parmenide, după Heidegger, este cea din VIII, 37 şi sq.

"... pentru că Moîra i-a impus

(fiindului) să fie un Tot şi imobil" (W. Kranz)

Parmenide vorbeşte de <u>eon</u>, de prezenţă (a lucrurilor prezente), de Indoitură, dar niciodecum de "fiind". El numeşte Moîra, atribuirea, care acordînd repartizează şi care, astfel, deschide Pliul, Indoitura. Atribuirea dispensează Pliul, ea îl pedepseşte, îi face dar. Ea este dispensarea (<u>Schickung</u>) în ea însăşi reculeasă şi astfel depliantă, care permite prezenţa ca prezenţă a lucrurilor prezente în apariţie.

Dispensarea conţine retras Pliul ca atare şi mai mult chiar deplierea sa. Fiinţa Ini <u>Alètheia</u> rămîne mascată, vealată. Vizibilitatea, pe care ea o acordă, face să emarge prezenţa lucrurilor prezente ca <u>aspect</u> (eidos) şi ca <u>vedere</u> (idea). Aici, Heidegger precizează că iluminarea raţiunii presupune deja dezvăluirea Pliului. Iată aspectul fundamental ontologic al filosofiei lui Heidegger care pune în plan secund, mereu, raţionalitatea umană faţă de Indoitură. O istorie a fiinţei, după filosoful german, nu poate fi înţeleasă decît după înţelegerea şi acceptarea Pliului: fiinţă-fiind. <u>Deschiderea deschisului</u>. Marele merit al lui Parmenide ar consta tocmai în intuirea lui <u>acelaşi</u> (τὸ αὐτὸ) în acest loc al <u>dispensării pliului</u>. Dialogul cu o astfel de veche gîndire păstrează putinţa unei reale <u>retrăiri a destinului</u>, susţine Heidegger.

Pentru că grecii au intuit (direct) starea de lucru uitat (λήθη) ca pe o ascundere trimisă de destin, Heidegger ţine în toate dialogurile sale,-cu Heraclit, în primul rînd, ca şi cu alţii, să scoată într-o adevărată lumină a ontologiei, tot ceea ce poate da de gîndit. Pentru gînditorul german: "A vrea să alergi după doctrina obiectiv exactă a lui Heraclit, este o întreprindere care s-ar sustrage pericolului salutar de a fi atins de adevărul unei gîndiri".

Gratuitatea hermeneuticii sale, care, deliberat, nu trebuie să conducă la nici un rezultat, nu relevă esenţial metodologia cultivată constant: aceea a unei interogaţii neîntrerupte asupra cuvintelor-enigmă ale cugetării greceşti. Ea se însoţeşte mereu cu speranţa unei adevărate luminări de sens, a unei autentice emergenţe în universul aparţiţiei, în care omul face figură de prezenţă secundă.

Gîndind la fragmentul 16 din Heraclit: "Cum să se poată cineva ascunde dinaintea cuiva care nu umbreşte niciodată?"

τὸμὴ δῦνόν ποτε πῶς ἄν τις λάθοί

Heidegger descoperă gîndirea acelei permanente emergenţe (producere, Entstehung) care se leagă foarte bine cu alt fragment heraclitean (123) ce spune: φύσις κρύπτεσθαι φιλεῖ (Firea lucrurilor iubeşte să se ascundă) Heidegger traduce acest din urmă fragment astfel: "A emerge (în afara lui a-se-ascunde) acordă favoarea sa lui a se ascunde". Căci o astfel de interpretare se acordă totodată cu termeni vechi, de la Homer, Pindar, în care Z din Zatheos, Zemenai Zapiros (foarte divin, foarte impetuos, foarte ardent) înseamnă, ca şi verbul Zen (ζῆν), emergenţă în lumină asemenea focului

lui Heraclit, care numeşte "ceea ce nici unul dintre noi sau dintre oameni n-a produs", ceea ce înseamnă şi φύσις şi κόσμος şi λόγος . Heraclit a gîndit plenitudinea fiinţei Aceluiaşi. Această iluminare este Ereignis a clarităţii care eliberează, este Venirea (A-venement-ul), căreia nimic nu-i poate rămîne ascuns.

Filosofia lui Heidegger exprimă convingerea că ceea ce trebuie gîndit nu este la depărtări definitive de noi, ci locul fiinţei sale este această proximitate care apropie pe unele de altele, toate lucrurile prezente şi viitoare, şi care păstrează ceea ce a fost astfel adunat.

Opinia ceea de toate zilele caută adevărul în diversitatea multiplă, mereu-din nou împrăştiată în faţa ei. Ea nu vede flacăra liniştită a secretului care se aprinde întotdeauna în ceea ce este simplu în lumina clară. Dacă Heraclit a fost numit o Skoteinos (ὁ Σκοτεινός), el îşi [illegible] pentru desigur, pentru totdeauna numele, dar este "Obscurul" pentru că el gîndeşte, întrebînd, către Lumină.

Acestea sînt cîteva din chipurile interpretării heideggeriene în spaţiul plin al înţelepciunii celor vechi.

BIBLIOTECA „GH ASACHI" IAŞI